శ్రీః

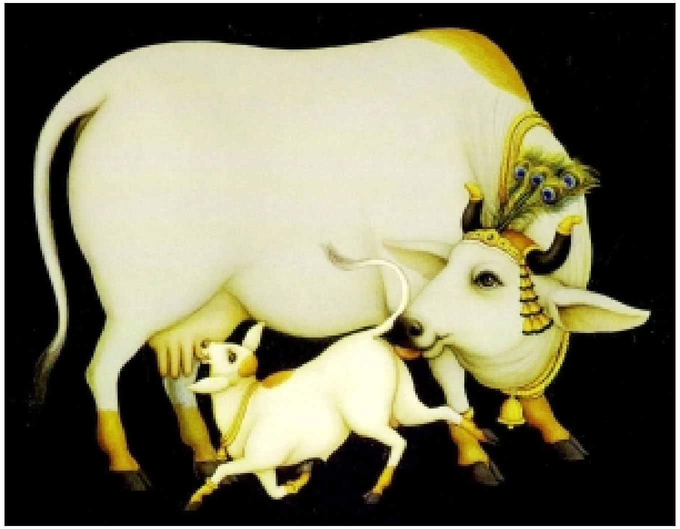
మహాకవి కాళిదాస ప్రణీతః

రఘువంశః

ప్రథమః సర్గః

పఞ్చికా సంజీవినీ టీకా ద్వయోపేతః

తైలఙ్గీమృణాళినీ టీకా సహితః చ

ప్రకాశకులు

RAVI MOHAN RAO, M.Sc., M.A. (Sanskrit)
Flat No. 404, Janajanam Complex, Opp. 1 Town Police Station,
CHIRALA - 523155
Cell :**94401 15411, 08594-202411**

శ్రీః

మహాకవి కాళిదాస ప్రణీతః

రఘువంశః

ప్రథమః సర్గః

పఞ్చికా సంజీవినీ టీకా ద్వయోపేతః

తైలఙ్గీమృణాళినీ టీకా సహితః చ

ప్రథమ ముద్రణ	**:**	**29-8-2013 కృష్ణాష్టమి**
ప్రతులు	**:**	**500**
పేజీలు	**:**	**300**
వెల రూ.	**:**	**200/-**

D.T.P.:
MR LASER PRINTS
Chirala
Cell: **9849976054**

Printed at :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

శ్రీః

హృదయోల్లాసము

మహాకవి కాళిదాసు పేరు చెప్పఁగానే భరతఖండమే కాదు, ప్రపంచమంతా పులకరిస్తుంది. వ్యాసవాల్మీకుల తరువాత మహాకవులలో కాళిదాసుని పేరే లెక్కలోకి వచ్చింది. ఆ మహాకవిసుధాకరుని వాక్సుధాధారలే అందుకు ప్రబల కారణం. వాగర్థాలను పార్వతీపరమేశ్వరులుగా భావించటమే కాక, సమప్రాధాన్యంతో ప్రయోగించి రససిద్ధిని సాధించిన కవితారసవైద్యుఁడు కాళిదాసుఁడు. వేద పురాణాలను చదువలేనివారు ఈ మహాకవీశ్వరుని కావ్యసముచ్చయాన్ని శ్రద్ధగా చదివి అనేక ధర్మరహస్యాలను గ్రహించి ఆచరిస్తే మహానుభావులుగా విలసిల్లఁ గలుగుతారు.

కాళిదాసు ఎప్పటివాడు?

ఇటువంటి ఈ మహాకవి తన జన్మకాల నివాసప్రదేశాదులను గుఱించి సుస్పష్టంగా ఎక్కడా చెప్పలేదు. కావ్యాంతర్గతవిషయాలనుబట్టి, యితనిని స్తుతించినయితరకవుల కాలాదులనుబట్టి యీ కవీశుని కాలాన్ని నిర్ణయించటానికి పరిశోధకులు ప్రబల ప్రయత్నాలు చేశారు. అయితే ఈ కాలవిషయం క్రీ.పూ. 8వ శతాబ్దినుంచి క్రీ.శ. 11వ శతాబ్దివఱకు వచ్చింది. ఇందుకు వివిధదశలలో కనిపిస్తున్న కాళిదాస ప్రస్తావనలే కాక వివిధకాలాలలో బయలుదేఱిన అభినవ కాళిదాసాదులు కూడా కారకులే. ముఖ్యంగా భోజకాళిదాసకథలు కాళిదాసును 11వ శతాబ్దివఱకు తెచ్చాయి. నిజానికి భోజరాజుకు కాళిదాసుకు చారిత్రక సంబంధం లేనే లేదు. ఒకవేళ ఉంటే ఆ కాళిదాసు ఈ కాళిదాసు కాదు. ఆ కథలు కేవలం విద్యార్థులకు సాహితీప్రీతిని పెంచటం కోసం వ్రాయఁబడ్డ చమత్కృతికృతులు.

క్రీ.పూ. నాలుగైదు వందలసంవత్సరాల క్రిందట ఉన్న భాసకవీంద్రుని కాళిదాసు స్మరించాడు గనుక అతనికి ఇతఁడు తరువాతివాఁడవుతాడు. క్రీ.శ. 7వ శతాబ్దిలో ఉన్న బాణభట్టు కాళిదాసును స్తుతించాడు గనుక ఇతనికి అతఁడు ముందటివాఁడవుతాడు. ఇటువంటి మఱికొన్ని ఉపపత్తులను క్రోడీకరించిన

పలువురు పరిశోధకులు కాళిదాసమహాకవి విక్రమశకాన్ని స్థాపించిన విక్రమాదిత్యుని ఆస్థానకవియని నిర్ణయించారు. అనఁగా కాళిదాసుఁడు క్రీ.శ. 57వ సంవత్సరంలో ఉన్నాఁడని సారాంశం. సంప్రదాయప్రియులు ఈ కాలాన్నే సమర్థిస్తున్నారు. కోరిక తీరిక ఉన్నవారు సాహిత్యచరిత్రగ్రంథాలను చదివి ఆయావిశేషాలను తెలుసుకోవచ్చు.

కాళిదాసు మనతెలుఁగువాఁడా?

అజమహారాజు ఇందుమతీమరణం కారణంగా శోకాంభోధిలో మునిఁగిపోయాఁడు? అప్పుడు వసిష్ఠమహర్షి తన శిష్యునిద్వారా అజుణ్ణి ఓదార్చటానికి శోకోపశమనసందేశం పంపించాఁడు. ఆ సందర్భంగా జీవులకు మరణం ప్రకృతి యని, జీవితం వికృతియని బోధించే శ్లోకాన్ని కాళిదాసు ఇలా వ్రాశాఁడు -

శ్లో॥ మరణం ప్రకృతిః శరీరిణాం
వికృతిర్జీవితముచ్యతే బుధైః।
క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్
యది జన్తు ర్నను లాభవా నసౌ॥ (8-87)

జీవులకు మరణము ప్రకృతి - అనఁగా సహజమైనది. జీవితము వికృతి - అనఁగా కర్మలఫలంగా మాత్రమే వచ్చినది - అని పండితులు చెబుతున్నారు. అందువల్ల జీవుఁడు క్షణకాలమైనా శ్వాసిస్తూ జీవిస్తే అతఁడు లాభవంతుఁడే కదా! - అని తాత్పర్యం.

మధురావిజయవ్యాఖ్యాత, ఉత్తరహరివంశవ్యాఖ్యాత అయిన మా గురుదేవులు బ్రహ్మశ్రీ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులవారు ఒకరోజు పై శ్లోకార్థాన్ని వివరిస్తూ “ఇలా ప్రకృతి వికృతులను గుఱించి వివరించాఁడంటే కాళిదాసు తెలుగువాఁడేమోనన్న అనుమానం కలుగుతుంది నరసింహారావ్!” అన్నారు నాతో. అయితే ఆ శ్లోకాన్ని గూర్చి పునశ్చర్చ చేయటానికి మా గురుదేవులు గాని నేనుగాని పూనుకోలేదు. ఉత్తరహరివంశవ్యాఖ్యారచనలోనే ఏండ్లుపూండ్లు గడచిపోయాయి. ఈ శ్లోకంలో చెప్పఁబడిన ప్రకృతివికృతులు ఆంధ్రభాషను స్ఫురింపఁజేసేవయితే క్రీస్తునకు పూర్వమే ఆంధ్రభాష సమగ్రస్వరూపాన్ని ధరించినట్లు ఊహించవలసి ఉంటుంది.

ఇదిలా ఉండఁగా మనమహాకవి మేఘసందేశకావ్యంలో చెప్పిన రామగిరి విదర్భదేశంలోనిదనీ, అతనిశైలి వైదర్భి అనీ అందువల్ల ఆ మహాకవి విదర్భ ప్రాంతీయుడని కొందఱు విమర్శకుల తలంపు. మేఘుని ద్వారా అలకాపురికి సందేశం పంపుతున్న యక్షుఁడు " ఓయి మేఘుఁడా! నీవెంత తొందరలో ఉన్నా, అడ్డదారిలోనైనా సరే వెళ్లి ఉజ్జయినీ పత్తనాన్ని దర్శించడం మర్చిపోకు. ఎందుకంటే ఉజ్జయినీ రమ్యహర్మ్యాలను, రమణీరమణీయ కటాక్షవీక్షణాలను చూడనివాని బ్రతుకు దండగ" అని హెచ్చరిస్తాఁడు. ఉజ్జయిని మీఁద ఇంత అనురాగం కలిగి ఉన్నాడు గనుక కాళిదాసు ఉజ్జయినికి చెందినవాఁడని మఱికొందఱి తలంపు. ఇలాగే విదిశా, మాళవ ప్రాంతాలతో ప్రగాఢ పరిచయం కలిగినవాఁడు కనుక ఆ ప్రాంతాలకు చెందినవాఁడని ఇంకొందఱి తలంపు. అయితే ఆ మహాకవి వర్ణించిన రామగిరి, గోదావరి మొదలయిన విశేషాలన్నీ ఇప్పటికీ మన ఆంధ్రదేశమునందలి కరీంనగరు జిల్లాలో సుస్పష్టంగా కనిపిస్తున్నాయి. కనుక ఇతఁడు మన తెలుగువాఁడే అనటానికి ఎక్కువ ఆస్కారముంది. మేఘసందేశకావ్యాన్ని తీసుకుని కరీనగరం వెళ్లి రామగిరిమీద కూర్చుని చదివితే మేఘుని ప్రయాణమార్గం చక్కఁగా అర్థమవుతుంది. దీనినిబట్టి కాళిదాసమహాకవి ఇక్కడ పుట్టిపెరిగి ఉజ్జయినీ ప్రాంతాదులకు వెళ్లి స్థిరపడ్డాఁడని, లేదా అక్కడ పుట్టి పెరిగిన కవి యిక్కడకు వచ్చి వెళ్లాడఁని భావించటానికి వీలుంది. ఏది యేమైనా కాళిదాసకవికి మన ఆంధ్రమహాసామ్రాజ్యంతోను, ఆంధ్రభాషతోను ఉన్న సంబంధం కాదనరానిది. ఆసక్తి కలిగిన పరిశోధకులు ఈ కోణంలో మఱింతలోఁతుగా పరిశీలించడం మంచిది.

ఈ రఘువంశమహాకావ్యములో ఉన్న సర్గ లెన్ని?

కాళిదాసకవీశ్వరుఁడు రచించిన శ్రవ్యకావ్యత్రయమయిన కుమారసంభవ రఘువంశ మేఘసందేశ విషయంలోను, దృశ్యకావ్యత్రయమయిన విక్రమోర్వశీయ మాళవికాగ్నిమిత్ర అభిజ్ఞానశాకుంతల విషయంలోను విమర్శకశిఖామణులకు భేదాభిప్రాయం లేదు. ఋతుసంహారాది లఘుకృతుల విషయంలోను, మఱికొన్ని జ్యోతిశ్శాస్త్రగ్రంథాల విషయంలోను అభిప్రాయభేదా లున్నాయి. కొందఱు కొన్ని గ్రంథాలను విశ్వాసం కొద్దీ కాళిదాసునివిగా భావిస్తూ పఠిస్తున్నారు. పఠించటమనే మంచిపని చేస్తున్నారు గనుక ఇది సంతోషింపదగ్గ సంగతే.

ప్రస్తుతం ముద్రణరూపంలో మనకు లభిస్తున్న రఘువంశంలో 19 సర్గలున్నాయి. ఇంతటితో ఈ మహాకావ్యం ముగిసిందని చాలామంది భావిస్తున్నారు. కాని, కావ్యం మధ్యలో ఆగిపోయిందనే విషయం సూక్ష్మపరిశీలకులకు మాత్రమే తెలుస్తుంది. అలాంటి సూక్ష్మపరిశీలకులలో ఒకరైన శ్రీ S.V. Sohoni గారు The Spirit of India అనే గ్రంథముయొక్క రెండవ సంపుటంలో New Light on Kaalidaasa అనే వ్యాసాన్ని వెలుగులోనికి తెచ్చారు. ఈ సంపుటాలను Asia Publishing House, New York వారు 1976లో ప్రచురించారు. రెండవ సంపుటంలోని S.V. Sohoni గారి వ్యాసం 37వ పుటనుండి 51వ పుటవఱకు వ్యాపించి ఉంది. ఇంతేకాదు. దీని అనుబంధంలో कालिदासवृतान्तः అనే మూఁడుపుటల సంస్కృతవ్యాసాన్ని కూడా S.V. Sohoni గారు వ్రాసిన దానిని ప్రచురించారు. ఈ సంస్కృతవ్యాసం కాళిదాసునితండ్రి బ్రాహ్మణుఁడు, తల్లి వైశ్యకాంత - అనే వాక్యంతో ప్రారంభమయింది (कालिदासस्य पिता ब्राह्मणस्तस्थ माता वैश्यान्यभवत्) ఈ విషయ మటుంచుదాం.

సంస్కృతాంధ్రప్రాకృతాభిలాషి అయిన శ్రీమదిప్పగుంట సాయిబాబాగారు ఆ ఆంగ్లవ్యాసాన్ని, ఆ సంస్కృతవ్యాసాన్ని జిరాక్సు తీయించి నా చేతికిచ్చారు. అవి చదివి మనం చదువుతున్న రఘువంశమహాకావ్యం మధ్యలో ఆగిపోయిందని గ్రహించి బిత్తరపోయాను. పాఠకుల ప్రీతిని పెంచటానికి ఆ ఆంగ్లవాక్యాలను యథాతథంగా క్రింద పొందుపరుస్తున్నాను.

S.P. Pandit and V.V. Miroshi have reffered to a literary tradition that RAGHUVAMSA had more than nineteen chapters. According to what Pandit has ascertained, there were twenty five chapters and Mirashi has heard of twenty six chapters. If they really were there, the missing chapters have not yet been found; and it is very unlikely that they will be found in the future. If the tradition were even partly correct, what had followed chapter 19 is lost for ever. (Page 38).

.... Hemadri, who can easily be counted among the most erudite commentators of RAGHUVAMSA, observed, while commencing

his comments on chapter 19 of RAGHUVAMSA अथ रामायणादन्यदागमान्तरेण सर्गचतुष्टयं करोति [KALIDASA constructed his (remaining) four chapters by using materials from other standard works]. Incidentally, the literary tradition about RAGHUVAMSA having more than ninteen chapters does not appear to have been known to Hemadri. (Page 38)

".... Kumaragupta invited Kalidasa to compose a Mahakavya on his own descent from the Iksvaku race as the theme. Kalidasa accepted this request and composed the RAGHUVAMSA in twenty five cantos" (Page 49)

ఇంకా చాలా ఆసక్తికరవిషయాలు ఆ వ్యాసాలలో ఉన్నాయి. ఓపిక, కోరిక ఉన్న పాఠకులు వాటిని చదివి ఆనందించవచ్చు. ఈ సందర్భంలో నాకు ఆ వ్యాసాలనందించిన శ్రీసాయిబాబాగారికి కృతజ్ఞతాభివందనాలు!

రామోరాగారి కృషి ప్రశంసనీయము

ఒక దశాబ్దకాలంనుంచి నాకు క్రొత్త సారస్వతమిత్రులు చేరువవుతున్నారు. వీరు సంస్కృతాంధ్రాలలో మంచి కృషిచేస్తున్న సాహితీకృషీవలులు. అయితే వీరు సంస్కృతాంధ్రాలలో చెప్పుకోఁదగిన డిగ్రీలు లేని (రామోరాగారు యమ్.ఎ సంస్కృతం కూడా చేశారు గనుక ఇందుకు మినహాయింపు.) వీరు సాహిత్యచర్చలలో పాల్గొంటే సంస్కృతాంధ్రశాఖలలో యమ్.ఏలు చేసినవారు గడగడలాడవలసిందే.

ఇతరశాఖలనుంచి వచ్చిన మిత్రులలో శ్రీరామోరాగారొకరు. జియాలజీ శాఖనుంచి సంస్కృతశాఖకువచ్చిన శ్రీమాన్ రావి మోహనరావు (రామోరా)గారు రెండుదశాబ్దాల కాలంనుంచి సంస్కృతాంధ్ర సాహిత్యాలకు చేస్తున్న సేవ అత్యుత్తమస్థాయికి చేరింది. ఇప్పటికి నూటపాతిక గ్రంథాలను అచ్చువేయించి లోకానికి అందించారు. వీటిలో కావ్యాలు, స్తోత్రకావ్యాలు, పురాణాలు. వేదాంతాలు, టీకాతాత్పర్యాదిసహితాలు వగైరాలు ఉన్నాయి. ఇంతే కాదు. స్వయంగా ఋతుసంహారమేఘసందేశ కుమారసంభవాలకు తెలుఁగు వ్యాఖ్యలు వ్రాసి అందించారు. మల్లినాథుని వ్యాఖ్యలతో పాటు మఱికొన్ని వ్యాఖ్యలను కూడా ఈ

తరంవారికి అచ్చురూపంలో అందించిన ఘనత వహించారు. బృహత్సంస్థలు చేయవలసినపనిని ఒంటిచేతి మీఁదుగా చేసి మాబోంట్లను పరమాశ్చర్యానికి గుఱిచేశారు. వివిధ పండితులచేత వీరు వ్యాఖ్యలు వ్రాయించి ప్రచురించిన గ్రంథరత్నాలు పలువురు సంస్కృతాంధ్రప్రియులకు ఆనందకాంతులు పంచుతున్నాయి. వీరు ప్రచురించిన గ్రంథాలన్నీ శ్రద్ధతో చదివినవారు పండితవర్గంలో చేరటం ఖాయం.

లోగడ కుమారసంభవానికి వ్రాసినట్లే రఘువంశానికి కూడా తెలుఁగు టీకాతాత్పర్యాలతోపాటు వ్యాకరణవిశేషాదులను కూడా చేర్చి తెలుఁగు జాతికి అందించడానికి శ్రీమోహనరావుగారు పూనుకోవడం ప్రశంసనీయం. విద్యార్థులు వీటిని నియమబద్ధంగా పఠించి పాండిత్యాన్ని పెంచుకోవచ్చు. పండితులు కూడా మర్చిపోయిన వ్యాఖ్యావిశేషాలను మరల పుస్తకంలోనికి తెచ్చుకోవచ్చు. మల్లినాథుల వారి వ్యాఖ్యలకే పరిమితమయిన పండితులు వల్లభదేవుని వ్యాఖ్యను కూడా ఈ గ్రంథంద్వారా పఠించి అర్థవిశేషాదులను గ్రహించవచ్చు. ధనవ్యయాన్ని లెక్కించని శ్రీరామోరాగారి పట్టుదలను ఇందుమూలంగా గమనించవచ్చు.

ఈవిధంగా ఈ రఘువంశప్రారంభసర్గకు నాచేత నాలుగుమాటలు సరదాగా వ్రాయించిన, సంస్కృతసేవావ్రతి అయిన శ్రీరావి మోహనరావుగారికి ధన్యవాదాలు సమర్పిస్తున్నాను. వీరి సేవావ్రతం నిరంతరంగా సాగేలా అనుగ్రహించాలని జగన్మాత అయిన భారతీదేవిని ప్రార్థిస్తున్నాను. అందఱం కలసి సంస్కృతాంధ్రసాహితీ సేవామార్గంలో పయనించుదాం.

శ్లో॥ కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసః సరస్వతీ।
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యే తు మాదృశాః॥

– శ్రీ మల్లినాథసూరి

కూకట్‌పల్లి (భాగ్యనగరము)
ది. 26-8-2013 సోమవారం
శ్రీవిజయ-శ్రావణ-బహుళ-పంచమి

-డాక్టర్ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు
హైదరాబాద్ (కూకట్‌పల్లి)
చరవాణి 9573884358

శ్రీః

రఘువంశః - ప్రథమఃసర్గః

విషయసూచికా

శ్రీః

శ్రీః

రఘువంశః

పఞ్చికాసంజీవినీటీకాద్వయోపేతః

తైలఙ్గీమృణాళినీవ్యాఖ్యాసహితః చ

ప్రథమః సర్గః

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే।
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే॥

అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవమ్।
తం నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః.॥

శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్।
కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామమ్బ కృతార్థసార్థవాహమ్॥

వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాశాసీచ్చ వైయాసికీ –
మన్తస్తన్త్రమరంస్త, పన్నగగవీగుమ్ఫేషు చాజాగరీత్।
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షిపాదస్ఫురామ్
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః॥

మల్లినాథః కవిః సోఽయం మన్దాత్మానుజిఘృక్షయా।
వ్యాచష్టే కాలిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్॥

కాలిదాసగిరాం సారం కాలిదాసః సరస్వతీ।
చతుర్ముఖోఽథ వా సాక్షా ద్విదు ర్నా న్యే తు మాదృశాః॥

తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః క్షుణ్ణవర్త్మసు।
వయం చ కాలిదాసోక్తిష్వవకాశం లభేమహి॥

భారతీ కాలిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా।
ఏషా సంజీవినీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి॥

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా।
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చి న్నానపేక్షితముచ్యతే॥

ఇహ ఖలు సకలకవిశిరోమణిః కాలిదాసః–

‘కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే॥

ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయఃసాధనతామ్, ‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్’ ఇత్యస్య నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్, రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్, ‘ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాఽపి తన్ముఖమ్’ ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాత్ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలకత్వేన, విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ

‘శబ్దజాతమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా।
అర్థరూపం యదఖిలం ధత్తే ముగ్ధేన్దుశేఖరః॥

ఇతి వాయుపురాణసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వదర్శనాత్, తత్ప్రతిపిత్సయా తా వే వాభివాదయతే। –

'వశిష్ఠాశ్రమాభిగమనో' నామ ప్రథమః సర్గః

అవతారిక :- 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్' అను శాస్త్ర నియమానుసారము నమస్కారరూపమగు మంగళముతో కావ్యమును ప్రారంభము చేయదలచి, శబ్దార్థములకు 'శబ్దజాతమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా అర్థరూపం యదఖిలం ధత్తే ముగ్ధేన్దుశేఖరః' అను వాయుపురాణవచనముచేత పార్వతీపరమేశ్వరులను ఆ విశిష్టశబ్దార్థముల సమ్యగ్ జ్ఞానమును పొందుటకై మహాకవి కాళిదాసు వారికి నమస్కరించుచున్నాడు.

శ్లో॥ వాగర్థావివ సమ్పృక్తౌ
వాగర్థప్రతిపత్తయే।
జగతః పితరౌ వన్దే
పార్వతీపరమేశ్వరౌ॥ 1

పదవిభాగము :- వాగర్థావివ, సమ్పృక్తౌ, వాగర్థప్రతిపత్తయే, జగతః, పితరౌ, వన్దే, పార్వతీపరమేశ్వరౌ।

అన్వయక్రమము :- వాగర్థావివ సమ్పృక్తౌ జగతః పితరౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే వన్దే।

ప్రతిపదార్థము :- వాగర్థావివ = వాక్ చ అర్థశ్చ ఇతి వాగర్థౌ, వాగర్థౌ ఇవ ఇతి వాగర్థావివ - శబ్దము, అర్థమువలె; సమ్పృక్తౌ = నిత్యసంబంధముకలవారును, జగతః = లోకమునకు, పితరౌ = తల్లిదండ్రులైన వారగు, పార్వతీపరమేశ్వరౌ = పార్వతీపరమేశ్వరులను, వాగర్థప్రతిపత్తయే = శబ్దార్థములయొక్క జ్ఞానము కొఱకు, వన్దే = నమస్కరించుచున్నాను.

తాత్పర్యము :- శబ్దార్థములవలె నిత్యసంబంధముకలవారును, లోకమునకు తల్లిదండ్రులైన వారును అగు పార్వతీపరమేశ్వరులను శబ్దార్థములయొక్క జ్ఞానముకొఱకు నమస్కరించుచున్నాను.

విభక్తులు - క్రియలు :- 1. వాగర్థావివ - వాగర్థసదృశౌ - వాగర్థావివ; అవ్యయమ్। 2. సమ్పృక్తౌ - సమ్పృక్తమ్ - **సమ్పృక్తౌ** - సమ్పృక్తాన్; సమ్పృక్తశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాద్వివచనాంతః। సం పృచ్ క్తః। 3. వాగర్థప్రతిపత్తయే - **వాగర్థప్రతిపత్త్యై / వాగర్థప్రతిపత్తయే** - వాగర్థప్రతిపత్తిభ్యామ్ - వాగర్థప్రతిపత్తిభ్యః; వాగర్థప్రతిపత్తిశబ్దః, ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 4. జగతః - **జగత,** జగతోః, జగతామ్; జగచ్ఛబ్దః, తకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. పితరౌ - పితరం - **పితరౌ** - పిత్రూన్; పితృశబ్దః, ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాద్వివచనాన్తః। 6. వన్దే - ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. పార్వతీపరమేశ్వరౌ - పార్వతీపరమేశ్వరశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనే ద్వితీయాద్వివచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. ఇవ సమాసః వాగర్థావివ - వాగర్థౌ ఇవ।
2. వాగర్థప్రతిపత్తయే - వాక్ చ అర్థశ్చ - వాగర్థౌ (ద్వంద్వసమాసః) వాగర్థయోః ప్రతిపత్తిః వాగర్థప్రతిపత్తిః, (ష.త.), తస్యై।
3. పితరౌ - మాతా చ పితా చ-పితరౌ - 'పితా మాత్రా' ఇతి ద్వంద్వైకశేషః। తౌ।
4. పార్వతీపరమేశ్వరౌ - పరమః చ అసౌ ఈశ్వరశ్చ - పరమేశ్వరః (వి.పూ.క.) పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ - పార్వతీపరమేశ్వరౌ (ద్వంద్వ), తౌ।

సంధులు :-

1. వాగర్థావివ - వాక్ + అర్థౌ + ఇవ - వాగర్థౌ + ఇవ - వాగర్థావివ।

ఎ) వాక్ + అర్థౌ - వాగర్థౌ - జశ్త్వమ్ - ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8-2-39)

బి) వాగర్థౌ + ఇవ - వాగర్థావివ - **ఏచోఽయవాయావః** (సూ 6-1-78)

ఏ ఓ ఐ ఔ లకు అచ్చుపరముగానున్నప్పుడు క్రమముగా అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగా వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వాగర్థౌ :-

ఎ) ఒకదానితో మఱియొక దానికి నెడబాటు లేనివి వాగర్థములు

'ఔత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధ ఇతి వాగర్థయోః నిత్యసంబంధిత్వం ప్రసిద్ధమ్'. (చిత్రమీమాంస) వాగర్థములవలెనే పార్వతీపరమేశ్వరులును నిత్య సంబంధము గలవారు.

బి) మన్త్రశాస్త్రమందును వాగర్థములకు నిత్యసంబంధము, శివశక్తిమయత్వము నిరూపించబడినది. శివశక్తులు సంవిద్బిందురూపులనియును, నిత్యయుతులనియును స్పష్టము చేయబడినది.

శ్లో॥ **వాగర్థౌ** నిత్యయుతౌ పరస్పరం శక్తిశివమయావేతౌ।
సృష్టిస్థితిలయభేదౌ త్రిధా విభక్తౌ త్రిబీజరూపేణ॥

కామకళావిలాసము –12

'వాగర్థా' వితి – వాగర్థౌ – వాక్ –వర్ణపదమన్త్రరూపా। అర్థ – కలాతత్త్వభువనాత్మా। అత ఏవ తద్రూపౌ। కుతః? విమర్శ ప్రకాశాత్మకశబ్దార్థాభ్యామేవ షడధ్వాత్మక సర్వప్రపంచోత్పత్తి శ్రవణాత్। తథా, శ్రీవిరూపాక్షపంచాశికాయామ్।

శ్లో॥ యస్య విమర్శస్య కణః పదమన్త్రవర్ణాత్మకస్త్రిధా శబ్దః।
భువనకళాతత్త్వోఽర్థో ధర్మిణ ఇత్థం ప్రకాశస్య। ఇతి.

అత ఏవ, **నిత్యయుతౌ** – నిరంతరసంసక్తౌ। నహి ఘటపటయోరివ కాదాచిత్కః సమ్బన్ధః। తథాసతి, సర్వానుపపత్తి ప్రసంగాత్। పరస్పరం **శివశక్తిమయౌ** – ప్రకాశవిమర్శస్వరూపౌ। ఉభయోరేకకృత్యత్వాత్, వహ్నిదాహకవత్। తత్త్వాన్తరం న భవతీత్యర్థః। తథా చాగమః

శ్లో॥ అవయోర్జగదాత్మత్వాత్తాదాత్మ్యం చానయోరపి।
తాదాత్మ్యాదావయోర్నిత్యం జగత్ప్రాణావుభౌ హి నౌ॥

ఇత్యాది అభియుక్తోరపి – "తాదాత్మ్యమనయోర్నిత్యం, వహ్నిదాహకయోరివ" ఇతి। ఇంకను,

పార్వతీపరమేశ్వరులు జగమునకు మాతాపితరులు.

నిరతిశయప్రేమశాలిత్వము – మహామహిమత్వము – అభిలషితార్థప్రదాన సామర్థ్యము – పరమకారుణికత్వము – మున్నగునవి యనేకములు ధ్వనితములు.

సి)అమృతబీజమైన 'వ' కారముతో ఈ కావ్యమారంభింపబడినందున ఇది శుభప్రదము.

డి) Mallinatha says that 'వాగర్థావివ' should be taken as a compound word and quotes 'పతంజలి' in favour of his view. Now the passage ఇవేన సహ సమాసః etc, strictly speaking, applies only to vedic forms (as this expression పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం clearly shows) and it is unfair to extend its application to classical literature. In the Vedic pada text, the form హోతేవ, for instance, is shown as హోతాఽ ఇవ

and this must have led to its being taken as a compound word...
- karmarkar.

ఇ) కావ్యాది 'అక్షర' మఱియు 'గణ' ప్రాశస్త్యమును గూర్చి 'ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయము' వారు ప్రచురించిన 'చమత్కారచన్ద్రిక' ను ఇచట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ యథోచితమిమే వర్ణా రసాదేరుపయోగినః।
న్యస్తా కావ్యముఖే వర్ణాస్తత్తద్దైవతమూర్తయః॥ 1–18

శ్లో॥ కర్తుః కారయితః శ్రోతుః కల్పయన్తి శుభాశుభే।
అ(ఆ) కారః ప్రీతిదాయీ స్యాన్నిషేధే తు విపర్యయః॥ 1–19

శ్లో॥ అస్త్యుత్తరస్యాం వాగర్థౌ కశ్చిత్కాన్తేత్యుదాహృతిః।
కాళిదాసత్రయే (యో) జ్ఞేయా శుభయోర్గణవర్ణయోః॥ 1–39

శ్లో॥ అస్త్యుత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా హిమాలయో నామ నగాధిరాజః।
పూర్వాపరౌ తోయనిధీ వగాహ్య స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదణ్డః॥
– కు.సం. 1.1

శ్లో॥ **వాగర్థావివ** సమ్పృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే।
జగతః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ॥ – ర.వం 1–1

శ్లో॥ కశ్చిత్కాన్తా విరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః...
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు॥ – మే.దూ. 1–1

ఎఫ్) 'వాగర్థావివ' is a compound word and not, as some might be led to think two words. **'వాగర్థౌ'** by itself cannot be syntactically connected either with **వన్దే** or with **పితరౌ.** Mallinatha rightly considers the two words **వాగర్థౌ** and **ఇవ** as forming an adverbial compound (అవ్యయసమాస) modifying the sense of సమ్పృక్తౌ.

Secondly there are numerous instances in the Raghuvamsa itself which show that the compound with **ఇవ** is optional and not **నిత్య**; e.g., ఉద్బాహురివ వామనః; The text of Mallinatha, therefore, has been corrected accordingly. - Kale.

జి) ఇట 'కుమారసంభవమహాకావ్యం - 6-79' వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము మఱికొంత వివరము కొఱకు చూడదగును. - కు.సం మృణాళినీవ్యాఖ్య

హెచ్) ఈ దిగువ చూపబడిన శ్లోకమును చూడుడు.

శ్లో॥ "ప్రభార్యావివ సమ్పృక్తౌ భవభీతినివృత్తయే।
రక్షితారౌ త్రిజగతాం లక్ష్మీనారాయణౌ భజే॥"

- దివ్యసూరిచరితమ్ - 1-1

క్రియాదర్శము :- 1. వన్దే - **వన్దే** - వన్దావహే - వన్దామహే। 'వది' అభివాదనస్తుత్యోః, ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః। మయా జగతః పితరౌ వన్ద్యేతే। కర్మణిప్రయోగః।

శ్లో॥ **వన్దే** శంభుముమాపతిం సురగురుం **వన్దే** జగత్కారణం
వన్దే పన్నగభూషణం మృగధరం **వన్దే** పశూనాం పతిమ్।
వన్దే సూర్యశశాఙ్కవహ్నినయనం **వన్దే** ముకున్దప్రియం
వన్దే భక్తజనాశ్రయం చ వరదం **వన్దే** శివం శఙ్కరమ్॥

అలంకారములు :- అత్ర ఉపమాలంకారః। తల్లక్షణం యథా చంద్రాలోకే -

'ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః।

ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు - ఈ రెండింటికి సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయరంజకముగా నెచ్చటనుండునో, అచ్చట నది ఉపమాలంకార మగునని లక్షణము. ఇట

ఉపమానము - వాగర్థములు, ఉపమేయము - పార్వతీపరమేశ్వరులు, సామ్యము - సంపృక్తత్వము, వాచకము - ఇవ.

ఛందస్సు :- ఈ సర్గమునందలి శ్లోకములు 'అనుష్టుప్' ఛందస్సునందు కూర్పబడినవి.

లక్షణము :-

శ్లోకే షష్ఠం గురు జ్ఞేయం సర్వత్ర లఘు పఞ్చమమ్।
ద్విచతుష్పాదయోర్హ్రస్వం సప్తమం దీర్ఘమన్యయోః॥

There are several varietes of this metre, but that which is most in use has eight syllables in each quarter, but of variable

10

quantity. Thus the fifth syllable of each quarter should be short, the sixth long and the seventh alternately long and short.

సంజీవినీ :- వాగర్థావితి. - వాగర్థావివేత్యేకం పదమ్. ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపద ప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వ్యక్తవ్యమ్ - ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ - వాగర్థావివ శబ్దార్థావివ, సంపృక్తౌ - నిత్యసంబద్ధావి త్యర్థః - నిత్యసంబద్ధయో రుపమాన త్వే నో పాదానాత్. 'నిత్యః శబ్దార్థసంబన్ధ' ఇతి మీమాంసకాః, జగతో లోకస్య, పితరౌ - మాతా చ పితా చ పితరౌ. 'పితా మాత్రా' ఇతి ద్వన్ద్వైకశేషః 'మాతా పితరౌ పితరౌ మాతరపితరౌ ప్రసూజనయితారౌ' ఇత్యమరః - ఏతేన శర్వశివయోః సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యమిష్టార్థప్రదానశక్తిః పరమకారుణికత్వం చ సూచ్యతే, పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ. 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ 'టిడ్ఢాణఞ్ - ' ఇత్యాదినా జీప్ - పార్వతీ చ పరమేశ్వర శ్చ పార్వతీపరమేశ్వరౌ - పరమశబ్దః సర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః మాతుర భ్యర్హితత్వా దల్పాన్తరత్వా చ్చ పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః, వాగర్థప్రతిపత్తయే శబ్దార్థయోః సమ్యగ్ జ్ఞానార్థం, వన్దేఽభివాదయే.

అత్రోపమాలంకారః స్ఫుట ఏవ - తథోక్తమ్. -

'స్వతఃసిద్ధేన భిన్నేన సమ్పన్నేన చ ధర్మతః
సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకగోపమా.' ఇతి;

ప్రాయిక శ్చోపమాలంకారః కాలిదాసోక్తకావ్యాదౌ. భూదేవతాకస్య సర్వగురోర్మగణస్య ప్రయోగా చ్ఛుభలాభః సూచ్యతే - తదుక్తమ్. 'శుభదో మో భూమిమయః' ఇతి. వకారస్యామృతబీజత్వాత్ ప్రచయగమనాదిసిద్ధిః.

అవతారిక :- సంప్రతి కవిః స్వాహంకారం పరిహరతి 'క్వ సూర్యప్రభవః' - ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన -

శ్లో॥ క్వ సూర్యప్రభవో వంశః
క్వ చాల్పవిషయా మతిః।
తితీర్షుర్దుస్తరం మోహా-
దుడుపేనాస్మి సాగరమ్॥ **2**

పదవిభాగము :- క్వ, సూర్యప్రభవః, వంశః, క్వ, చ, అల్పవిషయా, మతిః, తితీర్షుః దుస్తరమ్, మోహాత్, ఉడుపేన, అస్మి, సాగరమ్.

అన్వయక్రమము :- సూర్యప్రభవః వంశః క్వ; అల్పవిషయా మతిః చ క్వ, దుస్తరం సాగరం మోహాత్ ఉడుపేన తితీర్షుః అస్మి।

ప్రతిపదార్థము :- సూర్యప్రభవః - సూర్యుడే మూలకారణముగా గలిగిన, వంశః - వంశము, క్వ - ఎక్కడ?, అల్పవిషయా - స్వల్పములైన తెలియదగిన విషయముగలిగిన, మతిః + చ - బుద్ధియును, క్వ - ఎక్కడ? దుస్తరమ్ - దాటశక్యముగాని, సాగరమ్ - సముద్రమును, మోహాత్ - అజ్ఞానమువలన, ఉడుపేన - తెప్పచేత, తితీర్షుః - దాటగోరువాడను, అస్మి - అగుచున్నాను.

తాత్పర్యము :- మహత్తరమగు సూర్యవంశమెక్కడ? అల్పజ్ఞుడనైన నేనెక్కడ? అజ్ఞానమువలన దాటుటకు శక్యముగాని సముద్రమును చిన్నతెప్పచేత దాటగోరు వాడనగుచున్నాను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. క్వ - అవ్యయమ్, క్రియావిశేషణమ్। 2. సూర్యప్రభవః - **సూర్యప్రభవః**, సూర్యప్రభవౌః, సూర్యప్రభవాః; సూర్యప్రభవశబ్దః అకారాన్త పుల్లిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. వంశః - **వంశః**, వంశౌ, వంశాః; వంశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. చ - అవ్యయమ్। 5. అల్పవిషయా - **అల్పవిషయా,** అల్పవిషయే, అల్పవిషయాః; అల్పవిషయాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః 6. మతిః - **మతిః**, మతీ - మతయః; మతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః 7. తితీర్షుః - **తితీర్షుః**, తితీర్షూ, తితీర్షవః; తితీర్షుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః। 8. దుస్తరమ్ - **దుస్తరమ్**, దుస్తరౌ, దుస్తరాన్; దుస్తరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. మోహాత్ - **మోహాత్**, మోహాభ్యామ్, మోహేభ్యః ; మోహశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 10. ఉడుపేన -**ఉడుపేన,** ఉడుపాభ్యామ్, ఉడుపైః; ఉడుపశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః । 11. అస్మి-ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్ 12. సాగరమ్ - **సాగరమ్,** సాగరౌ, సాగరాన్; సాగరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. సూర్యప్రభవః - సూర్యః ఏవ ప్రభవః యస్య సః - సూర్యప్రభవః - బహువ్రీహిసమాసః।

2. అల్పవిషయా - అల్పః విషయః యస్యాః సా - అల్పవిషయా - (బ.స.)।
3. తితీర్షుః - తరితుమిచ్ఛుః తితీర్షుః అస్మి తరతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః।

సంధులు :-

1. 1. చ + అల్పవిషయా - చాల్పవిషయా, సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

అకః సవర్ణే దీర్ఘః (సూ 6-1-97), అ ఇ ఉ ఋ (అక్కులకు) వర్ణములకు (హ్రస్వ దీర్ఘములకు) సవర్ణమగు అచ్చు పరమగునపుడు పూర్వపరముల స్థానములో సవర్ణదీర్ఘము ఏకాదేశమగును.

2. తితీర్షుః + దుస్తరమ్ - తితీర్షుర్దుస్తరమ్ - విసర్గసన్ధిః। (రుత్వమ్)
3. ఉడుపేన + అస్మి - ఉడుపేనాస్మి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. మోహాత్ + ఉడుపేన - మోహాదుడుపేన - జశ్త్వమ్।

ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8-2-39)

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. క్వ - క్వ -

ఎ) When repeated in co - ordinate sentences imply 'great differenc' or incongruity.

బి) శ్లో॥ **క్వ** రుజా హృదయప్రమాథినీ **క్వ** చ తే విశ్వసనీయమాయుధమ్।
మృదు తీక్ష్ణతరం యదుచ్యతే తదిదం మన్మథ! దృశ్యతే త్వయి॥
- మాలవికాగ్నిమిత్రమ్ -3-2

'నా హృదయమును బాధించు ఈ బాధ ఎక్కడ? విశ్వసనీయమైన నీ యాయుధమెక్కడ?.........'

2. **మహాకవి భారవి** రచించిన **కిరాతార్జునీయమహాకావ్యమున** ప్రథమసర్గము - 6వ శ్లోకమును చూడండి.

శ్లో॥ నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః
క్వ భూపతీనాం చరితం **క్వ** జన్తవః।
తవానుభావోఽయమవేది యన్మయా
నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్మ విద్విషామ్॥

...మహారాజులచరిత్ర ఎక్కడ? నా బోటి మందబుద్ధులెక్కడ?.....

3. మహాకవికాళిదాసు రచించిన 'అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్' నాటక ద్వితీయాంకాంత శ్లోకమును చూడండి.

శ్లో॥ **క్వ** వయం **క్వ** పరోక్షమన్మథో మృగశాబైస్సమమేధితో జనః।
పరిహాసవిజల్పితం సఖే! పరమార్థేన న గృహ్యతాం వచః॥

చెలికాడా! రాజాధిరాజులమగు మేము ఎక్కడ? అడవియందు పెరిగిన ఆ తాపసకాంత ఎక్కడ?........

4. అద్వితీయబ్రహ్మతత్త్వం న జానన్తి యథా తథా।
భ్రాన్తా ఏవాఖిలాస్తేషాం **క్వ** ముక్తిః **క్వేహ** వా సుఖమ్॥

– వరాహోపనిషత్తు 2అ

5. **క్వ** సుధా **క్వ** కథా లోకే **క్వ** కాచః **క్వ** మణిర్మహాన్।
బ్రహ్మరాతో విచార్యైవం తదా దేవాన్ జహాస హ॥ – భాగవతమ్ 1-16

6. **క్వ** తావానానన్దో..... విరమతి॥ –ఉ.రా. 6-33

7. **క్వ** చ నరపతిగర్వః సంగ్రహః **క్వ** ప్రజానామ్...

– కామందకీయనీతిసారే 3-40

అలంకారాలు :– అత్ర నిదర్శనాలంకారః। తల్లక్షణం యథా కావ్యప్రకాశే

కా – నిదర్శనా

అభవన్ వస్తుసంబన్ధ ఉపమాపరికల్పకః।

వృ – నిదర్శనం దృష్టాన్తకరణమ్। అత్ర ఉడుపేన సాగరతరణమివ మన్మత్యా సూర్యవంశవర్ణనమిత్యుపమాయాం పర్యవస్యతి.

ఎ) అత్రేతి – ఇక్కడ 'నా మతిచేత సూర్యవంశాన్ని వర్ణించడం తెప్పచేత సముద్రాన్ని దాటడం వంటిది' అని ఉపమలో పర్యవసానం చెందుతున్నది.

నిదర్శనమితి – నిదర్శనమనగా దృష్టాన్తముగా చూపడం. అది దీనిలో ఉంటుంది గనుక దీనికి **నిదర్శన** అని పేరు. ఈ అలంకారములో చెప్పిన వస్తుసంబంధము కుదరకపోవడం చేత ఆ రెండింటికి ఉపమానోపమేయభావము కల్పించడం జరుగుతుంది. దృష్టాన్తాలంకారములో కుదరకపోవడం అనేది ఉండదు. ఈ రెండింటికి అదే భేదం.

ఇట సూర్యవంశాన్ని వర్ణించే సందర్భంలో 'నేను సాగరాన్ని దాటాలని అనుకుంటున్నాను' అని సాగరతరణసంబంధాన్ని చెప్పడం అసంగతము. అందుచేత ఇది ఉడుపముతో సాగరతరణంవలె నామతితో సూర్యవంశవర్ణనం అసంభావ్యం అని ఉపమను కల్పిస్తూన్నది కనుక ఇది **వాక్యార్థనిదర్శన.** – బాలానందినీ.

బి) ఈ శ్లోకమునందలి యలంకారము 'లలితాలంకారము'అని కువలయానందము. తల్లక్షణం యథా –

శ్లో॥ వర్ణ్యే స్యాద్వర్ణ్యవృత్తాన్తప్రతిబిమ్బస్య వర్ణనం లలితమ్।
ప్రస్తుతే ధర్మిణి యో వర్ణనీయో వృత్తాన్తస్తమవర్ణయిత్వా॥

తత్రైవ తత్ప్రతిబిమ్బరూపస్య కస్యచిత్ అప్రస్తుతవృత్తాన్తస్య వర్ణనం లలితమ్. అత్రాపి నిదర్శనాభ్రాన్తిర్న కార్యా। అల్పవిషయయా మత్యా సూర్యవంశం వర్ణయితుమిచ్ఛురహమితి ప్రస్తుతవృత్తాన్తానుపన్యాసాత్ తత్ప్రతిబింబభూతస్య 'ఉడుపేన సాగరం తితీర్షురస్మి' ఇతి అప్రస్తుతవృత్తాన్తస్య వర్ణనేన' ఆదౌ విషమాలంకారవిన్యసనేన చ కేవలం తత్ర తాత్పర్యస్య గమ్యమానత్వాత్'। అని, ఈ మతమును 'రసగంగాధర' కారులు ఖండించి 'లలితాలంకారము' నిదర్శనలోనే అంతర్భూతమని, దానిని ప్రత్యేకాలంకారమునుగా గ్రహింపరాదని, అట్లుగానిచో, లుప్తోపమను సైతము ప్రత్యేకాలంకారముగా గ్రహింపవలసియుండునని, అది, యే యలంకారికునకు సమ్మతము కాదని సవిమర్శముగా నిరూపించినారు.

– శ్రీకాళిదాసకవితావైభవమునుండి

క్రియాదర్శము :– 1. అస్మి – 'అస' భువి, ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదీ ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః।

అస్మి – స్వః – స్మః

శ్లో॥ **క్వ** దివ్యసూరిచరితం **క్వ** చ మే మన్దశేముషీ।
నియన్తుకామో**ఽస్మి** గజం సాహసాద్బిసతన్తునా॥

– దివ్యసూరిచరితమ్ 1-2

సంజీవినీ :– క్వ సూర్యేతి. – ప్రభవ త్యస్మా దితి ప్రభవః కారణమ్. 'ఋదోరప్'. 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సాధుః – సూర్యః ప్రభవో యస్య స సూర్యప్రభవో, వంశః, క్వ అల్పో విషయో జ్ఞేయోఽర్థో యస్యాః సా మే మతిః

ప్రజ్ఞా చ క్వ - ద్వౌ క్వ శబ్దౌ మహద న్తరం సూచయతః - సూర్యవంశ మాకలయితుం న శక్నో మీత్యర్థః - తథా చ తద్విషయప్రబన్ధనిరూపణం తు దూరాపాస్త మితి భావః; తథా హి - దుస్తరం తరితు మశక్యమ్. 'ఈషద్దుఃసుషు- ' ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః, సాగరం, మోహాదజ్ఞానాదుడుపేన ప్లవేన. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోలః' ఇత్యమరః - అథవా చర్మావనద్ధేన పానపాత్రేణ' 'చర్మావనద్ధ ముడుపం ప్లవః కాష్ఠం కరణ్డవత్' ఇతి సజ్జనః, తితీర్షు స్తరితు మిచ్ఛు, రస్మి భవామి. తరతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః - అల్పసాధనై రధికారమ్భో న సుకర ఇతి భావః. ఇదం చ వంశోత్కర్షకథనం స్వప్రబన్ధమహత్త్వార్థమేవ, తదుక్తమ్. 'ప్రతిపాద్యమహిమ్నా చ ప్రబన్ధో హి మహత్తరః' ఇతి.

శ్లో॥ మన్దః కవియశఃప్రార్థీ
గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్।
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభా-
దుద్బాహురివ వామనః॥ 3

పదవిభాగము :- మన్దః, కవియశఃప్రార్థీ, గమిష్యామి, అపహాస్యతామ్, ప్రాంశులభ్యే, ఫలే, లోభాత్, ఉద్బాహుః, ఇవ, వామనః।

అన్వయక్రమము :- మన్దః కవియశఃప్రార్థీ ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాత్ ఉద్బాహుః వామనః ఇవ అపహాస్యతాం గమిష్యామి।

ప్రతిపదార్థము :- మన్దః - మూఢుడనైనను, కవియశఃప్రార్థీ - కవులయొక్క కీర్తిని కోరునట్టివాడనై, ప్రాంశులభ్యే - పొడగరిచే పొందదగిన, ఫలే - పండునందు, లోభాత్ - ఆశవలన, ఉద్బాహుః - పైకి ఎత్తబడిన హస్తముగల, వామనః ఇవ - పొట్టివానివలె, అపహాస్యతామ్-ఎగతాళిని/నగుబాటును, గమిష్యామి- పొందగలను.

తాత్పర్యము :- మూఢుడనయ్యును వాల్మీకాదుల కవులకీర్తిని పొందగోరునట్టివాడనై పొడగరిచే పొందదగిన పండునందు ఆశవలన చేయెత్తిన పొట్టివానివలె నగుబాటును పొందగలను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. మన్దః - **మన్దః**, మన్దౌ, మందాః; మన్దశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. కవియశఃప్రార్థీ - **కవియశఃప్రార్థీ**, కవియశఃప్రార్థినౌ,

కవియశఃప్రార్థినః; కవియశఃప్రార్థిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గ ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. గమిష్యామి - ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః, క్రియాపదమ్। 4. అపహాస్యతామ్ - **అపహాస్యతామ్**, అపహాస్యతే, అపహాస్యతాః; అపహాస్యతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ప్రాంశులభ్యే - **ప్రాంశులభ్యే,** ప్రాంశులభ్యయోః, ప్రాంశులభ్యేషు; ప్రాంశులభ్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. లోభాత్ - **లోభాత్**, లోభాభ్యామ్, లోభేభ్యః; లోభశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 7. ఉద్బాహుః - **ఉద్బాహుః,** ఉద్బాహూ, ఉద్బాహవః; ఉద్బాహుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఇవ - అవ్యయమ్ 9. వామనః - **వామనః,** వామనౌ, వామనాః; వామనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. కవియశః ప్రార్థీ - కవీనాం యశః, కవియశః (ష.త.); కవియశః ప్రార్థయతి ఇతి కవియశఃప్రార్థీ - కృ.వృ.
   కవియశఃప్రార్థీ - కవయన్తీతి కవయః, తేషాం యశః కవియశః (ష.త.), తత్ ప్రార్థయితుం శీలమ్ అస్య సః (బహువ్రీహిః)।
2. ప్రాంశులభ్యే - ప్రాంశునా లభ్యమ్, ప్రాంశులభ్యమ్ (తృ.త.) తస్మిన్।
3. ఉద్బాహుః - ఉత్ (గతౌ) బాహూ యస్య సః, ఉద్బాహుః (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :-

1. లభ్యే - లంఘ్యే 2. ఉపహాస్యతామ్ - అపహాస్యతామ్ - అవహాస్యతామ్.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. లోభాత్ - పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః లోభశబ్దః।

ఎ) లుభ్ - భావే ఘఞ్

బి) శ్లో॥ లోభశ్చేదగుణేన కిం పిశునతా యద్యస్తి కిం పాతకైః
సత్యం చేత్తపసా చ కిం శుచి మనో యద్యస్తి తీర్థేన కిమ్।
సౌజన్యం యది కిం బలేన మహిమా యద్యస్తి కిం మణ్డనైః
సద్విద్యా యది కిం ధనైరపయశో యద్యస్తి కిం మృత్యునా॥

- భర్తృహరినీతిశతకమ్ - 44

లోభమును మించిన చెడుగుణమును, కొండెములు చెప్పుటకంటే పాపమును, సత్యవ్రతముకన్న తపస్సును.......... అపకీర్తి కంటె చావును లోకములో లేవు.

శ్లో॥ **లోభాత్** క్రోధః ప్రభవతి, **లోభాత్** కామః ప్రజాయతే।

లోభాత్ మోహశ్చ, నాశశ్చ, లోభః పాపస్య కారణమ్॥

– హితోపదేశః 1-27

లోభమువలన కోపము, కామము, మోహముకూడ కలుగుతున్నాయి. దానివలన నాశమూ కలుగుతుంది. లోభమే అన్ని పాపాలకూ కారణముగా ఉంటూంది.

శ్లో॥ లోభేన బుద్ధిశ్చలతి, లోభో జనయతే తృషమ్।

తృషార్తో దుఃఖమాప్నోతి, పరత్రేహ చ మానవః॥

లోభమువల్ల మనస్సు చంచలమై ఉంటుంది. లోభమువల్ల ఆశలు చెలరేగును. ఆశలవల్ల ఇహపరములు రెండింటనూ మానవుడు దుఃఖమునే పొందుతున్నాడు.

బి) విను లోభము నజ్ఞానం

బును సదృశ ఫలప్రదముల; పుట్టును లోభం

బున నజ్ఞానము గావున

జననాయక! లోభముడగ సౌఖ్యములొందున్.

– తిక్కన, భారత, శాంతి. 3-402

సి) లాభాల్లోభః ప్రవర్తతే। సంపదరాగానే లోభమేర్పడుతుంది.

2. ఈ శ్లోకభావమునే 'శిశుపాలవధ' మహాకావ్యము చివర మాఘకవియును ఇట్లే చెప్పియున్నాడు.

శ్లో॥ శ్రీశబ్దరమ్యకృతసర్గసమాప్తిలక్ష్మ

లక్ష్మీపతేశ్చరితకీర్తనమాత్రచారు।

తస్యాత్మజః సుకవికీర్తిదురాశయాదః

కావ్యం వ్యధత్త శిశుపాలవధాభిధానమ్॥

అలంకారాలు :–అత్రోపమాలంకారః। తల్లక్షణం యథా –

'సాదృశం సుందరం వాక్యార్థోపస్కారకముపమాలంకృతిః। సౌందర్యం చ చమత్కృత్యాధాయకత్వమ్। చమత్కృతిరానన్దవిశేషః సహృదయహృదయప్రమాణకః

– రసగంగాధరే

క్రియాదర్శము :– 1. గమిష్యామి :– గమ్ల్ గతావిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యదర్థే లృటి పరస్మైపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః।

గమిష్యామి – గమిష్యావః – గమిష్యామః

సంజీవినీ:– మన్ద ఇతి – కిం చ మన్దో మూఢః. 'మూఢా ల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః స్యుః' ఇత్యమరః, తథాపి కవియశఃప్రార్థీ – కవీనాం యశః కావ్యనిర్మాణేన జాతం తత్ప్రార్థనాశీలోఽహం, ప్రాంశునోన్నతపురుషేణ – లభ్యే ప్రాప్యే – ఫలే ఫలవిషయే, లోభా, దుద్బాహుః ఫలగ్రహణాయోచ్ఛ్రితహస్తో, వామనః ఖర్వ – ఇవ. 'ఖర్వో హ్రస్వ శ్చ వామనః' ఇత్యమరః, అపహాస్యతా మపహాసవిషయతామ్. 'ఋహలో ర్ణ్యత్, ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః, గమిష్యామి ప్రాప్స్యామి.

అవతారిక :– మన్దశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతా మయముద్యోగ ఇత్యత ఆహ –

శ్లో॥ అథ వా కృతవాగ్ద్వారే

వంశేఽస్మిన్పూర్వసూరిభిః।

మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే

సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః॥ 4

పదవిభాగము :– అథ, వా, కృతవాగ్ద్వారే, వంశే, అస్మిన్, పూర్వసూరిభిః, మణౌ, వజ్రసముత్కీర్ణే, సూత్రస్య, ఇవ, అస్తి, మే, గతిః।

అన్వయక్రమము :– అథ వా పూర్వసూరిభిః కృతవాగ్ద్వారే అస్మిన్ వంశే వజ్రసముత్కీర్ణే మణౌ సూత్రస్య ఇవ మే గతిః అస్తి।

ప్రతిపదార్థము :– అథ వా – అట్లయినను, పూర్వసూరిభిః – పూర్వమందుండిన ప్రముఖకవులచేత, కృతవాగ్ద్వారే – చేయబడిన శబ్దరూపమగు ద్వారముగల, అస్మిన్ – ఈ, వంశే – వంశమునందు, వజ్రసముత్కీర్ణే – వజ్రముచే తొలువబడిన, మణౌ – రత్నమందు, సూత్రస్య + ఇవ – దారమునకువలె, మే – నాకు, గతిః – దారి, అస్తి – ఉన్నది.

తాత్పర్యము :- వజ్రముచే తొలువబడిన రత్నమునందు దారమెట్లు అనాయాసముగా ప్రవేశించుచున్నదో, అట్లే మున్ను వాల్మీకాది ప్రముఖ కవులచే చూపబడిన మార్గము నా గ్రంథరచనకు సుకరమై యున్నది.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అథ - అవ్యయమ్। 2. వా - అవ్యయమ్। 3. కృతవాగ్ద్వారే - **కృతవాగ్ద్వారే**, కృతవాగ్ద్వారయోః, కృతవాగ్ద్వారేషు; కృతవాగ్ద్వారశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. వంశే - **వంశే**, వంశయోః, వంశేషు; వంశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. అస్మిన్ - **అస్మిన్**, అనయోః / ఏనయోః, ఏషు; ఇదమ్ శబ్దః మకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకచవనాన్తః। 6. పూర్వసూరిభిః - పూర్వసూరిణా, పూర్వసూరిభ్యాం, **పూర్వసూరిభిః**; పూర్వసూరిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 7. మణౌ - **మణౌ**, మణ్యోః, మణిషు; ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 8. వజ్రసముత్కీర్ణే - **వజ్రసముత్కీర్ణే**, వజ్రసముత్కీర్ణయోః, వజ్రసముత్కీర్ణేషు; వజ్రసముత్కీర్ణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. సూత్రస్య - **సూత్రస్య**, సూత్రయోః, సూత్రాణామ్; సూత్రశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. అస్తి - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్ 12. మే - **మమ / మే**, ఆవయోః / నౌః , అస్మాకమ్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. గతిః - **గతిః**, గతీ, గతయః; గతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. కృతవాగ్ద్వారే - కృత వాక్ ఏవ ద్వారం యస్య సః, కృతవాగ్ద్వారః(బహువ్రీహి), తస్మిన్।
2. పూర్వసూరిభిః - పూర్వే చ తే సూరయశ్చ - పూర్వసూరయః(వి.పూ.క.) తైః
3. వజ్రసముత్కీర్ణే - వజ్రేణ సముత్కీర్ణః - వజ్రసముత్కీర్ణః (తృ.త.) తస్మిన్।

సంధులు :-

1. వంశే + అస్మిన్ - వంశేఽస్మిన్ - పూర్వరూపసన్ధిః। **ఏఙఃపదాన్తాదతి** (సూ 6-1-105) పదాంతమందున్న ఏ ఓ లకు హ్రస్వ 'అ'కారము పరముగా నున్నప్పుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపము ఏకాదేశమగును.
2. ఇవ + అస్తి - ఇవాస్తి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

3. సూత్రస్య + ఇవ - సూత్రస్యేవ - గుణసన్ధిః, **ఆద్గుణః** (సూ 6-84) అవర్ణమునకు (అ,ఆ లకు) హ్రస్వదీర్ఘములైన ఇ ఉ ఋ ఌ వర్ణములు పరముగా నున్నప్పుడు పూర్వపరములస్థానములో గుణము ఏకాదేశమగును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సూరిః -

ఎ) సూతే సద్వాక్యానీతి। సూ + **'సూఙః క్రిః'** ఇతి క్రిన్ పణ్డితః। (ఉణాది 4-64) సుభాషితములను సృజించువాడు.

బి)1. వి శ్లోక ఏతు పథ్యేవ సూరేః - శ్వేతా 2-5

2. తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి **సూరయః** - నృసింహ .ఉ.5-10

3. శ్లో॥ సప్తభేదకరకల్పితస్వరం సామ సామవిదసఙ్గముజ్జగౌ।
తత్ర సూనృతగిరశ్చ **సూరయః** పుణ్యమృగ్యజుషమధ్యగీషత॥
- శిశుపాలవధే - 14-21

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః। ఇందు

పూర్వసూరికృతవాగ్ద్వారము - బింబము. వజ్రసముత్కీర్ణము - ప్రతిబింబము సూర్యవంశము - బింబము; మణి - ప్రతిబింబము. కనుక ఇట అనుగామిత్వబింబ ప్రతిబింబభావములకు మిశ్రణము గలదు. ఉపమానమగు **'సూత్ర'** శబ్దము నపుంసకలింగము. ఉపమేయమగు **'మే'** పుంలింగము అయినను 'సూ - ఇష్టం పుంనపుంసకయోః ప్రాయేణ' (కా సూ. 4-2-13) అని యాలంకారికు లంగీకరించుటచే ఈ లింగభేదము దుష్టముకాదు. అని

- శ్రీకాళిదాస కవితావైభవము

క్రియాదర్శము :- 1. అస్తి :- 'అస' భువి ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అస్తి - స్తః - సన్తి

సంజీవినీ :- అథవేతి - అథవా పక్షాన్తరే, పూర్వైః - సూరిభిః కవిభి ర్వాల్మీక్యాదిభిః , కృతవాగ్ద్వారే కృతం రామాయణాది ప్రబన్ధరూపా యా వాక్ సైవ ద్వారం ప్రవేశో యస్య తస్మిన్, అస్మిన్ సూర్యప్రభవే, వంశే కులే - జన్మనైకలక్షణః సంతానో వంశః, వజ్రేణ మణివేధకసూచీవిశేషేణ. 'వజ్రం త్వస్త్రీ కులిశశస్త్రయోః - మణివేధే

రత్నభేదే' ఇతి కేశవః - సముత్కీర్ణే విద్ధే, మణౌ రత్నే, సూత్ర స్యేవ, మే మమ, గతిః సంచారోఽస్తి - వర్ణనీయే రఘువంశే మమ వాక్ప్రసరోఽస్తీ త్యర్థః

అవతారిక :- ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రవేశస్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానానః 'సోఽహమ్' ఇత్యాదిభిః పఞ్చభిః శ్లోకైః **కులకే**నాహ -

శ్లో|| సోఽహమాజన్మశుద్ధానా-
మాఫలోదయకర్మణామ్।
ఆసముద్రక్షితీశానా-
మానాకరథవర్త్మనామ్॥ 5

పదవిభాగము :- సః, అహమ్, ఆజన్మశుద్ధానామ్, ఆఫలోదయకర్మణామ్, ఆసముద్రక్షితీశానామ్, ఆనాకరథవర్త్మనామ్॥

అన్వయక్రమము :- సోఽహమ్ ఆజన్మశుద్ధానామ్ ఆఫలోదయకర్మణామ్ ఆసముద్రక్షితీశానామ్ ఆనాకరథవర్త్మనామ్।

(ఈ శ్లోకమునుండి 'రఘూణామన్వయం వక్ష్యే' అను శ్లోకమువరకు ఒకే అన్వయము.)

ప్రతిపదార్థము :- సోఽహమ్ - అట్టి నేను, ఆజన్మశుద్ధానామ్ - పుట్టుక మొదలుకొని పరిశుద్ధులైనవారును, ఆఫలోదయకర్మణామ్ - ఫలము లభించువరకు పనిచేయువారును, ఆసముద్రక్షితీశానామ్ - సముద్రమువఱకునుండు భూమికి ప్రభువులైనవారును, ఆనాకరథవర్త్మనామ్ - స్వర్గమువఱకు రథమార్గము కలిగినవారును అగు (రఘూణాం - అన్వయం - వక్ష్యే।)

తాత్పర్యము :- అట్టి నేను, పుట్టుక మొదలుకొని పరిశుద్ధులైనవారును, ఫలము లభించువరకు శ్రమించువారును, సముద్రములను కలుపుకొని భూమండలమును పాలించువారును, స్వర్గము వఱకు రథమార్గము కలిగినవారును అగు (రఘువంశపు రాజులయొక్క వంశమును గూర్చి చెప్పబోవుచున్నాను.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అహమ్ - **అహమ్**, ఆవామ్, వయమ్; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. ఆజన్మశుద్ధానామ్ - ఆజన్మశుద్ధస్య, ఆజన్మశుద్ధయోః

ఆజన్మశుద్ధానామ్; ఆజన్మశుద్ధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. ఆఫలోదయకర్మణామ్ - ఆఫలోదయకర్మణః, ఆఫలోదయకర్మణోః, **ఆఫలోదయ కర్మణామ్**; ఆఫలోదయకర్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 5. ఆసముద్రక్షితీశానామ్ - ఆసముద్రక్షితీశస్య - ఆసముద్రక్షితీశయోః, **ఆసముద్ర క్షితీశానామ్**; ఆసముద్రక్షితీశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. ఆనాకరథవర్త్మనామ్ - ఆనాకరథవర్త్మనః, ఆనాకరథవర్త్మనోః, **ఆనాకరథవర్త్మనామ్;** ఆనాకరథవర్త్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆజన్మశుద్ధానామ్ - జన్మారభ్య ఆజన్మ, ఆజన్మ శుద్ధాః ఆజన్మశుద్ధాః, (తృ.త.)। తేషామ్ ఆజన్మశుద్ధానామ్।
2. ఆఫలోదయకర్మణామ్ - ఫలస్య ఉదయః ఫలోదయః ఫలోదయం అభివ్యాప్య ఆఫలోదయమ్, ఆఫలోదయం కర్మ యేషాం తే ఆఫలోదయ కర్మాణః, (బ.) తేషామ్ ఆఫలోదయకర్మణామ్।
3. ఆసముద్రక్షితీశానామ్ - సముద్రమ్ అభివ్యాప్య, ఆసముద్రమ్। క్షితేః ఈశాః క్షితీశాః (ష.త..) ఆసముద్రం క్షితీశాః ఆసముద్రక్షితీశా (సహ సుపా.) తేషామ్, ఆసముద్రక్షితీశానామ్।
4. ఆనాకరథవర్త్మనామ్ - నాకమ్ అభివ్యాప్య ఆనాకమ్ (అవ్య.) రథస్య వర్త్మ రథవర్త్మ (ష.త.); ఆనాకం రథవర్త్మ యేషాం తే ఆనాకరథవర్త్మనః (బ.) తేషామ్।

సంధులు :- 1. సః + అహమ్ - సోఽహమ్ - ఉత్వాదేశః

అతోరోరప్లుతాప్లుతే సూ (6-1-109) అప్లుతమగు హ్రస్వ అకారమునకు పరముగా నున్న రుత్వమునకు అప్లుతమైన హ్రస్వ - అకారము పరముగానున్నప్పుడు ఉకారము వచ్చును.

(రుత్వాదేశము - ఉత్వాదేశము - గుణము - పూర్వరూపము)

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఎ) 'ఆజన్మ.., ఆఫలోదయ.., ఆసముద్ర.., ఆనాక.., అను పదములలోని 'ఆ', 'ఆఙ్' అను ఉపసర్గలోనిది. దీనికి మర్యాద (హద్దు), అభివిధి (హద్దును కూడ కలుపుకొని) అనునవి అర్థములు.

బి) ఆఙ్ మర్యాదావచనే (1-4-89)

ఆఙ్ మర్యాదాయాముక్తసంజ్ఞః స్యాత్। వచనగ్రహణాదభివిధావపి।

సి)1. శ్లో॥ ఆపరితోషాద్విదుషాం న సాధు మన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్।

బలవదపి శిక్షితానామాత్మన్యప్రత్యయం చేతః। - అ.శా. 1-2

పండితులు చూచి సంతసించునంతవరకు....

2. శ్లో॥ ఆమరణాన్తాః ప్రణయాః కోపాః తత్క్షణభఙ్గురాః।

పరిత్యాగాశ్చ నిశ్శంకాః భవన్తి హి మహాత్మనామ్॥ -హితో. 1-181

'మహాత్ముల స్నేహాలు మరణపర్యంతాలు. కోపాలు క్షణభంగురాలు. దానాదికములు ప్రతిఫలాపేక్ష లేనివి అయి ఉండును.

3. శ్లో॥ ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకమ్।

కలాపకం చతుర్భిః స్యాత్తదూర్ధ్వం **కులకం** స్మృతమ్॥

ఐదు లేక అంతకంటే అధికసంఖ్యాకములగు ఏకాన్వయముగల శ్లోకములు **కులక**మనబడును.

1. మాఘుని శిశుపాలవధమహాకావ్యము ప్రథమసర్గమున 4-10 వఱకుగల ఏడుశ్లోకములు **నారదునే** వర్ణించును. ఇదియు **కులకమే.**

శ్లో॥ నవానధోఽధో బృహతః పయోధరాన్...

...స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా।.......... 1-4

శ్లో॥ రణద్భిరాఘట్టనయా నభస్వతః...

...మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః॥ 1-10

2. కాళిదాసమహాకవి 'కుమారసంభవమహాకావ్యము - ప్రథమసర్గము'న 2-17 వఱకుగల శ్లోకములలో హిమాద్రిని వర్ణించినాడు. ఇదియును **కులకమే.**

సంజీవినీ :- సోఽహ మితి. - సోఽహమ్ - 'రఘూణా మన్వయం వక్ష్యే' ఇత్యుత్తరేణ సంబన్ధః, కిం విధానాం రఘూణా మిత్య త్రోత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని; ఆ జన్మనః జన్మారభ్యే త్యర్థః 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః - శుద్ధానామ్. సుప్సుపేతి సమాసః - ఏవ ముత్తర త్రాఽపి ద్రష్టవ్యమ్ - ఆజన్మశుద్ధానామ్ - నిషేకాదిసర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః, ఆఫలోదయమా ఫలసిద్ధేః - కర్మ యేషాం

తే తథోక్తా స్తేషామ్ - ప్రారబ్ధాన్తగామినా మిత్యర్థః ఆసముద్రం క్షితేరీశానామ్ - సార్వభౌమాణా మిత్యర్థః, ఆనాకం రథవర్త్మ యేషాం తేషామ్ - ఇన్ద్రసహచారిణా మిత్యర్థః, అత్ర సర్వత్రాఙోఽభివిధ్యర్థత్వం ద్రష్టవ్యమ్ - అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు శుద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్.

శ్లో॥ యథావిధిహుతాగ్నీనాం
యథాకామార్చితార్థినామ్।
యథాపరాధదణ్డానాం
యథాకాలప్రబోధినామ్॥ 6

పదవిభాగము :- యథావిధిహుతాగ్నీనామ్, యథాకామార్చితార్థినామ్, యథాపరాధదండానామ్, యథాకాలప్రబోధినామ్।

అన్వయక్రమము :- యథావిధిహుతాగ్నీనాం, యథాకామార్చితార్థినాం, యథాపరాధదండానాం, యథాకాలప్రబోధినామ్।.....

ప్రతిపదార్థము :- యథావిధిహుతాగ్నీనామ్ - శాస్త్రము నతిక్రమింపకుండ హోమము చేయబడిన గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నులు కలిగినవారును, యథాకామ - అర్చిత - అర్థినామ్ - అభిలాష నతిక్రమింపకుండ పూజ చేయబడిన యాచకులు కలవారును, యథాపరాధదణ్డానామ్ - అపరాధము నతిక్రమింపకుండ దండన కలిగినవారును, యథాకాలప్రబోధినామ్ - కాలము నతిక్రమింపకుండ మేల్కొనువారును. (రఘూణాం అన్వయం వక్ష్యే)

తాత్పర్యము :- శాస్త్రప్రకారము హోమములు చేయువారును, యాచకుల కోరిక ననుసరించి పరిచర్య చేయువారును, దోషుల తప్పుననుసరించి తగిన శిక్ష చేయువారును, ఏ కాలములయందు ఏయే కార్యములు జేయవలయునో వాటిలో జాగరూకలై యుండువారును,...

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. యథావిధిహుతాగ్నీనామ్ - యథావిధిహుతాగ్నేః, యథావిధిహుతాగ్న్యోః, **యథావిధిహుతాగ్నీనామ్**; యతావిధిహుతాగ్నిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 2. యథాకామార్చితార్థినామ్ - యథాకామార్చితార్థినః , యథాకామార్చితార్థినోః, **యథాకామార్చితార్థినామ్**; యథాకామార్చితార్థిన్శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 3. యథాపరాధదణ్డానామ్ - యథాపరాధ

దణ్డస్య, యథాపరాధదణ్డయోః, **యథాపరాధదణ్డానామ్;** యథాపరాధదణ్డశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. యథాకాల ప్రబోధినామ్ - యథాకాల ప్రబోధినః, యథాకాలప్రబోధినోః, **యథాకాలప్రబోధినామ్**; యథాకాలప్రబోధిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. యథావిధిహుతాగ్నీనామ్ - విధిమ్ అనతిక్రమ్య - యథావిధి (అవ్య.) యథావిధి హుతాః అగ్నయః యైః తే యథావిధిహుతాగ్నయః (బ.), తేషామ్।
2. యథాకామార్చితార్థినామ్ - కామమ్ అనతిక్రమ్య - యథాకామమ్ (అవ్య.) యథాకామమ్ అర్చితాః అర్థినః యైః తే యథాకామార్చితార్థినః (బ.), తేషామ్।
3. యథాపరాధదణ్డానామ్ - అపరాధమ్ అనతిక్రమ్య, యథాపరాధమ్ (అవ్య.) యథాపరాధం దణ్డః యేషాం తే, యథాపరాధదండాః (బ.), తేషామ్।
4. యథాకాలప్రబోధినామ్ - కాలమ్ అనతిక్రమ్య, యథాకాలమ్ (అవ్య.) యథాకాలం ప్రబోధన్తే ఇతి యథాకాలప్రబోధినః (కృ.), తేషామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అగ్నిః :- ఎ) (పుం.) అఙ్గేర్న ర్న లోపశ్చ - ఇతి నిః। ఉణాది (4.50)

బి) అగి గతౌ భ్వా. / ప. / సే. + నిః। అఙ్ గతి ఊర్ధ్వం గచ్ఛతీతి అగ్నిః। పావకః

సి) శ్లో॥ పితా వై **గార్హపత్యోఽ**గ్నిర్మాతాగ్ని**ర్దక్షిణః** స్మృతః।
గురు**రాహవనీ**యస్తు సాగ్నిత్రేతా గరీయసీ॥ - మనుస్మృతిః - 2-231

డి) అఙ్గయన్తి అగ్ర్యం జన్మ ప్రాపయన్తి ఇతి వ్యుత్పత్త్యా హవిః ప్రక్షేపాధికరణేషు గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నిసభ్యావసథ్యౌపాసనాఖ్యేషు షడగ్నిషు। యద్వా అఙ్గతి ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి ఇతి। అగ్ని గతౌ, అఙ్గేర్నలోపశ్చేతి ని, నలోపశ్చ।

- హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానము నుండి.

ఇ) **పంచ - అగ్నులు :-**

ఎ) 1. దక్షిణాగ్ని 2. గార్హపత్యాగ్ని 3. ఆహవనీయాగ్ని 4. సభ్యాగ్ని 5. ఆవసథ్యాగ్ని

బి) 1. మందాగ్ని 2. తీక్ష్ణాగ్ని 3. విషమాగ్ని 4. సమాగ్ని 5. భస్మాగ్ని;

సి) 1. బడబాగ్ని 2. జఠరాగ్ని 3. దావాగ్ని 4. గృహాగ్ని 5. వైదికాగ్ని;

డి) 1. పూర్వాగ్ని 2. దక్షిణాగ్ని 3. పశ్చిమాగ్ని 4. ఉత్తరాగ్ని 5. సూర్యాగ్ని;

... అంటూ సంకేతపదకోశము - 8 విధములుగా ఉన్నవని అగ్నిపురాణాన్ని ఉదాహరించినది.

ఎఫ్) షట్ - అగ్నులు - 1. గార్హపత్యము 2. ఆహవనీయము 3. దక్షిణము 4. సభ్యము 5. ఆవసథ్యము 6. ఔపాసనము - ఇవి కర్మకాండకు సంబంధించినవి.

సంజీవినీ :- యథావిధీతి - విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి. 'యథాసాదృశ్యే ఇత్య వ్యయీభావః - తథా హుతశబ్దేన. సుప్సు పే' తి సమాసః - ఏవం 'యథాకామార్చిత - ఇత్యాదీనామపి ద్రష్టవ్యమ్ - యథావిధి హుతా అగ్నయో యైస్తేషాం, యథాకామ మభిలాషమనతిక్రమ్యార్చితార్థినామ్, యథాపరాధ మపరాధ మనతి క్రమ్య - దణ్డో యేషాం తేషామ్, యథాకాలం కాలమనతిక్రమ్య - ప్రబోధినాం ప్రబోధనశీలానామ్, చతుర్భిర్విశేషణైర్దేవతాయజ నార్థిసత్కారదణ్డధరత్వ ప్రజాపాలన సమయజాగరూక త్వాదీని వివక్షితాని.

శ్లో॥ త్యాగాయ సంభృతార్థానాం
సత్యాయ మితభాషిణామ్।
యశసే విజిగీషూణాం
ప్రజాయై గృహమేధినామ్॥ 7

పదవిభాగము :- త్యాగాయ, సంభృతార్థానామ్, సత్యాయ, మితభాషిణామ్, యశసే, విజిగీషూణామ్, ప్రజాయై, గృహమేధినామ్।

అన్వయక్రమము :- త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణాం యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్॥...

ప్రతిపదార్థము :- త్యాగాయ - యోగ్యులకిచ్చుటకొరకు, సంభృతార్థానామ్ - సంపాదింపబడిన ధనము కలిగినవారును, సత్యాయ - నిజముకొఱకు, మితభాషిణామ్ - పరిమితముగ మాట్లాడువారును, యశసే - కీర్తికొఱకు, విజిగీషూణామ్ - జయింపగోరువారును, ప్రజాయై - సంతానము కొఱకు, గృహమేధినామ్ - గృహస్థులైనవారును; (రఘూణాం అన్వయం వక్ష్యే)

తాత్పర్యము :- యోగ్యులకిచ్చుటకొఱకు సంపాదింపబడిన ధనము కలిగిన వారును, నిజముకొఱకు పరిమితముగ మాట్లాడువారును, కీర్తికొఱకు జయింపగోరువారును, సంతానము కొఱకు గృహస్థులైనవారును;....

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. త్యాగాయ - **త్యాగాయ**, త్యాగాభ్యాం, త్యాగేభ్యః; త్యాగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. సత్యాయ - **సత్యాయ**, సత్యాభ్యాం, సత్యేభ్యః; సత్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 3. యశసే - **యశసే**, యశోభ్యాం, యశోభ్యః; యశశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 4. ప్రజాయై - **ప్రజాయై**, ప్రజాభ్యాం, ప్రజాభ్యః; ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. సంభృతార్థానామ్ - సంభృతార్థస్య, సంభృతార్థయోః, **సంభృతార్థానామ్**; సంభృతార్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. మితభాషిణామ్ - మితభాషిణః, మితభాషిణోః, **మితభాషిణామ్**; మితభాషిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 7. విజిగీషూణామ్ - విజిగీషోః, విజిగీష్వోః, **విజిగీషూణామ్**; విజిగీషుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 8. గృహమేధినామ్ - గృహమేధినః, గృహమేధినోః, **గృహమేధినామ్**; గృహమేధిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. సంభృతార్థానామ్ - సంభృతాః అర్థాః యైః తే, సంభృతార్థాః (బ.), తేషామ్।
2. మితభాషిణామ్ - మితం భాషన్త ఇతి మితభాషిణః(కృ.), తేషామ్।
3. విజిగీషూణామ్ - విజేతుమ్ ఇచ్ఛుః విజిగీషుః (సన్.), తేషామ్।
4. గృహమేధినామ్ - గృహైః మేధన్త ఇతి గృహమేధినః (కృ.), తేషామ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **త్యాగః** - ఎ) త్యజ్ - భావే ఘఞ్

బి) శ్లో॥ కరే శ్లాఘ్యస్త్యాగః, శిరసి గురుపాదప్రణయితా,
ముఖే సత్యా వాణీ విజయి, భుజయోర్వీర్యమతులమ్।
హృది స్వచ్ఛావృత్తిః శ్రుతమధిగతం చ శ్రవణయో
ర్వినాప్యైశ్వర్యేణ ప్రకృతిమహతాం మణ్డనమిదమ్॥

- భర్తృహరి, నీతి, 53

హస్తంబులకు సత్పాత్రదానము, శిరంబునకు గురుపాదనమస్కృతియు, ముఖంబునకు సత్యవచనమును, భుజంబులకు జయస్వభావమగు పరాక్రమమును, హృదయంబునకు అకలంకమయిన ప్రవర్తనయు, చెవులకు శాస్త్రశ్రవణమున్ను అలంకారములు.

19

సి) శ్లో॥ ఉపార్జితానాం విత్తానాం **త్యాగ** ఏవ హి రక్షణమ్।
తటాకోదరసంస్థానాం పరీవాహ ఇవామ్భసామ్॥

- హితోపదేశః, మిత్రలాభః -149

"చెఱువులో పొంగిపొరలే నీటికి అలుగువలె, సంపాదించిన సంపదలకు **దానమే** రక్షణ ఇస్తుంది."

డి) శ్లో॥ **త్యాగ** ఏకో గుణః శ్లాఘ్యః కిమన్యైః గుణరాశిభిః।
త్యాగాజ్జగతి పూజ్యన్తే పశుపాషాణపాదపాః॥

- విక్రమార్కచరితమ్

త్యాగ గుణము ఒకటి సర్వత్ర పూజింపబడుచున్నది. మిగిలిన గుణము లన్నింటికంటే త్యాగము గొప్పది. త్యాగము వల్లనే జగత్తున పాషాణాదులు, వృక్షములు, జంతువులున్నూ పూజనీయములు అగుచున్నవి.

సంజీవినీ :-త్యాగాయేతి - త్యాగాయ - సత్పాత్రే వినియోగ స్త్యాగ స్తస్మై. 'త్యాగో విహాపనం దానమ్' ఇత్యమరః, సంభృతార్థానాం సంచితధనానామ్ - న తు దుర్వ్యాపారాయ' సత్యాయ, మితభాషిణాం మితభాషణశీలానామ్ - న తు పరా భవాయ, యశసే కీర్తయే. 'యశః కీర్తిః సమజ్ఞా చ' ఇ త్యమరః, విజిగీషూణాం విజేతు మిచ్ఛూనామ్ - న త్వర్థ సంగ్రహాయ, ప్రజాయై సంతానాయ, గృహమేధినాం దారపరిగ్రహాణామ్ - న తు కామోపభోగాయ, అత్ర 'త్యాగాయ' ఇత్యాదిషు. చతుర్థీ తదర్థ -' ఇత్యాదినా తాదర్థ్యే చతుర్థీసమాసవిధానజ్ఞాపకాచ్చతుర్థీ, గృహైర్దారైర్మేధన్తే సంగచ్ఛన్త ఇతి గృహమేధినః, 'దారేష్వపి గృహాః' ఇత్యమరః 'జాయా చ గృహిణీ గృహమ్' ఇతి హలాయుధః. 'మేధృ సంగమే' ఇతి ధాతోర్ణినిః; ఏభిర్విశేషణైః పరోపకారిత్వం సత్యవచనత్వం యశఃపరత్వం పితౄణాం శుద్ధత్వం చ వివక్షితాని.

శ్లో॥ శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం
యౌవనే విషయైషిణామ్।
వార్ధకే మునివృత్తీనాం
యోగేనాన్తే తనుత్యజామ్॥ **8**

ప్రతిపదార్థము :- శైశవే, అభ్యస్తవిద్యానామ్, యౌవనే, విషయైషిణామ్, వార్ధకే, మునివృత్తీనామ్, యోగేన, అన్తే, తనుత్యజామ్।

అన్వయక్రమము :- శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణాం వార్ధకే మునివృత్తీనామ్, అన్తే యోగేన తనుత్యజామ్।...

ప్రతిపదార్థము :- శైశవే - బాల్యమందు, అభ్యస్తవిద్యానామ్ - నేర్వబడిన విద్యలు కలవారును, యౌవనే - యౌవనమునందు, విషయైషిణామ్ - సంభోగమును కోరువారును, వార్ధకే - ముసలితనమునందు, మునివృత్తీనామ్ - ఋషులయొక్క వ్యాపారమువంటి వ్యాపారము కలవారును, అన్తే - మరణకాలమున, యోగేన - సమాధినిష్ఠచేత, తనుత్యజామ్ - శరీరమును విడుచువారును;........

తాత్పర్యము:-బాల్యమందు విద్యలనభ్యసించువారును, యౌవనమందు గృహస్థాశ్రమ ధర్మము నాచరించువారును, వార్ధకమునుందు వానప్రస్థాశ్రమధర్మము నాచరించు వారును, అంత్యకాలమునందు యోగముచేత దేహత్యాగము చేయువారును,...

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. శైశవే - **శైశవే**, శైశవయోః, శైశవేషు; శైశవశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. యౌవనే - **యౌవనే**, యౌవనయోః , యౌవనేషు; యౌవనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. వార్ధకే - **వార్ధకే**, వార్ధకయోః, వార్ధకేషు; వార్ధకశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. అన్తే - **అన్తే**, అంతయోః, అంతేషు; అంతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. యోగేన - **యోగేన**, యోగాభ్యాం, యోగైః; యోగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. అభ్యస్తవిద్యానామ్ - అభ్యస్తవిద్యస్య, అభ్యస్తవిద్యయోః, **అభ్యస్తవిద్యానామ్**; అభ్యస్తవిద్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 7. విషయైషిణామ్ - విషయైషిణః, విషయైషిణోః, **విషయైషిణామ్**; విషయైషిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 8. మునివృత్తీనామ్ - మునివృత్తేః , మునివృత్త్యోః, **మునివృత్తీనామ్**; మునివృత్తిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 9. తనుత్యజామ్ - తనుత్యజః, తనుత్యజోః , **తనుత్యజామ్**; తనుత్యక్‌శబ్దః జకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. అభ్యస్తవిద్యానామ్ - అభ్యస్తాః విద్యాః యైః తే అభ్యస్తవిద్యాః తేషామ్ అభ్యస్తవిద్యానామ్ (బ.)।

2. విషయైషిణామ్ - విషయమిచ్ఛన్తి ఇతి విషయైషిణః తేషామ్, విషయైషిణామ్। (కృ.)।
3. మునివృత్తీనామ్ - మునేః వృత్తిరివ మునివృత్తిః యేషాం తే మునివృత్తయః తేషాం మునివృత్తీనామ్ (బ.)।
4. తనుత్యజామ్ - తను త్యజన్తీతి తనుత్యజః తేషాం తనుత్యజామ్ (కృ.)।

సంధులు :-

1. శైశవే + అభ్యస్తవిద్యానామ్ - శైశవేభ్యస్తవిద్యానామ్ - పూర్వరూపసన్ధిః।
2. యోగేన + అన్తే - యోగేనాన్తే - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. యోగః :- ఎ) అఇఞ్యుజ్యోయుజిభృజిభ్యః - (ఉణాది -215)। ఇతి అసున్।

బి) యుజ సమాధౌ ది. ఆత్మనేపది /అ+ అసున్। యుజ్యత ఇతి, యోగః, సమాధిః

సి) సూ. **యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః**। పాతంజలయోగసూత్రమ్-1-1 చిత్తవృత్తులను నిరోధించుట యోగము.

మరిన్ని వివరములకు - శ్రీ పుల్లెలవారి బాలానందినీవ్యాఖ్య చూడగలరు.

డి) శ్లో॥ యోగేన చిత్తస్య పదేన వాచాం
మలం శరీరస్య చ వైద్యకేన।
యోఽపాకరోత్తం ప్రవరం మునీనాం
పతంజలిం ప్రాఞ్జలిరానతోఽస్మి॥ - శ్రీలలితాభాష్యమ్

ఇ) యోగః సంనహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు॥ - అని అమరము.

ఎఫ్) ఇట భగవద్గీత 5-21వ శ్లోకమును అనుసంధానము చేసికొనగలరు.

శ్లో॥ బాహ్యస్పర్శేష్వసక్తాత్మా విందత్యాత్మని యత్సుఖమ్।
స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా సుఖమక్షయమశ్నుతే॥

ప్రాపంచిక విషయములయందు అనాసక్తమైన అంతఃకరణముగల సాధకుడు ఆత్మస్థితధ్యానజనితమైన సాత్త్వికాత్మానందమును పొందును. పిదప అతడు సచ్చిదానందఘనపరబ్రహ్మ పరమాత్మ ధ్యానయోగమునందు అభిన్నభావస్థితుడై అక్షయానందమును అనుభవించును.

జి) మఱియు రఘువంశము 8–19, 20 శ్లోకములను కూడ అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ అనయత్ ప్రభుశక్తిసమ్పదా
వశమేకో నృపతీననన్తరాన్।
అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా
మరుతః పఞ్చ శరీరగోచరాన్॥

శ్లో॥ అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ
ద్విషదారమ్భఫలాని భస్మసాత్।
అపరో దహనే స్వకర్మణాం
వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా॥

హెచ్॥ తదా పశ్యన్తి యోగేన... అని – యోగశిరో 10 – అస్తు.

సంజీవినీ :– శైశవ ఇతి. – శిశోర్భావః శైశవం బాల్యమ్. 'ప్రాణభృ జ్జాతివయో వచనోద్గాత్ర –' ఇత్యఞ్ప్రత్యయః. 'శిశుత్వం శైశవం బాల్యమ్, ఇత్యమరః – తస్మిన్ వయ, స్యభ్యస్తవిద్యానామ్ – ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః, యూనో। భావో యౌవనం తారుణ్యమ్. యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. 'తారుణ్యం యౌవనం సమమ్' ఇత్యమరః – తస్మిన్ వయసి, విషయైషిణాం భోగాభిలాషిణామ్, ఏతేన గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః, వృద్ధస్య భావో వార్ధకం వృద్ధత్వమ్. 'ద్వన్ద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ, ఇతి వుఞ్ప్రత్యయః. 'వార్ధకం వృద్ధసంఘాతే వృద్ధత్వే వృద్ధకర్మణి' ఇతి విశ్వః సంఘాతార్థేఽత్ర. 'వృద్ధాచ్చ ఇతి వక్తవ్యాత్ సామూహికో వుఞ్ – తస్మిన్ వార్ధకే వయసి, మునీనాం వృత్తిర్యేషాం తేషామ్ – ఏతేన వానప్రస్థాశ్రమో వివక్షితః – అన్తే శరీరత్యాగకాలే యోగేన పరమాత్మధ్యానేన – 'యోగః సంనహ నోపాయధ్యాన సంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః – తనుం దేహం త్యజ న్తీతి తనుత్యజాం. 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే' ఇతి క్విప్ – దేహత్యాగినామ్ – 'కాయో దేహఃక్లీబపుంసోః స్త్రియాం మూర్తిస్తను స్తనూః' ఇత్యమరః – ఏతేన భిక్ష్వాశ్రమో వివక్షితః

శ్లో॥ రఘూణామన్వయం వక్ష్యే
తనువాగ్విభవోఽపి సన్।

తద్గుణైః కర్ణమాగత్య
చాపలాయ ప్రచోదితః॥ 9

పదవిభాగము :– రఘూణామ్, అన్వయమ్, వక్ష్యే, తనువాగ్విభవః, అపి, సన్, తద్గుణైః, కర్ణమ్, ఆగత్య, చాపలాయ, ప్రచోదితః॥

అన్వయక్రమము :– తనువాగ్విభవః అపి తద్గుణైః కర్ణమ్ ఆగత్య చాపలాయ ప్రచోదితస్సన్ రఘూణామ్ అన్వయం వక్ష్యే॥

ప్రతిపదార్థము :– తనువాగ్విభవోఽపి – కొద్దిపాటి వాక్కుల కలిమి కలవాడనైనను, తద్గుణైః – ఆ రఘువులయొక్క ఉత్తమ గుణములచే, కర్ణమ్ – (నా) శ్రోత్రమును, ఆగత్య – పొంది, చాపలాయ – చపలకర్మకై, ప్రచోదితస్సన్ – ప్రేరేపించబడినవాడన గుచు, రఘూణామ్ – రఘువంశపురాజులయొక్క, అన్వయమ్ – వంశమునుగూర్చి, వక్ష్యే – చెప్పెదను.

తాత్పర్యము :– నా కవితాపాటవము కొద్దిపాటిదైనను రఘువంశరాజుల ఉత్తమగుణములు (నా) చెవిని చేరి ప్రేరేపించి (నన్ను) అవిమృశ్యకారిని చేయగా (ఈ) రఘువంశమును గూర్చి చెప్పబోవుచున్నాను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. రఘూణామ్ – రఘోః, రఘ్వోః, **రఘూణామ్**; రఘుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 2. అన్వయమ్ – **అన్వయమ్**, అన్వయౌ, అన్వయాన్; అన్వయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. వక్ష్యే – ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 4. తనువాగ్విభవః – **తనువాగ్విభవః,** తనువాగ్విభవౌ, తనువాగ్విభవాః; తనువాగ్విభవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. అపి – అవ్యయమ్। 6. సన్ – **సన్**, సన్తౌ, సన్తః; సచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. తద్గుణైః – తద్గుణేన, తద్గుణాభ్యాం, **తద్గుణైః**; తద్గుణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 8. కర్ణమ్ – **కర్ణమ్**, కర్ణౌ, కర్ణాన్; కర్ణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. ఆగత్య – ఆఙ్ పూర్వాత్ 'గమ్ల గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోః ల్యప్ ప్రత్యయః। 10. చాపలాయ – **చాపలాయ,**చాపలాభ్యాం, చాపలేభ్యః; చాపలశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 11. ప్రచోదితః – **ప్రచోదితః**, ప్రచోదితౌ, ప్రచోదితాః; ప్రచోదితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. తనువాగ్విభవః - వాచాం విభవః వాగ్విభవః, తను వాగ్విభవో యస్య సః తనువాగ్విభవః (బ.)।
2. తద్గుణైః - తేషాం గుణాః తద్గుణాః తైః తద్గుణైః (ష.త.)।
3. చాపలాయ - చపలస్య కర్మ చాపలం తస్మై।

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రచోదితః - ప్రతారితః -ప్రణోదితః।

సంధులు :-

1. తనువాగ్విభవః + అపి - తనువాగ్విభవోఽపి - ఉత్వాదేశః, + పూర్వరూపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. చపలమ్ (క్లీ.)

ఎ) చపం సాన్త్వనాం లాతి ప్రాప్నోతీతి।

లా + ఆతోఽనుపసర్గే కః ఇతి కః। శీఘ్రం; క్షణికమ్;

బి) శ్లో॥ ద్రాక్ చపలం లఘు మఙ్క్షు స్రాక్ తూర్ణం త్వరితమాశుశీఘ్రమరమ్।

అహ్నాయ సత్వరం చ క్షిప్రం ద్రుతమఞ్జసా ఝుటితి॥ 697

- అని హలాయుధకోశము చపలశబ్దమునకు 16 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ చపలేన భవేచ్ఛర్దిర్మూర్ఛా చ సహ తృష్ణయా।

స భద్రకాష్ఠాం సజటాం క్షౌద్రేణ త్రిఫలాం లిహేత్॥ - ఇతి సుశ్రుతే

డి) చుపేరచ్చోపధాయాః (ఉణాది 1-107) ఇతి కలః।

'చుపమందాయాం గతౌ భ్వా./ ప / సే. + కలః।

చోపతి మందం మందం గచ్ఛతీతి చపలః - ఉణాదికోశః।

క్రియాదర్శము :- వక్ష్యే - 'వచ పరిభాషణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భవిష్యదర్థే లృటి ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః ।

వక్ష్యే - వక్ష్యావహే - వక్ష్యామహే

మయా రఘూణామన్వయో వక్ష్యతే। కర్మణి ప్రయోగః।

సంజీవినీ :- రఘూణామితి. సోఽహం లబ్ధప్రవేశః, తను వాగ్విభవోఽపి స్వల్పవాణీ ప్రసారోఽపి సన్, తేషాం రఘూణాం గుణైస్తద్గుణైః - ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః , కర్ణం మమ శ్రోత్ర, మాగత్య, చాపలాయ చాపలం చపలకర్మా విమృశ్యకరణరూపం కర్తుమ్. యువాదిత్వాత్ కర్మణ్యణ్. 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ, ప్రచోదితః ప్రేరితః సన్, రఘూణా, మన్వయం తద్విషయప్రబన్ధం, వక్ష్యే. కులకమ్.

అవతారిక :- సంప్రతి స్వప్రబన్ధపరీక్షార్థం సతః ప్రార్థయతే - ఇప్పుడు తన కావ్యమునందలి గుణదోషములను పరీక్షింపవలసినదిగా సద్విద్వాంసుల నర్థించుచున్నాడు.

శ్లో॥ తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి
సదసద్వ్యక్తిహేతవః।
హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ
విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా॥ 10

పదవిభాగము :- తమ్, సన్తః శ్రోతుమ్, అర్హన్తి, సదసద్వ్యక్తిహేతవః, హేమ్నః, సంలక్ష్యతే, హి, అగ్నౌ, విశుద్ధిః, శ్యామికా, అపి, వా।

అన్వయము :- తం సదసద్వ్యక్తిహేతవః సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి; హేమ్నః విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా అగ్నౌ సంలక్ష్యతే హి।

ప్రతిపదార్థము :- తమ్ - ఆ 'రఘువంశ' మను మహాకావ్యమును, సదసద్వ్యక్తి హేతవః - గుణదోషవివేచనమందు కర్తలగు, సన్తః - విద్వాంసులు, శ్రోతుమ్ - వినుటకు, అర్హన్తి - తగియున్నారు, హేమ్నః - సువర్ణము (బంగారము) యొక్క, విశుద్ధిః - నిర్మలత్వముకాని, శ్యామికాపి వా - ఇతర లోహముల కలయిక అను దోషముకాని, అగ్నౌ - అగ్నియందు, సంలక్ష్యతే హి - స్పష్టముగా కనబడునుకదా!

తాత్పర్యము :- ఆ 'రఘువంశ' మహాకావ్యమును గుణదోషములను చక్కగా తెలుపగల విద్వాంసులు వినతగియున్నారు. అది ఎట్లన, బంగారము మేలిమియో కాదో అగ్నిలో వేసినచో తెలియును కదా!

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తమ్ - **తమ్**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. సన్తః - సన్, సన్తౌ, **సన్తః**; సచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః

ప్రథమబహువచనాన్తః। 3. శ్రోతుమ్ - 'శ్రు శ్రవణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః **తుమున్** ప్రత్యయః। అవ్యయమ్। 4. అర్హన్తి - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 5. సదసద్వ్యక్తిహేతవః - సదసద్వ్యక్తిహేతుః, సదసద్వ్యక్తిహేతూ, **సదసద్వ్యక్తిహేతవః**, సదసద్వ్యక్తిహేతుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 6. హేమ్నః - **హేమ్నః**, హేమ్నోః, హేమ్నామ్; హేమన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. సంలక్ష్యతే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। కర్మణిప్రయోగః। 8. హి - అవ్యయమ్। 9. అగ్నౌ - **అగ్నౌ**, అగ్న్యోః, అగ్నిషు; అగ్నిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకచనాన్తః। 10. శ్యామికా - **శ్యామికా**, శ్యామికే, శ్యామికాః; శ్యామికాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. అపి - అవ్యయమ్। 12. వా - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. సదసద్వ్యక్తిహేతవః - సంశ్చ అసంశ్చ సదసన్తౌ, సదసతోః వ్యక్తిః (ష.త.) సదసద్వ్యక్తిః, సదసద్వ్యక్తౌ హేతవః సదసద్వ్యక్తిహేతవః (స.త.)।

సంధులు :-

1. హి + అగ్నౌ - హ్యగ్నౌ - యణాదేశసన్ధిః; ఇకో యణచి (సూ. 6-1-74) ఇ, ఉ, ఋ, ఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరముగానున్నప్పుడు క్రమముగా య్ వ్ ర్ ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.
2. శ్యామికా + అపి - శ్యామికాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఈ శ్లోకభావమునే కాళిదాసమహాకవి తన 'మాళవికాగ్నిమిత్రమ్' అను నాటకమున (2-9) ఉపమాలంకారముతో నిట్లు చెప్పియున్నాడు.

శ్లో॥ ఉపదేశం విదుశ్శుద్ధం సన్తః తముపదేశినః।
శ్యామాయతే న విద్వత్సు యః కాఞ్చనమివాగ్నిషు॥

అట్లే 'అభిజ్ఞానశాకున్తల' నాటకమున 1-2 కూడ చెప్పియున్నాడు

శ్లో॥ ఆపరితోషాద్విదుషాం న సాధు మన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్।
బలవదపి శిక్షితానామాత్మన్యప్రత్యయం చేతః॥

అలంకారాలు :-

అత్ర అర్థాంతరన్యాసాలంకారః తల్లక్షణం యథా -

సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య వా యత్ సమర్థనం తత్ అర్థాన్తరన్యాసః

సామాన్యముచే విశేషమును సమర్థించినను లేదా విశేషముచే సామాన్యమును సమర్థించినను - అది అర్థాన్తరన్యాసాలంకారమగును.

ఇట సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడినది. అన్వయము స్పష్టము.

క్రియాదర్శము :-

1. అర్హన్తి - 'అర్హ-పూజాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతో - రకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకబహువచనాన్తః।

అర్హతి - అర్హతః - **అర్హన్తి;**

సః సిద్భిః శ్రోతుమర్హః। కర్మణిప్రయోగః।

2. సంలక్ష్యతే - సంపూర్వకాత్ 'లక్ష - దర్శనాంకనయోః' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సంలక్ష్యతే - సంలక్ష్యేతే - సంలక్ష్యన్తే

సంజీవినీ :- తమితి. - తం రఘువంశాఖ్యం ప్రబన్ధం, సదసతో ర్గుణదోషయోర్వ్యక్తే - ర్హేతవః కర్తారః, సన్తః శ్రోతు మర్హన్తి, తథాహి, హేమ్నో, విశుద్ధిర్నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాఽపి లోహాన్తరసంసర్గాత్మకో దోషోఽపి వా, ఽగ్నౌ సంలక్ష్యతే నాన్యత్ర - తద్వదత్రాపి సన్త ఏవ గుణదోషవివేకాధికారిణః - నాన్య ఇతి భావః.

అవతారిక :- వర్ణ్యం వస్తూపక్షిపతి - ఇక వర్ణింపదలచిన వస్తువును ప్రస్తావించు చున్నాడు.

శ్లో॥ వైవస్వతో మనుర్నామ
మాననీయో మనీషిణామ్।
ఆసీన్మహీక్షితామాద్యః
ప్రణవశ్ఛన్దసామివ॥ **11**

ప్రతిపదార్థము :- వైవస్వతః, మనుః, నామ, మాననీయః. మనీషిణామ్, ఆసీత్, మహీక్షితామ్, ఆద్యః, ప్రణవః, ఛన్దసామ్, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- మనీషిణాం మాననీయః ఛన్దసాం ప్రణవ ఇవ మహీక్షితామ్ ఆద్యః వైవస్వతః నామ మనుః ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- మనీషిణామ్ - విద్వాంసులకు, మాననీయః - పూజ్యుడైనవాడును, ఛన్దసామ్ - వేదములకు, ప్రణవ ఇవ - ఓంకారము వలె, మహీక్షితామ్ - క్షితీశ్వరులకు, ఆద్యః - ఆదిభూతుడునైన, వైవస్వతః నామ - వైవస్వతుడని ప్రసిద్ధుడైన, మనుః - మహారాజు, ఆసీత్ - ఉండెను.

తాత్పర్యము :- విద్వాంసులకు పూజ్యుడైనవాడును, వేదములకు ఓంకారము వలె క్షితీశ్వరులకు ఆదిభూతుడైన వైవస్వతుడను పేరుగల మహారాజు ఉండెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. వైవస్వతః - **వైవస్వతః**, వైవస్వతౌ, వైవస్వతాః; వైవస్వతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. మనుః - **మనుః**, మనూ, మనవః; మనుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. నామ - అవ్యయమ్। 4. మాననీయః - **మాననీయః**, మాననీయౌ, మాననీయాః; మాననీయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. మనీషిణామ్ - మనీషిణః, మనీషిణోః , **మనీషిణామ్**; మనీషిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. ఆసీత్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. మహీక్షితామ్ - మహీక్షితః, మహీక్షితోః **, మహీక్షితామ్**; మహీక్షిచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 8. ఆద్యః - **ఆద్యః,** ఆద్యౌ, ఆద్యాః; ఆద్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ప్రణవః - **ప్రణవః**, ప్రణవౌ, ప్రణవాః; ప్రణవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 10. ఛందసామ్ - ఛందసః, ఛందసోః, **ఛందసామ్**; ఛన్దశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. వైవస్వతః - వివస్వతః అపత్యం పుమాన్ (తద్ధి) వైవస్వతః।
2. మాననీయః - మానితుం యోగ్యః మాననీయః (తద్ధి)।
3. మనీషిణామ్ - మనస ఈషిణో మనీషిణః (ష.త.), తేషామ్।
4. మహీక్షితామ్ - మహీం క్షియన్తే ఇతి మహీక్షితః (కృ.), తేషామ్।

పాఠాన్తరాలు :- 1. మహీక్షితామ్ - మహీభృతామ్।

సంధులు :-

1. మనుః + నామ - మనుర్నామ - విసర్గసన్ధిః।
2. ప్రణవః + ఛన్దసామ్ - ప్రణవశ్ఛన్దసామ్ - శ్చుత్వసన్ధిః।
3. ఆసీత్ + మహీక్షితామ్ - ఆసీన్మహీక్షితామ్ - అనునాసికసన్ధిః।

యరోఽనునాసికే అనునాసికో వా (సూ. 8-4-44). రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసికవర్ణము పరముగా నున్నచో ఆయా వర్గలకు సంబంధించిన అనునాసిక (ఞమఙణన) వర్ణమాదేశముగ వికల్పముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వైవస్వతః -

ఎ) వివస్వతోఽపత్యమితి। వివస్వత్ + అణ్।

బి) వివస్వత్ is variously derived

1. వివిధం వస్తే ఆచ్ఛాదయతి।
   (Who covers everything by his rays)
2. వివః రశ్మిః వివోఽస్యాస్తి।
   (Who is possessed of rays)
3. వివసః కిరణాః విద్యన్తే అస్య।

సి) లోకమునందు సృష్టిని వ్యాపింపజేయుటకై బ్రహ్మదేవుడు 14మంది **మనువులు** అనువారిని సృష్టించి, వారిని జగత్పాలకులుగా చేసెను. ఒక్కొక్క మనువు పాలించిన కాలమును మన్వన్తరము అందురు. ఆ చతుర్దశ మనువులు పేర్లు దిగువనీయ బడినవి. 1. స్వయంభవుడు 2. స్వారోచిషుడు, 3. ఉత్తముడు, 4. తామసుడు, 5. రైవతుడు, 6. చాక్షుషుడు, 7. **వైవస్వతుడు,** 8. సావర్ణి, 9. దక్షసావర్ణి, 10. బ్రహ్మసావర్ణి, 11. ధర్మసావర్ణి, 12. రుద్రసావర్ణి, 13. దేవసావర్ణి 14. ఇంద్రసావర్ణి అనువారు.

ప్రస్తుతము మనము 7వ మనువగు 'వైవస్వత మన్వన్తర' కాలము నందున్నాము. వైవస్వతుడు సూర్యవంశపురాజుల మూలపురుషుడు.

అలంకారాలు :-

అత్రోపమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- 1. **ఆసీత్** - 'అస - భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ - ఆస్తామ్ - ఆసన్

సంజీవినీ :- వైవస్వత ఇతి - మనస ఈషిణో మనీషిణో ధీరాః - విద్వాంస ఇతి యావత్. పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః - తేషాం, మాననీయః పూజ్యః ఛన్దసాం వేదానామ్. 'ఛన్దః పద్యే చ వేదే చ' ఇతి విశ్వః. ప్రణవ ఓంకార, ఇవ, మహీం క్షియన్తీశత ఇతి మహీక్షితః, క్షితీశ్వరాః, క్షిధాతో రైశ్వర్యార్థాత్ క్విప్ తుగాగమశ్చ తేషా మాద్య ఆదిభూతః, వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్ వైవస్వతో నామ వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధో, మను రాసీత్.

శ్లో॥ తదన్వయే శుద్ధిమతి
ప్రసూతశ్శుద్ధిమత్తరః।
దిలీప ఇతి రాజేన్దు-
రిన్దుః క్షీరనిధావివ॥ 12

పదవిభాగము :- తదన్వయే, శుద్ధిమతి, ప్రసూతః, శుద్ధిమత్తరః, దిలీపః, ఇతి, రాజేన్దుః, ఇన్దుః, క్షీరనిధౌ, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- శుద్ధిమతి తదన్వయే శుద్ధిమత్తరః దిలీప ఇతి రాజేన్దుః క్షీరనిధౌ, ఇందురివ ప్రసూతః।

ప్రతిపదార్థము :- శుద్ధిమతి - నిర్మలమైన, తదన్వయే - ఆ వైవస్వతమను మహారాజవంశమందు, శుద్ధిమత్తరః - అత్యన్తపరిశుద్ధుడైన, దిలీపః + ఇతి - దిలీపుడని ప్రసిద్ధుడైన, రాజేన్దుః - రాజశ్రేష్ఠుడు, క్షీరనిధౌ - పాలసముద్రమునందు, ఇన్దురివ - చంద్రునివలె, ప్రసూతః - పుట్టెను.

తాత్పర్యము :- నిర్మలమైన ఆ వైవస్వతమను మహారాజవంశమందు అత్యన్తపరిశుద్ధుడైన దిలీపుడని ప్రసిద్ధుడైన రాజశ్రేష్ఠుడు, పాలసముద్రమునందు చంద్రునివలె పుట్టెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తదన్వయే - **తదన్వయే,** తదన్వయోః, తదన్వయేషు; తదన్వయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. శుద్ధిమతి - **శుద్ధిమతి,** శుద్ధిమతోః, శుద్ధిమత్సు; శుద్ధిమత్ శబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. ప్రసూతః - **ప్రసూతః,** ప్రసూతౌ, ప్రసూతాః; ప్రసూతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. శుద్ధిమత్తరః - **శుద్ధిమత్తరః,** శుద్ధిమత్తరౌ, శుద్ధిమత్తరాః; శుద్ధిమత్తరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. దిలీపః - **దిలీపః,** దిలీపౌ, దిలీపాః; దిలీపశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఇతి - అవ్యయమ్। 7. రాజేన్దుః - **రాజేన్దుః,** రాజేన్దూ, రాజేన్దవః, రాజేన్దుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ఇన్దుః - **ఇన్దుః,** ఇన్దూ, ఇందవః; ఇన్దుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. క్షీరనిధౌ - **క్షీరనిధౌ,** క్షీరనిధ్యోః, క్షీరనిధిషు; క్షీరనిధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకచవనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్.

సమాసాలు :-

1. తదన్వయే - తస్య అన్వయః తదన్వయః (ష.త.) తస్మిన్।
2. శుద్ధిమతి - శుద్ధిః అస్య అస్తీతి, శుద్ధిమాన్ (తద్ధి.) తస్మిన్।
3. శుద్ధిమత్తరః - అతిశయేన శుద్ధిమాన్ (తద్ధి.) శుద్ధిమత్తరః।
4. రాజేన్దుః - రాజా ఇన్దురివ రాజేన్దుః।(క.)।
5. క్షీరనిధౌ - క్షీరస్య నిధిః క్షీరనిధిః (ష.త.) తస్మిన్।

పాఠాన్తరాలు :- రాజేన్దుః - రాజేన్ద్రః। మెఱుగైన పాఠము.

సంధులు :-

1. ప్రసూతః + శుద్ధిమత్తరః - ప్రసూతశ్శుద్ధిమత్తరః - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. దిలీపః + ఇతి - దిలీప ఇతి - విసర్గలోపః।
3. రాజేన్దుః + ఇన్దుః - రాజేన్దురిన్దుః - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. క్షీరనిధౌ + ఇవ - క్షీరనిధావివ - అవాన్తాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. క్షీరనిధిః - క్షీరసాగరః - క్షీరసముద్రః -

ఎ) ఇన్దుః క్షీరనిధౌ ఇవ -

ఇట 'క్షీరసాగరమథనము'ను అనుసంధానము చేసికొనగలరు. 'క్షీరసాగరమథన' మున వెలువడిన - చతుర్దశరత్నములను దిగువనీయబడిన శ్లోకముద్వారా గ్రహింపదగును.

శ్లో॥ లక్ష్మీః కౌస్తుభపారిజాతకసురా ధన్వన్తరిశ్చన్ద్రమాః।
గావః కామదుఘాః సురేశ్వరగజో రమ్భాదిదేవాఙ్గనాః॥
అశ్వః సప్తముఖో విషం హరిధనుః శఙ్ఖోఽమృతం చామ్బుధే।
రత్నానీహ చతుర్దశ ప్రతిదినం కుర్యుః సదా మఙ్గలమ్॥

బి) శ్లో॥ యథా భగవతా బ్రహ్మన్ మథితః **క్షీరసాగరః।**
యదర్థం వా యతశ్చాద్రిం దధారామ్బుచరాత్మనా॥
- శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణమ్ - 8-5-11

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

ఇట ఉపమానము - చంద్రుడు, ఉపమేయము - దిలీపుడు, సాధారణధర్మము - ప్రసూతత్వము (ఇది, అనుగామిత్వము), వాచకము - ఇవ.

సంజీవినీ :- తదన్వయ ఇతి. - శుద్ధిరస్యా స్తీతి శుద్ధిమాన్ - తస్మిఞ్ ఛుద్ధిమతి, తదన్వయే తస్య మనో రన్వయే వంశే. 'అన్వవాయోఽన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనఃకులమ్, ఇతి హలాయుధః - అతిశయేన శుద్ధిమాఞ్ ఛుద్ధిమత్తరః. 'ద్వివచనవిభజ్యోప -' ఇత్యాదినా తరప్, దిలీప, ఇతి ప్రసిద్ధో, రాజా ఇన్దురివ రాజేన్దూ రాజశ్రేష్ఠః ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరిత్యాదినా సమాసః, క్షీరనిధావిన్దురివ, ప్రసూతో జాతః.

అవతారిక :- 'వ్యూఢ' ఇత్యాదిభిః త్రిభిః శ్లోకైః దిలీపం విశినష్టి - ఇచట నుండి మూడు శ్లోకములలో దిలీపుని వర్ణించుచున్నాడు.

శ్లో॥ వ్యూఢోరస్కో వృషస్కన్ధః
సాలప్రాంశుర్మహాభుజః।
ఆత్మకర్మక్షమం దేహం
క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః॥ **13**

పదవిభాగము :- వ్యూఢోరస్కః, వృషస్కన్ధః, సాలప్రాంశుః, మహాభుజః, ఆత్మకర్మ క్షమమ్, దేహమ్, క్షాత్రః, ధర్మః, ఇవ, ఆశ్రితః।

అన్వయక్రమము :- వ్యూఢోరస్కః వృషస్కన్ధః సాలప్రాంశుః మహాభుజః ఆత్మకర్మక్షమం దేహమ్ ఆశ్రితః క్షాత్రః ధర్మః ఇవ (స్థితః)।

ప్రతిపదార్థము :- వ్యూఢోరస్కః - విశాలమైన వక్షస్థలము కలవాడును, వృషస్కన్ధః - ఎద్దు మూపువంటి మూపు కలవాడును, సాలప్రాంశుః - సాలవృక్షమువలె ఉన్నతుడును, మహాభుజః - గొప్ప బాహువులు కలవాడును (అగు దిలీపుడు), ఆత్మకర్మక్షమమ్ - తన వ్యాపారమునకు అనురూపమైన, దేహమ్ - శరీరమును, ఆశ్రితః - పొందిన, క్షాత్రః - క్షత్రియ సంబంధమగు, ధర్మః + ఇవ - ధర్మము వలె (స్థితః)

తాత్పర్యము :- విశాలవక్షస్థలము కలవాడును, ఎద్దుమూపువలె దృఢమైన మూపుగలవాడును, సాలవృక్షమువలె పొడవైన వాడును, గొప్పబాహువులు గలవాడును అగు ఆ దిలీపుడు, క్షత్ర ధర్మమైన వ్యాపారమునకు తగిన శరీరము ను పొందెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. వ్యూఢోరస్కః - **వ్యూఢోరస్కః**, వ్యూఢోరస్కౌ వ్యూఢోరస్కాః ; వ్యూఢోరస్కశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. వృషస్కన్ధః - **వృషస్కన్ధః** , వృషస్కన్ధౌ, వృషస్కన్ధాః; వృషస్కన్ధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. సాలప్రాంశుః - **సాలప్రాంశుః**, సాలప్రాంశూ, సాలప్రాశంవః; సాలప్రాంశుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మహాభుజః - **మహాభుజః**, మహాభుజౌ, మహాభుజాః; మహాభుజశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ఆత్మకర్మక్షమమ్ - **ఆత్మకర్మక్షమమ్**, ఆత్మకర్మక్షమౌ, ఆత్మకర్మక్షమాన్; ఆత్మకర్మక్షమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. దేహమ్ - **దేహమ్**, దేహౌ, దేహాన్; దేహశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. క్షాత్రః - **క్షాత్రః**, క్షాత్రౌ, క్షాత్రాః; క్షాత్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. ధర్మః - **ధర్మః**, ధర్మౌ, ధర్మాః; ధర్మశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ఆశ్రితః - **ఆశ్రితః**, ఆశ్రితౌ, ఆశ్రితాః; ఆశ్రితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. వ్యూఢోరస్కః :- వ్యూఢమ్ ఉరః యస్య సః (బ.)।
2. వృషస్కన్ధః - వృషస్య స్కంధః ఇవ స్కన్ధః యస్య సః (బ.)।
3. సాలప్రాంశుః - సాలః ఇవ ప్రాంశుః కర్మధారయః।
4. మహాభుజః - మహాన్తౌ భుజౌ యస్య సః (బ.)।
5. ఆత్మకర్మక్షమమ్ - ఆత్మనః కర్మ, ఆత్మకర్మ (ష.త.) ఆత్మకర్మణః క్షమమ్ ఆత్మకర్మక్షమమ్ (ష.త.) తమ్।
6. క్షాత్రః - క్షత్రస్య అయమ్ క్షాత్రః (తద్ధి.)।

సంధులు :-

1. సాలప్రాంశుః + మహాభుజః - సాలప్రాంశుర్మహాభుజః - విసర్గసన్ధిః రుత్వమ్।
2. క్షాత్రః + ధర్మః - క్షాత్రో ధర్మః - ఉత్వాదేశః।
3. ధర్మః + ఇవ - ధర్మ ఇవ - విసర్గలోపః।
4. ఇవ + ఆశ్రితః - ఇవాశ్రితః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రాంశుః - ఎ) ప్రకృష్టాః అంశవోఽత్ర

బి) శ్లో॥ ఇతి సన్తర్జ్య శత్రుఘ్నం రాక్షసస్తజ్జిఘాంసయా।
ప్రాంశుముత్పాటయామాస ముస్తాస్తమ్బమివ ద్రుమమ్।
- రఘువంశమ్ - 15-19

సి) ప్రాంశూచ్చమున్నతం తుఙ్గముదగ్రణం..... - అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

2. క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః

1. ఇదే భావాన్నే భవభూతి తన 'ఉత్తరరామచరితమ్ 6-9లో ఇలా చెప్పినాడు.

శ్లో॥ త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్త్రవేదః
క్షాత్రో ధర్మః శ్రిత ఇవ తనుం బ్రహ్మకోషస్య గుప్త్యై।
సామర్థ్యానామివ సముదయః సంచయో వా గుణానా-
మావిర్భూయ స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః॥

2. క్షత్రియుల స్వాభావిక కర్మలను గూర్చి భగవద్గీత 18-43లో ఇలా చెప్పినది.

"శ్లో॥ శౌర్యం తేజో ధృతిర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్।
దానమీశ్వరభావశ్చ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్॥

శౌర్యము, తేజస్సు, ధైర్యము, దక్షత,యుద్ధమునందు వెన్ను చూపకుండుట, దానములిచ్చుట, స్వామి భావముతో ప్రజలను ధర్మపరాయణులనుగా చేయుచు పరిపాలించుట మున్నగువన్నియు క్షత్రియుల స్వాభావిక కర్మలు.

అలంకారాలు :- అత్ర ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। తల్లక్షణం యథా-

'సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా'

వస్తుత్వముచేత, హేతుమత్వముచేత, ఫలవత్వముచేత సంభావనా - ఊహించుట ఉత్ప్రేక్షాలంకారముగ చెప్పబడును. అన్వయము స్పష్టము.

సంజీవినీ :- వ్యూఢేతి. - వ్యూఢం విపుల మురో యస్య స వ్యూఢోరస్కః. 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్'. 'వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమం వరిష్ఠం చ' ఇతి యాదవః - వృషస్య స్కన్ధ ఇవ స్కన్ధో యస్య స తథా. 'సప్తమ్యుపమాన -' ఇత్యాది నోత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః, సాలో వృక్ష ఇవ ప్రాంశు రున్నతః సాలప్రాంశుః. 'ప్రాకారవృక్షయోః సాలః సాలః సర్జతరుః స్మృతః -' ఇతి యాదవః. ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాస్తుఙ్గే' ఇత్యమరః, మహాభుజో మహాబాహుః, ఆత్మ కర్మ క్షమం స్వవ్యాపారానురూపం, దేహ మాశ్రితః ప్రాప్తః, క్షాత్రః క్షత్రసంబన్ధీ, ధర్మ ఇవ స్థితః - మూర్తిమాన్ పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో॥ సర్వాతిరిక్తసారేణ
సర్వతేజోభిభావినా।
స్థితస్సర్వోన్నతేనోర్వీం
క్రాన్త్వా మేరురివాత్మనా॥ **14**

ప్రతిపదార్థము :- సర్వాతిరిక్తసారేణ, సర్వతేజోభిభావినా, స్థితః, సర్వోన్నతేన, ఉర్వీమ్, క్రాన్త్వా, మేరుః, ఇవ, ఆత్మనా।

అన్వయక్రమము :- సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా సర్వోన్నతేన ఆత్మనా మేరుః ఇవ ఉర్వీం క్రాన్త్వా (సః) స్థితః।

ప్రతిపదార్థము :- సర్వాతిరిక్తసారేణ - సమస్తభూతములకంటె అధికమైన బలముగలదియు, సర్వతేజోభిభావినా - సమస్త భూతములను తేజస్సుచేత తిరస్కరించునట్టిదియు, సర్వోన్నతేన - సమస్త పదార్థములకంటె ఉన్నతమైనదియు అగు, ఆత్మనా - శరీరముచేత, మేరురివ - మేరుపర్వతమువలె, ఉర్వీమ్ - భూమిని, క్రాన్త్వా - ఆక్రమించి, స్థితః - ఉండెను.

తాత్పర్యము :- సమస్త భూతములకంటె అధికమైన బలముగలదియు సమస్త భూతములను తేజస్సుచేత తిరస్కరించునట్టిదియు, సమస్త పదార్థములకంటె ఉన్నతమైనదియు అగు శరీరముచేత మేరుపర్వతమువలె భూమిని ఆక్రమించి (ఆ దిలీపుడు) ఉండెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సర్వాతిరిక్తసారేణ - **సర్వాతిరిక్తసారేణ,** సర్వాతిరిక్త సారాభ్యాం, సర్వాతిరిక్తసారైః; సర్వాతిరిక్తసారశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైక వచనాన్తః। 2. సర్వతేజోభిభావినా - **సర్వతేజోభిభావినా,** సర్వతేజోభిభావిభ్యాం, సర్వతేజోభిభావిభిః; సర్వతేజోభిభావిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః ।3. సర్వోన్నతేన - **సర్వోన్నతేన**, సర్వోన్నతాభ్యాం, సర్వోన్నతైః; సర్వోన్నతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 4. ఆత్మనా - **ఆత్మనా,** ఆత్మభ్యాం, ఆత్మభిః ; ఆత్మన్శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. మేరుః - **మేరుః**, మేరూ, మేరవః; మేరుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఇవ - అవ్యయమ్। 7. ఉర్వీమ్ - **ఉర్వీమ్**, ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః; ఉర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 8. క్రాన్త్వా - క్త్వాప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 9. స్థితః - **స్థితః,** స్థితౌ, స్థితాః; స్థితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. సర్వాతిరిక్తసారేణ - సర్వేభ్యః అతిరిక్తః సర్వాతిరిక్తః సర్వాతిరిక్తః సారో యస్య సః, సర్వాతిరిక్తసారః (బ.) తేన। సర్వాతిరిక్తసారేణ।
2. సర్వతేజోభిభావినా - సర్వాణి తేజసా అభిభవతీతి సర్వతేజోభిభావీ (కృ.) తేన సర్వతేజోభిభావినా।
3. సర్వోన్నతేన - సర్వేభ్యః ఉన్నతః, సర్వోన్నతః (పం.త.) తేన।

సంధులు :-

1. స్థితః + సర్వోన్నతేన - స్థితస్సర్వోన్నతేన - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

2. సర్వోన్నతేన + ఉర్వీమ్ - సర్వోన్నతేనోర్వీమ్ - గుణసన్ధిః ఆద్గుణః।
3. మేరుః + ఇవ - మేరురివ - విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)
4. ఇవ + ఆత్మనా - ఇవాత్మనా - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు- కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఉర్వీ - (స్త్రీ.) :-

ఎ) ఉర్ణోతి ఇతి। ఊర్ణు+ 'మహతి హ్రస్వశ్చ' ఇతి కు
న లోపో హ్రస్వశ్చ। 'వోతో గుణవచనాదితి' జీష్। పృథివీ

బి) శ్లో॥ భూర్భూమిర్వసుధావనిర్వసుమతీ ధాత్రీ ధరిత్రీ ధరా
గౌర్గోత్రా జగతీ రసా క్షితిరిలా క్షోణీ క్షమా క్ష్మాచలా।
కుః పృథ్వీ పృథివీ స్థిరా చ ధరణీ విశ్వమ్భరా మేదినీ
జ్యానన్తా విపులా సముద్రవసనా సర్వంసహోర్వీ మహీ॥ 156

శ్లో॥ కాశ్యపీ భూతధాత్రీ చ రత్నగర్భా వసుంధరా।
ధరాధారా చ విజ్ఞేయా తద్విశేషాన్నిబోధత॥ 157

- అని హలాయుధకోశము '37' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళు -
స్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః।
పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం
జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్॥ - ర.వం 2-3

...గోవు రూపమును ధరించిన భూమివలె...

2. సర్వతేజోభావి - లోక పాలకాంశసంజాతుడు దిలీపుడు. కనుక సర్వ తేజోభిభావి యైనాడు.

శ్లో॥ యస్మాదేషాం సురేంద్రాణాం మాత్రాభిన్నిర్మితో నృపః।
తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజసా॥

- అని మనుస్మృతి 7-5 పేర్కొన్నది.

అష్టదిక్పాలకుల అంశలచేత రాజు సృజింపబడును కనుక అతడు తన బలతేజముల చేత సర్వభూతములను అణచి యుంచగలిగెనని భావము.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః। తల్లక్షణం యథా-

'ఉపమానోపమేయయోః సాధర్మ్యే భేదాభేదతుల్యత్వే ఉపమా'

- రాజనకరుయ్యక 'అలంకారసర్వస్వమ్' -12

ఉపమానోపమేయాలు సమానమైన ధర్మం కలిగినవై ఉండి వాటి మధ్య భేదానికి, అభేదానికి కూడ సమానమైన ప్రాధాన్యం ఉంటే అది **ఉపమాలంకారమ**వుతుంది. ఇట ఉపమానము - మేరుపర్వతము, ఉపమేయము - దిలీపుడు, సా. ధ - శరీరముచే భూమిని ఆక్రమించి యుండుట. (ఇట అనుగామి ధర్మము). వాచకము - ఇవ (పైన పేర్కొన్న విశేషణములన్నియు మేరుపర్వతమునకు కూడ సరిపోవును.

సంజీవినీ :- సర్వాతిరిక్తేతి - సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధికబలేన. 'సారో బలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యమరః, సర్వాణి భూతాని తేజసాఽభిభవతీతి సర్వతేజోఽభిభావీ తేన సర్వేభ్య ఉన్నతే, నాత్మ నా శరీరేణ. 'ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావే పరమాత్మని ' ఇతి విశ్వః, మేరు రివ, ఉర్వీం క్రాన్త్వాఽఽక్రమ్య స్థితః. మేరా వపి విశేషణాని తుల్యాని.

'అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః।

తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజసా॥

- ఇతి మనువచనాత్ రాజ్ఞః సర్వతేజోఽభిభావిత్వం జ్ఞేయమ్।

అవతారిక :- ఆకారానురూపాః ప్రజ్ఞాదయో గుణాః -

శ్లో॥ ఆకారసదృశప్రజ్ఞః
ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః।
ఆగమైస్సదృశారమ్భః
ప్రారమ్భసదృశోదయః॥ 15

పదవిభాగము :- ఆకారసదృశప్రజ్ఞః, ప్రజ్ఞయా, సదృశాగమః, ఆగమైః, సదృశారమ్భః , ప్రారమ్భసదృశోదయః।

అన్వయక్రమము :- ఆకారాసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ఆగమైః సదృశారమ్భః , ప్రారమ్భసదృశోదయః।

ప్రతిపదార్థము :- ఆకారసదృశప్రజ్ఞః - శరీరముతో సమానమైన ప్రజ్ఞకలిగినట్టియు; ప్రజ్ఞయా - ప్రజ్ఞతో, సదృశాగమః - సమానమైన శాస్త్ర పరిశ్రమము కలిగినట్టియు; ఆగమైః - శాస్త్రములతో, సదృశారమ్భః - సమానమైన కర్మ కలిగినట్టియు; ప్రారమ్భసదృశోదయః - కర్మతో సమానమైన ఫలసిద్ధి కలిగినట్టియు;

తాత్పర్యము :- ఆకారమునకు సమానమైన ప్రజ్ఞయును, ప్రజ్ఞకు సమానమైన శాస్త్ర పరిశ్రమమును, శాస్త్ర పరిశ్రమమునకు సమానమయిన కర్మ కలిగినట్టియు, కర్మకు సమానమైన ఫలసిద్ధియు కలిగినట్టివాడా దిలీపుడు.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఆకారసదృశప్రజ్ఞః - **ఆకారసదృశప్రజ్ఞః,** ఆకారసదృశప్రజ్ఞౌ, ఆకారసదృశప్రజ్ఞాః; ఆకారసదృశప్రజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ప్రజ్ఞయా - **ప్రజ్ఞయా,** ప్రజ్ఞాభ్యాం, ప్రజ్ఞాభిః; ప్రజ్ఞాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 3. సదృశాగమః - **సదృశాగమః,** సదృశాగమౌ, సదృశాగమాః; సదృశాగమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 4. ఆగమైః - ఆగమేన, ఆగమాభ్యాం, **ఆగమైః**; ఆగమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 5. సదృశారమ్భః - **సదృశారమ్భః,** సదృశారమ్భౌ, సదృశారమ్భాః; సదృశారమ్భశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ప్రారమ్భసదృశోదయః - **ప్రారమ్భసదృశోదయః,** ప్రారమ్భసదృశోదయౌ, ప్రారమ్భసదృశోదయాః; ప్రారమ్భసదృశోదయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆకారసదృశప్రజ్ఞః - ఆకారేణ సదృశీ ఆకారసదృశీ (తృ.త.)।
   ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః ఆకారసదృశప్రజ్ఞః (బ.)।
2. సదృశాగమః - సదృశః ఆగమో యస్య సః సదృశాగమః (బ.)।
3. సదృశారమ్భః - సదృశః ఆరమ్భో యస్య సః, సదృశారమ్భః (బ.)।
4. ప్రారమ్భసదృశోదయః - ప్రారమ్భస్య సదృశః (ష.త.) ప్రారమ్భసదృశః, ప్రారమ్భసదృశః ఉదయో యస్య సః, ప్రారమ్భోసదృశోదయః (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :-

1. ప్రారమ్భసదృశోదయః - ఆరమ్భసదృశోదయః।

సంధులు :-

1. ఆగమైః + సదృశారమ్భః - ఆగమైస్సదృశారమ్భః - విసర్గసన్ధిః। సకారాదేశః

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆగమః (పుం.)

ఎ) ఆ + గమ్ + అచ్। శాస్త్రమాత్రమ్; వేదః।

బి) వేదః శ్రుతిస్తథామ్నాయః స్వాధ్యాయశ్చస్త **ఆగమః**।

- అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) '**ఆగమా**దివ తమోపహాదితః సమ్భవన్తి మతయో భవచ్ఛిదః' - ఇతి కిరాతే।

డి) శ్లో॥ లబ్ధాస్పదోఽస్మీతి వివాదభీరోః

తితిక్షమాణస్య పరేణ నిన్దామ్।

యస్యా**గమః** కేవల జీవికాయై

తం జ్ఞానపణ్యం వణిజం వదన్తి॥ - మాళవికాగ్నిమిత్రే - 1-17

'నేను కీర్తి ప్రతిష్ఠలను గడించితిని' అనుకొనుచు శాస్త్ర చర్చలో పాల్గొనుటకు భయపడుచు, ఇతరులు వేసిన నిందను సహించి ఊరుకొనుచు, కేవలము జీవయాత్ర కొఱకే విద్యనభ్యసించిన వానిని విద్యతో వ్యాపారము చేయు వర్తకునిగా పేర్కొనుచుందురు.' -

అలంకారాలు :- అత్ర- ధర్మలుప్త - ఆర్థి - రశనోపమాలంకారః।తల్లక్షణం యథా

శ్లో॥ పూర్వపూర్వోపమేయస్య భవేద్యద్యుత్తరోత్తరమ్।

ఉపమానత్వమేషోక్తా కవిభీరశనోపమా॥

మొదటి యుపమాలంకారమునందు, ఏది యుపమేయమో, అది తరువాతి యుపమాలంకారమునందు ఉపమానమగుట **రశనోపమ**, ఇది గొలుసువలె ననేకములగు నుపమానోపమయేములతో కూర్పబడును గనుక దీనిని 'రశనోపమ' యనిరి.

పై శ్లోకమున **మొదటి** యుపమాలంకారములో ఆకారము - ఉపమానము; ప్రజ్ఞ - ఉపమేయము; సదృశశబ్దము - ఉపమావాచకము. సాధారణ ధర్మం చెప్పబడలేదు కనుక **ధర్మలుప్త.** వాచకము - 'సదృశ' శబ్దము కనుక **ఆర్థి.**

రెండవ యుపమాలంకారములో ప్రజ్ఞ - ఉపమానము; ఆగమము - ఉపమేయము, మూడవ యుపమానములో ఆగమము - ఉపమానము; ఆరమ్భములు - ఉపమేయము. నాల్గవ యుపమాలంకారములో ఆరమ్భము - ఉపమానము; ఫలసిద్ధి - ఉపమేయము. పై నాల్గింటిలోను వాచకము - 'సదృశ' శబ్దమే. సాధారణ ధర్మము లుప్తము. కనుక ఇట్లు నాలుగు ఉపమానోపమేయములతో గొలుసువలె కూర్పబడిన యీ **యుపమ** - ధర్మలుప్త - ఆర్థి - రశనోపమ

ఉదాహరణ :-

శ్లో॥ ఖమివ జలం జలమివ ఖం హంసశ్చంద్ర ఇవ హంస ఇవ చన్ద్రః।

కుముదాకారాస్తారా స్తారాకారాణి కుముదాని॥ - అలం.స.

సంజీవినీ :- ఆకారేతీ - ఆకారేణ మూర్త్యా - సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః, ఆగమైః సదృశ ఆరమ్భః కర్మ యస్య స తథోక్తః, ఆరభ్యత ఇత్యారమ్భః కర్మ - తత్సదృశ ఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య స తథోక్తః।

అవతారిక :- రాజ్ఞః అధృష్యత్వమభిగమ్యత్వం చ -

శ్లో॥ భీమకాన్తైర్నృపగుణై-

స్స బభూవోపజీవినామ్।

అధృష్యశ్చాభిగమ్యశ్చ

యాదోరత్నైరివార్ణవః॥ **16**

పదవిభాగము :- భీమకాన్తైః, నృపగుణైః, సః, బభూవ, ఉపజీవినామ్, అధృష్యః , చ, అభిగమ్యః, చ, యాదోరత్నైః, ఇవ, అర్ణవః।

అన్వయక్రమము :- సః భీమకాన్తై నృపగుణైః ఉపజీవినాం యాదోరత్నైః అర్ణవః + ఇవ అధృష్యశ్చ అభిగమ్యశ్చ బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, భీమకాన్తైః - భయంకరములును, మనోహరములును అగు, నృపగుణైః - రాజగుణములతో, ఉపజీవినామ్ - ఆశ్రితులకు, యాదోరత్నైః - జల జంతువులు, రత్నములతో, అర్ణవః + ఇవ -

సముద్రుడు వలె, అధృష్యశ్చ - తిరస్కరింపగూడనివాడును, అభిగమ్యశ్చ - ఆశ్రయింపదగినవాడును, బభూవ - ఆయెను.

తాత్పర్యము :- భయంకరమగు జలజంతువులు, మనోహరములగు రత్నములచే (తులతూగే) సముద్రుడువలె ఆ దిలీపమహారాజు రాజ గుణములచే ఆశ్రితులకు తిరస్కరింపగూడనివాడును, ఆశ్రయింపదగినవాడును ఆయెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. భీమకాన్తైః - భీమకాన్తేన, భీమకాన్తాభ్యాం, **భీమకాన్తైః** ; భీమకాన్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 2. నృపగుణైః - నృపగుణేన, నృపగుణాభ్యాం, **నృపగుణైః**; నృపగుణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 3. సః - **సః,** తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. బభూవ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 5. ఉపజీవినామ్ - ఉపజీవినః, ఉపజీవినోః, **ఉపజీవినామ్**; ఉపజీవిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. అధృష్యః - **అధృష్యః**, అధృష్యౌ, అధృష్యాః; అధృష్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. అభిగమ్యః - **అభిగమ్యః**, అభిగమ్యౌ, అభిగమ్యాః; అభిగమ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. యాదోరత్నైః - యాదోరత్నేన, యాదోరత్నాభ్యాం, **యాదోరత్నైః**; యాదోరత్నశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 9. చ, ఇ - అవ్యయపదౌ। 10. అర్ణవః - **అర్ణవః**, అర్ణవౌ, అర్ణవాః; అర్ణవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. భీమకాన్తైః - భీమాశ్చ తే కాన్తాశ్చ భీమకాన్తాః (క.), తైః।
2. నృపగుణైః - నృపస్య గుణాః - నృపగుణాః (ష.త.) తైః।
3. ఉపజీవినామ్ - ఉపసృత్య జీవన్తి ఇతి ఉపజీవినః (కృ.) తేషామ్।
4. అధృష్యః - ధర్షయితుం శక్యః, ధృష్యః (తద్ధి.) న ధృష్యః అధృష్యః (నఞ్ తత్పురుషః)
5. అభిగమ్యః - అభిగన్తుం యోగ్యః (తద్ధి.)
6. యాదోరత్నైః - యాదాంసి రత్నాని చ యాదోరత్నాని (ద్వం.) తైః।

పాఠాన్తరాలు :- 1. అధృష్య - అదృశ్య - అదృశ్యా।

సంధులు :-

1. భీమకాన్తైః + నృపగుణైః - భీమకాన్తైర్నృపగుణైః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. నృపగుణైః + సః - నృపగుణైస్సః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. సః + బభూవ - స బభూవ - **సులోపః।**

ఏతత్తదోః సులోపో-కరోనఞ్ సమాసే హలి (సూ 6-1-128) క కారములేని ఏతద్, తద్ శబ్దములమీది సుప్రత్యయము హల్లుపరముగా నున్నప్పుడు లోపించును. నఞ్ తత్పురుష సమాసమున, ఈ లోపము రాదు.

4. అధృష్యః + చ - అధృష్యశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
   అభిగమ్యః + చ - అభిగమ్యశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।

స్తోః శ్చునాశ్చుః (సూ 8-4-39) - సకార తవర్గములకు శకార చవర్గములతో కలయిక ఏర్పడినప్పుడు శకార చవర్గములు వచ్చును.

5. యాదోరత్నైః + ఇవ - యాదోరత్నైరివ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
6. ఇవ + అర్ణవః - ఇవార్ణవః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. యాదః (స్) - (క్లీ.)

ఎ) యాన్తి వేగేనేతి। యా + అసున్, బాహులకాద్ దుగాగమశ్చ। జలజంతుః।

బి) 'అంతర్జలచరం సత్త్వం క్రూరం **యాదో**ఽభిధీయతే।' 656

- అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అనన్తశ్చాస్మి నాగానాం వరుణో **యాదసా**మహమ్।
పితౄణామర్యమా చాస్మి యమః సంయమతామహమ్।
- భగవద్గీత 10-29

... జలచరములకు అధిపతియైన వరుణుడను నేను....

డి) శ్లో॥ ఈశార్థమమ్భసి చిరాయ తపశ్చరన్త్యా
యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః।
ఆలంబతాగ్రకరమత్ర భవో భవాన్యాః
శ్చ్యోతన్నిదాఘ సలితాంగులినా కరేణ॥ - కిరాతే - 5-29

(శ్చ్యోతన్నిదాఘసలిలాంగులినా - చెమటకారుతున్న వేళ్లుగల)

...ఎగిరే జలచరముల (చేపలు) వలె చంచలమైన నేత్రాలుగల పార్వతీదేవి ముంజేతిని ఈశ్వరుడు చెమటకారుతున్న వేళ్లుగల చేతితో ఆ హిమాలయంలోనే గ్రహించాడు.

ఇ) **యాదో** నపుంసకమ్ (లింగానుశాసనప్రకరణమ్ -19)

యాదశ్శబ్దః సరిద్వాచకోఽపి క్లీబం స్యాత్।

2. **అభిగమ్యః** - అధృష్యః - కర్మార్కర్ నుండి

మహాకులీనో దైవబుద్ధిసత్త్వసమ్పన్నో వృద్ధదర్శీ ధార్మికః సత్యవాగవి - సంవాదకః కృతజ్ఞః స్థూలలక్షో మహోత్సాహోఽదీర్ఘసూత్రః శక్యసామన్తో దృఢబుద్ధిరక్షుద్రపరిషత్కో వినయకామ ఇత్యాభిగామికా గుణాః।

శౌర్యమమర్షః శీఘ్రతా దాక్ష్యం చోత్సాహగుణాః। శుశ్రూషాశ్రవణ గ్రహణధారణ విజ్ఞానోహాపోహత్త్వాభినివేషాః ప్రజ్ఞాగుణాః। - ఇతి కౌటిల్యః।

తేజో బలం సత్త్వవత్తా ప్రతాపః ప్రాప్తకారితా।

అధృష్యస్య గుణానేతాన్ నృపస్య కవయో విదుః। - అని బృహస్పతి

3. కులం శీలం వయః సత్త్వం దాక్షిణ్యం క్షిప్రకారితా।

అవిసంవాదితా సత్యం వృద్ధసేవా కృతజ్ఞతా॥

దైవసంపన్నతా బుద్ధిరక్షుద్రపరివారతా।

శక్యసామన్తతా చైవ తథా చ దృఢభక్తితా॥

దీర్ఘదర్శిత్వముత్సాహః శుచితా స్థూలలక్షతా।

వినీతతా ధార్మికతా గుణాః **సాధ్వాభిగామికాః**॥ - కామందకః-4-6,7,8

అలంకారాలు :-

ఎ) అత్రోపమాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

కా. సాధర్మ్యముపమా భేదే। - కావ్యప్రకాశే

వృ. 'ఉపమానోపమేయయోరేవ నతు కార్యకారణాదికయోః

సాధర్మ్యం భవతీతి తయోరేవ సమానేన ధర్మేణ సంబన్ధః **ఉపమా.** భేదగ్రహణమనన్వయవ్యవచ్ఛేదాయ।

ఇట, ఉపమానము - సముద్రము; ఉపమేయము - దిలీపుడు, సామాన్యధర్మము - అధృష్యత్వము, అభిగమ్యత్వము; వాచకము - ఇవ.

'యత్ర లింగవచనభేదేఽపి సామాన్యాభిదాయిపదం స్వరూపభేదం నాపద్యతే, స తత్ర న దోషః; ఉభయానుగతత్వాత్. యథా భీమకాన్తైర్నృపగుణైః। మఱియును -

'సూ. పుంనపుంసకయోః ప్రాయేణ' - అను వామనసూత్రము సైతము పై శ్లోకమున భిన్నలింగత్వము దోషము కాదని చెప్పుచున్నది.

యాదోరత్నశబ్దః - నపుంసకలిఙ్గః - ఉపమానవాచకః

నృపగుణ శబ్దః - పుల్లిఙ్గః - ఉపమేయవాచకః

ఉపమానోపమేయములు భిన్నలింగములు.

బి) ఇట **'యథాసంఖ్యాలంకార'**మున్నదనియు చెప్పదగును. దాని లక్షణము కావ్యప్రకాశమున ఇట్లు చెప్పబడినది.

కా. యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ క్రమికాణాం సమన్వయః।

ఒక క్రమములో ఉన్నవాటికి ఆ క్రమముచేతనే సమన్వయము యథాసంఖ్యాలంకార మగును.

క్రియాదర్శము :- 1. బభూవ - 'భూ - సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బభూవ - బభూవతుః - బభూవుః

సంజీవినీ :- భీమేతి. - భీమైశ్చ కాన్తైశ్చ. నృపగుణై రాజగుణై స్తేజః ప్రతాపాదిభిః కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ, స దిలీప, ఉపజీవినా మాశ్రితానామ్, యాదోభిర్జలజన్తుభిః - 'యాదాంసి జలజన్తవః' ఇత్యమరః - రత్నై, శ్చార్ణవ ఇవ, అధృష్యోఽనభిభవనీయ , శ్చాభిగమ్య ఆశ్రయణీయశ్చ. బభూవ.

అవతారిక :- తస్మిన్ నియన్తరి న ధర్మవ్యతిక్రమః -

శ్లో॥ రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణా-
దా మనోర్వర్త్మనః పరమ్।
న వ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య
నియన్తుర్నేమివృత్తయః॥ 17

పదవిభాగము :- రేఖామాత్రమ్, అపి, క్షుణ్ణాత్, ఆ, మనోః, వర్త్మనః, పరమ్, న, వ్యతీయుః, ప్రజాః, తస్య, నియన్తుః, నేమివృత్తయః।

అన్వయక్రమము :- నియన్తుః తస్య నేమివృత్తయః ప్రజాః ఆ మనోః క్షుణ్ణాత్ వర్త్మనః పరం రేఖామాత్రమ్ అపి న వ్యతీయుః।

ప్రతిపదార్థము :- నియన్తుః - శిక్షకుడగు (సారథియగు), తస్య - ఆ దిలీప మహారాజుయొక్క, ప్రజాః - జనులు, నేమివృత్తయః - చక్రపుటంచులయొక్క ప్రవర్తనవంటి ప్రవర్తనకలవారై, ఆ మనోః - మనువు కాలమునాటి నుండియు, క్షుణ్ణాత్ - అభ్యస్తమైన, వర్త్మనః - ఆచారపద్ధతి కంటెను (మార్గమున కంటెను) పరమ్ - అధికంగా, రేఖామాత్రమపి - గీటుమేఱకూడ, న వ్యతీయుః - అతిక్రమింపలేదు.

తాత్పర్యము:- ఆ రాజ్యసారథియగు దిలీపమహారాజుయొక్క ప్రజలు, చక్రపుటంచుల యొక్క ప్రవర్తనవంటి ప్రవర్తనకలవారై, మనువుకాలము నాటినుండియు అభ్యస్తమైన ఆచారపద్ధతులనుండి గీచినగీటు దాటనివారైరి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. రేఖామాత్రమ్ - **రేఖామాత్రమ్**, రేఖామాత్రే, రేఖామాత్రాణి; రేఖామాత్రశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. క్షుణ్ణాత్ - **క్షుణ్ణాత్**, క్షుణ్ణాభ్యాం, క్షుణ్ణేభ్యః; క్షుణ్ణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 4. ఆ - అవ్యయమ్। 5. మనోః - **మనోః**, మనుభ్యాం, మనుభ్యః; మనుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. వర్త్మనః - **వర్త్మనః**, వర్త్మభ్యాం, వర్త్మభ్యః; వర్త్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. పరమ్ - **పరమ్**, పరే, పరాణి; పరశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. న - అవ్యయమ్। 9. వ్యతీయుః - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్ వి + అతి + ఈయుః। 10. ప్రజాః - ప్రజా, ప్రజే, **ప్రజాః**; ప్రజాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 11. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 12. నియన్తుః - **నియన్తుః**, నియన్త్రోః, నియన్తౄణామ్; నియన్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 13. నేమివృత్తయః - నేమివృత్తిః, నేమివృత్తీ, **నేమివృత్తయః**; నేమివృత్తిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. రేఖామాత్రమ్ - రేఖా ప్రమాణమ్ అస్య (తద్ధి.)।
2. నేమివృత్తయః - నేమేః వృత్తిః ఇవ వృత్తిః యాసాం తాః (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. క్షుణ్ణాదాత్మనో - క్షుణ్ణాదా మనోర్

సంధులు :-

1. మనోః + వర్త్మనః - మనోర్వర్త్మనః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. ప్రజాః + తస్య - ప్రజాస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. నియన్తుః + నేమివృత్తయః - నియన్తుర్నేమివృత్తయః - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. క్షుణ్ణమ్ :- (త్రి.)

ఎ) క్షుద్యతే ఇతి, క్షుద్ సంపేషణే, కర్మణి క్త। ప్రహతమ్। అభ్యస్తమ్

బి) 'వ్యుత్పన్నః ప్రహతః క్షుణ్ణః సంస్కృతశ్చ నిగద్యతే'। 352

- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఉదీర్ణారాగప్రతిరోధకం జనై-
రభీక్ష్ణ మ**క్షుణ్ణత**యాతిదుర్గమమ్।
ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన-
స్త్వమగ్రభూమిర్నిరపాయసంశ్రయా॥ - మాఘమహాకావ్యే 1-32

(క్షుణ్ణో న భవతీత్యక్షుణ్ణః అక్షుణ్ణస్య భావః అక్షుణ్ణతా)

2. **ఆ మనోః** - పదప్రయోగమునకై ఉ.రా. 6-29 చూడండి.

దత్తే్రన్ద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వైవస్వతా**దా మనోః**-

అలంకారములు :- ఇందుపమాలంకార ధ్వని గలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- వ్యతీయుః - వి + అతి + ఈయుః -

వి + అతి + ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్' 'ఇణ్ - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్స కర్మకాత్కర్తరి భూతే **లిటి** పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

వ్యతీయాయ - వ్యతీయతుః - **వ్యతీయుః**

సంజీవినీ :- రేఖామాత్ర మితి. - నియన్తుః శిక్షకస్య సారథేశ్చ, తస్య దిలీపస్య సంబన్ధిన్యో, నేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివ వృత్తి ర్వ్యాపారో యాసాం తాః. 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః' ఇతి యాదవః. 'చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్' ఇత్యమరః, ప్రజాః, ఆ మనోః మను మార భ్యే త్యభివిధిః - పద ద్వయం చైతత్ - సమాసస్య వైభాషికత్వాత్, క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్ ప్రహతాచ్చ, వర్త్మన ఆచారపద్ధతేరధ్వనశ్చ, పర మధికమ్ - ఇత స్తత ఇత్యర్థః, రేఖా ప్రమాణమ స్యేతి రేఖామాత్రం రేఖాప్రమాణమ్ - ఈష ద పీత్యర్థం. 'ప్రమాణే ద్వయసచ్-' ఇత్యాదినా మాత్రచ్ ప్రత్యయః - పరశబ్దవిశేషణం చైతత్, న వ్యతీయుర్నాతిక్రాన్తవత్యః; కుశల సారథి ప్రేషితా రథనేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వక్షుణ్ణమార్గం న జహురితి భావః.

అవతారిక :- ప్రజానామేవ యోగక్షేమసిద్ధ్యై కరగ్రహణమ్-

శ్లో॥ ప్రజానామేవ భూత్యర్థం
స తాభ్యో బలిమగ్రహీత్।
సహస్రగుణముత్స్రష్టు -
మాదత్తే హి రసం రవిః॥ 18

పదవిభాగము :-ప్రజానామ్, ఏవ, భూత్యర్థమ్, సః, తాభ్యః, బలిమ్, అగ్రహీత్, సహస్రగుణమ్, ఉత్స్రష్టుమ్, ఆదత్తే, హి, రసమ్, రవిః।

అన్వయక్రమము :- సః ప్రజానామ్ భూత్యర్థమేవ తాభ్యః బలిమ్ అగ్రహీత్। హి, రవిః సహస్రగుణమ్ ఉత్స్రష్టుమ్ రసమ్ ఆదత్తే।

ప్రతిపదార్థము :- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, ప్రజానామ్- ప్రజలయొక్క, భూత్యర్థమేవ - అభివృద్ధికొఱకే, తాభ్యః - వారినుండి, బలిమ్ - పన్నును, అగ్రహీత్ - స్వీకరించెను. హి- అది యుక్తమే, రవిః - సూర్యుడు, సహస్రగుణమ్ - వేయిరెట్లుగా, ఉత్స్రష్టుమ్ - విడుచుటకు, రసమ్ -నీటిని, ఆదత్తే - స్వీకరించు చున్నాడు.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు ప్రజల అభివృద్ధికొఱకే వారినుండి పన్నును స్వీకరించెను. అది ఎట్లన, 'సూర్యుడు భూమినుండి నీటిని గ్రహించి మఱల అత్యధికముగా భూమిపై నీటిని కురిపించుటకొఱకన్నట్లు'.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ప్రజానామ్ - ప్రజాయాః, ప్రజాయోః, **ప్రజానామ్;** ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 3. భూత్యర్థమ్ - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 4. ఏవ - అవ్యయమ్। 5. తాభ్యః - తస్యాః, తాభ్యాం, **తాభ్యః**; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః పంచమీబహువచనాన్తః। 6. బలిమ్ - **బలిమ్**, బలీ, బలీన్; బలిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అగ్రహీత్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 8. హి - అవ్యయమ్। 9. సహస్రగుణమ్ - క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 10. ఉత్స్రష్టుమ్ - తుమున్ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 11. రవిః - **రవిః**, రవీ, రవయః; రవిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. రసమ్ - **రసమ్**, రసౌ, రసాన్; రసశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. ఆదత్తే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :-

1. సహస్రగుణమ్ - సహస్రం గుణాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా సహస్రగుణమ్ - క్రియావిశేషణమ్।
2. భూత్యర్థమ్ - భూత్యై ఇదం భూత్యర్థమ్ - క్రియావిశేషణమ్।

సంధులు :- 1. సః + తాభ్యో - స తాభ్యో - సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. బలిః -

ఎ) సర్వధాతుభ్య ఇన్। ...బలిః। వటిః।.... - ఉణాదిప్రకరణమ్ 557

బి) వర్ణేర్బలిశ్చాపిహిరణ్యే। - ఉణాది ప్రకరణే 563

సి) బల్యతే దీయతే ఇతి। బల్ దానే + 'సర్వధాతుభ్య ఇన్' ఇతీన్।

డి) కరః;

ఇ) శ్లో॥ భానుః సకృద్యుక్తతురంగ ఏవ రాత్రిం దివం గంధవహః ప్రవాతి।
శేషస్సదైవాహితభూమిభారః షష్ఠాంశవృత్తేరపి ధర్మ ఏషః।

- అ.శా. 5-8

'సాంవత్సరికమాప్తైశ్చ రాష్ట్రాదాహారయేద్ బలిమ్' - ఇతి మనుః 7/80

'రాజా శక్తైరమాత్త్యైర్వర్షగ్రాహ్యం ధాన్యాదిభాగమానయేత్'।

- ఇతి తట్టీకాయాం కుల్లూకభట్టః।

2. సూర్యుడు జలమును తన కిరణములచే పీల్చుకొని వర్షించుననుటకు - ఈ దిగువ శ్లోకమును (4-66) ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వానివ రఘుర్దిశమ్।

శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్ రసానివ॥ - రఘువంశమహాకావ్యే

అలంకారాలు :- అత్ర అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః - తల్లక్షణం యథా - "సామాన్యే విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య వా యత్సమర్థనం తదర్థాన్తరన్యాసః। తత్ర ప్రకృతయోర్విశేష సామాన్యయోః సమర్థ్యత్వమ్। అప్రకృతయో ర్విశేషసామాన్యయో స్సమర్థకత్వం ప్రాయశో దృశ్యతే"

క్రియాదర్శము :- 1. అగ్రహీత్ - **'గ్రహ ఉపాదానే'** - ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కరి భూతే లుఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అగ్రహీత్ - అగ్రహీష్టాం - అగ్రహేషుః

2. ఆదత్తే - ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ - దానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆదత్తే - ఆదదాతే - ఆదదతే.

సంజీవినీ :- ప్రజానామితి. - స రాజా ప్రజానాం, భూత్యా అర్థాయ భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థ మేవ. అర్థేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా - గ్రహణ క్రియావిశేషణం చైతత్, తాభ్యః ప్రజాభ్యో బలిం షష్ఠాంశరూపం కరమగ్రహీత్ - 'భాగధేయః కరో బలిః' ఇత్యమరః. తథా హి - రవిః సహస్రం గుణా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా సహస్రగుణం సహస్రధా, ఉత్స్రష్టుం దాతుమ్. ఉత్సర్జన క్రియావిశేషణం చైతత్. రస మమ్బు, ఆదత్తే గృహ్ణాతి.

'రసో గన్ధే రసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరోగయోః,

శృఙ్గారాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వమ్బుపారదే.' ఇతి విశ్వః.

అవతారిక :- బుద్ధి, శౌర్యసంపన్నస్య తస్యార్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమాహ।

ఇప్పుడు బుద్ధి, శౌర్యసంపన్నుడై ఆ దిలీపమహారాజు అర్థసాధనవిషయమందు ఇతరులపై ఆధారపడకుండుటను గూర్చి చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ సేనా పరిచ్ఛదస్తస్య
ద్వయమేవార్థసాధనమ్।
శాస్త్రేష్వకుణ్ఠితా బుద్ధి-
ర్మౌర్వీ ధనుషి చాతతా॥ 19

పదవిభాగము :- సేనా, పరిచ్ఛదః, తస్య, ద్వయమ్, ఏవ, అర్థసాధనమ్, శాస్త్రేషు, అకుణ్ఠితా, బుద్ధిః, మౌర్వీ, ధనుషి, చ, ఆతతా।

అన్వయక్రమము :- తస్య సేనా పరిచ్ఛదః అర్థసాధనం శాస్త్రేషు అకుణ్ఠితా బుద్ధిః ధనుషి ఆతతా మౌర్వీ చ।

ప్రతిపదార్థము :- తస్య - ఆ దిలీపమహారాజుకు, సేనా - చతురంగబలము, పరిచ్ఛదః - ఉపకరణము. అర్థసాధనమ్- ప్రయోజన సాధనము, శాస్త్రేషు - శాస్త్రములయందు, అకుణ్ఠితా - అప్రతిహతమగు, బుద్ధిః - బుద్ధిః, ధనుషి - ధనుస్సునందు, ఆతతా - ఎక్కుపెట్టబడిన, మౌర్వీ చ - అల్లె త్రాడును, ద్వయమేవ - రెండే.

35

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజుకు చతురంగబలము ఉపకరణము. అంతే. ప్రయోజనసాధనము, 1. శాస్త్రములందు అప్రతిహతమగు బుద్ధియు 2. ధనుస్సునందు ఎక్కుపెట్టబడిన అల్లెత్రాడుయును అను ఈ రెండే.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సేనా - **సేనా**, సేనే, సేనాః; సేనాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. పరిచ్ఛదః - **పరిచ్ఛదః**, పరిచ్ఛదౌ, పరిచ్ఛదాః; పరిచ్ఛదశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. ద్వయమ్ - **ద్వయమ్**, ద్వయే, ద్వయాని; ద్వయశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ఏవ - అవ్యయమ్ 6. అర్థసాధనమ్ - **అర్థసాధనమ్**, అర్థసాధనే, అర్థసాధనాని; అర్థసాధనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. శాస్త్రేషు - శాస్త్రే, శాస్త్రయోః, **శాస్త్రేషు**; శాస్త్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 8.

ధనుషి - **ధనుషి**, ధనుషోః, ధనుష్షు; ధనుశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. అకుణ్ఠితా - **అకుణ్ఠితా**, అకుణ్ఠితే, అకుణ్ఠితాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఆతతా - **ఆతతా**, ఆతతే, ఆతతాః; ఆతతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. బుద్ధిః - **బుద్ధిః**, బుద్ధీ, బుద్ధయః; బుద్ధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. మౌర్వీ - **మౌర్వీ**, మౌర్వ్యౌ, మౌర్వ్యః; మౌర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. చ - అవ్యయమ్.

సమాసాలు :-

1. అర్థసాధనమ్ - అర్థస్య సాధనమ్ (ష.త.) అర్థసాధనమ్।
2. అకుణ్ఠితా - న కుణ్ఠితా - అకుణ్ఠితా (నఞ్.త.)।

సంధులు :-

1. పరిచ్ఛదః + తస్య - పరిచ్ఛదస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. ఏవ + అర్థసాధనమ్ - ఏవార్థసాధనమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః। అకః సవర్ణే దీర్ఘః
3. శాస్త్రేషు + అకుణ్ఠితా - శాస్త్రేష్వమేణ్ఠితా - యణాదేశసన్ధిః। ఇకో యణచి।
4. బుద్ధిః + మౌర్వీ - బుద్ధిర్మౌర్వీ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
5. చ + ఆతతా - చాతతా - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పాఠాన్తరాలు :-

1. శాస్త్రే చ వ్యాపృతా - శాస్త్రిష్వకుణ్ఠితా - శాస్త్రేషు వ్యాపృతా।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పరిచ్ఛదః - Here పరిచ్ఛద is related as విధేయ to సేనా, సేనాపరిచ్ఛదః may as well be taken as one compound word (సేనా పరిచ్ఛద్ యస్య) is the Gen. case qualifying తస్య. పరిచ్ఛద్ is what covers or surrounds a person, external appendage, paraphernalia - something more for show than for use. So great was the personal rigour of the king combined with his thorough knowledge of the political and milatary tactics, that his enemies dared not oppose him and his army remained merely hanging occassion to go to paraphernalia, scarcely having occassion to go to war

- kale

శ్లో॥ శాఖావసక్తకమనీయపరిచ్ఛదదానా-
మధ్వశ్రమాతురవధూజనసేవితానామ్।
జజ్ఞే నివేశనవిభాగపరిష్కృతానాం
లక్ష్మీః పురోపవనజా వనపాదపానామ్॥ - 7-40 కిరాతే।

2. పరి + ఛద్ + ణిచ్ + ఘ।

సంజీవినీ :- సేనేతి. - తస్య రాజ్ఞః సేనా చతురఙ్గబలమ్, పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతి పరిచ్ఛద ఉపకరణం బభూవ - ఛత్రచామరాదితుల్య మభూ దిత్యర్థః. 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' ఇతి ఘప్రత్యయః. 'ఛాదే ర్ఘేఽ ద్వ్యుపసర్గస్య' ఇత్యుపధాహ్రస్వః, అర్థస్య ప్రయోజనస్య తు - సాధనం, ద్వయ మేవ, శాస్త్రే, ష్వకుణ్ఠితా ఽ వ్యాహతా బుద్ధిః - 'వ్యాపృతా' ఇత్యపి పాఠః ధను, ష్యాతతాఽ ఽ రోపితా, మౌర్వీ జ్యా చ, మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణః' ఇత్యమరః; నీతిపురస్సర మేవ తస్య శౌర్య మభూ ది త్యర్థః.

అవతారిక :- రాజ్యమూలమన్త్రరక్షణమపి తస్యాసీదిత్యాహ - రాజ్యమునకు మూలమైన రహస్యగోపనము దిలీపుని వద్ద నున్నదని ప్రతిపాదించుచున్నాడు.

శ్లో॥ తస్య సంవృతమన్త్రస్య
గూఢాకారేఙ్గితస్య చ।
ఫలానుమేయాః ప్రారమ్భా-
స్సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ॥ 20

పదవిభాగము :- తస్య, సంవృతమన్త్రస్య, గూఢాకారేఙ్గితస్య, చ, ఫలానుమేయాః ప్రారంభాః, సంస్కారాః, ప్రాక్తనాః, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- సంవృతమన్త్రస్య గూఢాకారేఙ్గితస్య చ తస్య ప్రారమ్భః ప్రాక్తనః సంస్కారాః + ఇవ ఫలానుమేయాః (ఆసన్)

ప్రతిపదార్థము :- సంవృతమన్త్రస్య - దాచబడిన ఆలోచన కలవాడును, గూఢాకారేఙ్గితస్య చ - బయటపడని ఆకృతి మనోగతమగు భావము కలవాడును అగు, తస్య - ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క ప్రారంభాః - (చేపట్టిన) పనులు,

ప్రాక్తనాః - పూర్వజన్మమందు పుట్టిన, సంస్కారాః + ఇవ - వాసనలువలె, ఫలానుమేయాః - ఫలితములచేతనే ఊహింపదగినవై, ఆసన్ - ఉన్నవి.

తాత్పర్యము :- దాచబడిన ఆలోచనకలవాడును, బయటపడని ఆకృతి మనోగతమగు భావము కలవాడును అగు ఆ దిలీప మహారాజు చేపట్టిన పనులు, పూర్వజన్మమందు పుట్టిన వాసనలువలె ఫలితముచేతనే ఊహింపదగినవై ఉన్నవి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. సంవృతమన్త్రస్య - **సంవృతమన్త్రస్య**, సంవృతమన్త్రయోః, సంవృతమన్త్రాణామ్; సంవృతమన్త్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. గూఢాకారేఙ్గితస్య - **గూఢాకారేఙ్గితస్య,** గూఢాకారేఙ్గితయోః, గూఢాకారేఙ్గితానామ్; గూఢాకారేఙ్గితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. చ - అవ్యయమ్। 5. ఫలానుమేయాః - ఫలానుమేయః, ఫలానుమేయౌ, **ఫలానుమేయాః;** ఫలానుమేయ శబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 6. ప్రారమ్భాః - ప్రారమ్భః, ప్రారమ్భౌ, **ప్రారమ్భాః**; ప్రారమ్భశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమా బహువచనాన్తః । 7. సంస్కారాః - సంస్కారః, సంస్కారౌ, **సంస్కారాః**; సంస్కారశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 8. ప్రాక్తనాః - ప్రాక్తనః, ప్రాక్తనౌ, **ప్రాక్తనాః**; ప్రాక్తనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 9. ఇవ - అవ్యయమ్.

సమాసాలు :-

1. సంవృతమన్త్రస్య - సంవృతః మన్త్రః యేన సః - సంవృతమన్త్రః। (బ.) తస్య। సంవృతమన్త్రస్య।
2. గూఢాకారేఙ్గితస్య - ఆకారశ్చ ఇఙ్గితం చ, ఆకారేఙ్గితే (ద్వం.), గూఢే ఆకారేఙ్గితే యస్య సః గూఢాకారేఙ్గితః (బ.), తస్య।
3. ఫలానుమేయాః - ఫలైః అనుమేయాః (తృ.త.)।
4. ప్రాక్తనాః - ప్రాక్ భవాః - ప్రాక్తనాః (తద్ధి.)।

పాఠాన్తరాలు:-

1. సంవృత - సంవృత్త - సంభృత।

సంధులు :-

1. ప్రాక్తనాః + ఇవ - ప్రాక్తనా ఇవ - విసర్గసన్ధిః।

2. ప్రారంభాః + సంస్కారాః - ప్రారంభాస్సంస్కారాః -విసర్గసన్ధిఃసకారాదేశః

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సంవృతమన్త్రస్య - గూఢాకారేఙ్గితస్య - ఇట ఈ దిగువ శ్లోకములను అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ మన్త్రః ప్రతిదినం తస్య బభూవ సహ మన్త్రిభిః
స జాతు సేవ్యమానోఽపి గుప్తద్వారో న సూచ్యతే॥
- రఘువంశే 17-50

శ్లో॥ విధాయ రక్షాన్ పరితః పరేతరా-
నశంకితాకారముపైతి శంకితః।
క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదన్తి సమ్పదః॥ - కిరాతే - 1-14

శ్లో॥ అగూఢసద్భావమితీఙ్గితజ్ఞయా
నివేదితో నైష్ఠికసున్దరస్తయా।
అయీదమేవం పరిహాస ఇత్యుమా-
మపృచ్ఛదవ్యఞ్జితహర్షలక్షణః॥ - కుమారసమ్భవే - 5 - 62

శ్లో॥ 'మన్త్రమూలం యతో రాజ్యమతో మన్త్రం సురక్షితమ్।
కుర్యాద్యథా తన్న విదుః కర్మణామఫలోదయాత్॥'
- 'యాజ్ఞవల్క్య - ఆచార - 13-344'

అను దానిని నాధారముచేసికొని ఈ భావమును కాళిదాసమహాకవి చెప్పినాడు.

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

మూ. **యథాకథఞ్చిత్సాదృశ్యం యత్రోద్భూతం ప్రతీయతే।**
ఉపమా నామ సా - - కావ్యాదర్శే -1-14

ఇట ఉపమానము - పూర్వజన్మ సంబంధి కర్మవాసనలు;
ఉపమేయము - దిలీపుని సామాద్యుపాయప్రయోగములు;
సా.ధ - ఫలానుమేయత్వము; వా. - ఇవ.

సంజీవినీ:– తస్యేతి. – సంవృతమన్త్రస్య గుప్తవిచారస్య. 'వేదభేదే గుప్తవాదే మన్త్రః ' ఇత్యమరః – శోకహర్షాదిసూచకో భ్రుకుటీ ముఖరాగాది రాకారః – ఇఙ్గితం చేష్టితం హృదయగతవికారో. 'ఇఙ్గితం హృద్గతో భావో బహిరాకార ఆకృతిః, ఇతి సజ్జనః – గూఢే ఆకారేఙ్గితే యస్య స్వవాక్చాపలా దా ప్తపరమ్పరయా ముఖరాగాది లిఙ్గైర్వాఽ తృతీయగామిమన్త్రస్య తస్య. ప్రారభ్యన్తే ఇతి ప్రారమ్భాః సామాద్యుపాయప్రయోగాః, ప్రాగిత్యవ్యయేన పూర్వజన్మోచ్యతే – తత్ర భవాః ప్రాక్తనాః. 'సాయం చిర – ' ఇత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయః – సంస్కారాః పూర్వకర్మ వాసనా ఇవ, ఫలేన కార్యే – ణానుమేయా అనుమాతుం యోగ్యా, ఆసన్, అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః

> 'మన్త్రమూలం యతో రాజ్య, మతో మన్త్రం సురక్షితమ్।
> కుర్యా ద్యథా తన్న విదుః కర్మణామాఫలోదయాత్.' ఇతి ।

అవతారిక :– సమ్ప్రతి సామాద్యుపాయాన్ వినైవాత్మరక్షాదికం కృతవానిత్యాహ – ఇప్పుడు సామాద్యుపాయములను ప్రయోగింపకుండగనే ఆత్మరక్షణము గావించుకొనినాడని చెప్పబోవుచున్నాడు.

> **శ్లో॥ జుగోపాత్మానమత్రస్తో**
> **భేజే ధర్మమనాతురః।**
> **అగృధ్నురాదదే సోఽర్థ–**
> **మసక్తః సుఖమన్వభూత్॥** **21**

పదవిభాగము :– జుగోప, ఆత్మానమ్, అత్రస్తః, భేజే, ధర్మమ్, అనాతురః, అగృధ్నుః, ఆదదే, సః, అర్థమ్, అసక్తః, సుఖమ్, అన్వభూత్।

అన్వయక్రమము :– సః, అత్రస్తస్సన్ ఆత్మానం జుగోప। అనాతురః ధర్మం భేజే। అగృధ్నుః అర్థమ్ ఆదతే। అసక్తః సుఖమ్ అన్వభూత్।

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ దిలీపమహారాజు, అత్రస్తః + (సన్) – భయములేనివాడగుచునే, ఆత్మానమ్ – శరీరమును, జుగోప – రక్షించుకొనెను. అనాతురః సన్ – రోగములేని వాడగుచునే, ధర్మమ్ – పుణ్యమును, భేజే – సంపాదించెను. అగృధ్నుః సన్ – కాంక్షారహితుడగుచునే, అర్థమ్ – ధనమును, ఆదతే – స్వీకరించెను. అసక్తః సన్ – విషయలాలసత లేనివాడగుచునే, సుఖమ్ – సుఖమును, అన్వభూత్ – అనుభవించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ దిలీపమహారాజు 1. భయములేనివాడగుచునే శరీరమును రక్షించుకొనెను, 2. రోగములేని వాడగుచునే పుణ్యమును సంపాదించెను. 3. కాంక్షారహితుడగుచునే ధనమును స్వీకరించెను, 4. అసక్తుడగుచునే సుఖమును అనుభవించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. జుగోప – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 2. ఆత్మానమ్ – **ఆత్మానం**, ఆత్మానౌ, ఆత్మనః; ఆత్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 3. అత్రస్తః – **అత్రస్తః**, అత్రస్తౌ, అత్రస్తాః; అత్రస్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. భేజే – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 5. ధర్మమ్ – **ధర్మం,** ధర్మౌ, ధర్మాన్; ధర్మశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. అనాతురః – **అనాతురః**, అనాతురౌ, అనాతురాః; అనాతురశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఆదదే – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 8. అర్థమ్ – **అర్థమ్,** అర్థౌ, అర్థాని; అర్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. అగృధ్నుః – **అగృధ్నుః**, అగృధ్నూ, అగృధ్నవః; అగ్రధ్నుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గశబ్దః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. అన్వభూత్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. సుఖమ్ – **సుఖం**, సుఖే, సుఖాని; సుఖశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 12. అసక్తః – **అసక్తః**, అసక్తౌ, అసక్తాః; అసక్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. అత్రస్తః – త్రస్తః న భవతీత్యత్రస్తః – నఞ్‌తత్పురుషః।
2. అనాతురః – ఆతురః న భవతీత్యనాతురః। – నఞ్‌తత్పురుషః।
3. అగృధ్నుః – గృధ్నుః న భవతీత్యగృధ్నుః। – నఞ్‌తత్పురుషః।
4. అసక్తః – సక్తః న భవతీత్యసక్తః। – నఞ్‌తత్పురుషః।

పాఠాన్తరాలు :– 1. అర్థమ్ – అర్థాన్।

సంధులు :–

1. జుగోప + ఆత్మానమ్ – జుగోపాత్మానమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అత్రస్తః + భేజే – అత్రస్తో భేజే – ఉత్వాదేశః।
3. అగృధ్నుః + ఆదదే – అగృధ్నురాదతే – విసర్గసన్ధిః। (రేఫాదేశః)।
4. సః + అర్థమ్ – సోఽర్థమ్ – ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ధర్మః (పుం. క్లీ.) :-

ఎ) ధరతి లోకాన్, ధ్రియతే లోకోఽనేన, ధరతి లోకం వా। ధృ+ అర్తిస్తుహుమితి' మన్। శుభాదృష్టం; పుణ్యం; శ్రేయః, సుకృతం; వృషః।

బి) '**ధర్మః** పుణ్యం వృషః శ్రేయః సుకృతం చ సమం స్మృతమ్।' - అని హలాయుధకోశము 5 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **ధర్మ** ఏవ హతో హన్తి, **ధర్మో** రక్షతి రక్షితః।
తస్మా**ద్ధర్మో** న హంతవ్యో, మా నో **ధర్మో** హతోఽవధీత్।
- మను 8-15

ధర్మమును బాధిస్తే అది తిరిగి మననే బాధిస్తుంది. ధర్మమును రక్షిస్తే అది మనను రక్షిస్తుంది. కనుక ధర్మమును నాశము చేయకూడదు. ధర్మము నశించి మనలను నశింపజేయకుండుగాక! ఇంకను మను. 4-138, 4-239 శ్లోకములను అనుసంధానము చేసికొనగలరు.

డి) శ్లో॥ **ధర్మం** చ చింతయేత్ ప్రాజ్ఞః
స్వాహారం నైవ చింతయేత్।
ఆహారోఽపి మనుష్యాణాం
జన్మనా సహ జాయతే॥

ప్రాజ్ఞుడు ఆలోచించాల్సింది ధర్మాన్ని గురించి కాని ఆహారం గురించి కాదు. ఆహారందేముంది? మనిషితోపాటే అదీ పుడుతుంది.

ఇ) **ధర్మా**ర్థకామమోక్షాణాం ప్రాణాస్సంస్థితిహేతవః।
తాన్నిఘ్నతా కిం న హతం, రక్షతా కిం న రక్షితమ్॥ - మ.భా.

పై నాలుగు పురుషార్థముల నిలుకడకును ప్రాణములే హేతువులగుచున్నవి. అట్టి ప్రాణాలను పోగొట్టుకొనినవాడు సర్వమును పోగొట్టుకొన్నవాడే అగును. వాటిని రక్షించుకుంటే సర్వము రక్షించుకొన్నవాడే అగును.

ఎఫ్) శ్లో॥ ఏక ఏవ సుహృ**ద్ధర్మో** నిధనేఽప్యనుయాతి యః।
శరీరేణ సమం నాశం సర్వమన్యత్తు గచ్ఛతి॥ - హితోపదేశః 1-66.

'మైత్రీధర్మం అనేది ఒక్కటియే మరణమునందునూ వెంబడించును." ...

జి) శ్లో॥ చలా లక్ష్మీః చలాః ప్రాణాః చలం జీవితయౌవనమ్।
చలాచలే చ సంసారే, **ధర్మ** ఏకో హి నిశ్చలః॥ - భర్తృ. వైరాగ్య - 15
"యీ లోకమునందు ధర్మమొక్కటే స్థిరమైనది."

హెచ్) శ్లో॥ **ధర్మో** జీవదయాతుల్యో, న క్వాపి జగతీతలే।
తస్మాత్ సర్వప్రయత్నేన, కార్యా జీవదయా నృభిః॥

'భూతదయను పోలిన ధర్మము యింకొకటి యీ లోకమునందు లేదు. కనుక మానవులు సర్వదా ప్రయత్నించి సర్వజీవకారుణ్యభావముతో ప్రవర్తించవలెను.'

ఐ) అనిత్యాని శరీరాణి, విభవో నైవ శాశ్వతః।
నిత్యం సన్నిహితో మృత్యుః కర్తవ్యో **ధర్మ**సంగ్రహః॥ - మహాభారతమ్

శరీరములు అశాశ్వితములు, సంపదలు అస్థిరములు, చావు ఎల్లప్పుడు దగ్గరలోనే పొంచి కూర్చునే ఉంటుంది. అందుచేత నిరంతరమూ **ధర్మమునే** మానవుడు సంపాదించుకుంటూండాలి.

'ఇతిహాసప్రస్థానత్రయాది గ్రంథములను నిరంతరం **అధ్యయనం** చేస్తూ, **అధ్యాపనం** చేస్తూ, **అనుష్ఠానాల**తో జీవించాలి మానవులు' - అస్తు.

క్రియాదర్శము :-

1. జుగోప :- 'గుపూ - రక్షణే', ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

జుగోప - జుగుపతుః - జుగుపుః।

తేన ఆత్మా జుగుపే। కర్మణిప్రయోగః।

2. భేజే - 'భజ సేవాయామ్', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్యాత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

భేజే - భేజాత్ - భేజిరే

3. ఆదదే - ఆఙ్ పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ - దానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లిట్యాత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆదదే - ఆదదాతే - ఆదదిరే

4. అన్వభూత్ – 'అను' ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్, 'భూ సత్తాయామ్', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్స కర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అన్వభూత్ – అన్వభూతామ్ – అన్వభూవన్.

తేన సుఖం అన్వభూయత। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :– జుగోపేతి. – సః అత్రస్తోఽభీతః సన్ 'త్రస్తో భీరు భీరుక భీలుకాః' ఇత్యమరః – త్రాసోపాధి మన్తరేణైవ – త్రివర్గ సిద్ధేః ప్రథమ సాధనత్వాదేవాత్మానం శరీరం జుగోప రక్షితవాన్, అనాతురోఽరుగ్ణ ఏవ, ధర్మం సుకృతం, భేజే ఆర్జితవా నిత్యర్థః, అగృధ్ను రగర్ధనశీల ఏవ – కాంక్షారహిత ఏ వేత్యర్థః, అర్థ, మాదదే స్వీకృతవాన్ 'గృధ్నుస్తు గర్ధనః. లుబ్ధోఽభిలాషుక స్తృష్ణక్ సమౌ లోలుపలోలుభౌ' ఇత్యమరః. త్రసి గృధి ధృషి క్షిపేః క్నుః' ఇతి క్నుప్రత్యయః, అసక్త ఆసక్తిరహిత ఏవ, సుఖ మన్వభూత్.

అవతారిక :– పరస్పర విరుద్ధాణామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ పరస్పరవిరుద్ధములయిన గుణములు కూడ ఆ దిలీపుని యందు ఒకదానితోనొకటి పెనవేసుకుని ఉన్నవని చెప్పబోవుచున్నాడు.

శ్లో॥ జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ
త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః।
గుణా గుణానుబన్ధిత్వాత్
తస్య సప్రసవా ఇవ॥ **22**

పదవిభాగము :– జ్ఞానే, మౌనమ్, క్షమా, శక్తౌ, త్యాగే, శ్లాఘావిపర్యయః, గుణాః గుణానుబన్ధిత్వాత్, తస్య, సప్రసవాః, ఇవ॥

అన్వయక్రమము :– జ్ఞానే మౌనమ్, శక్తౌ క్షమా, త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః తస్య గుణాః గుణానుబన్ధిత్వాత్ సప్రసవాః + ఇవ అభూవన్।

ప్రతిపదార్థము :– జ్ఞానే – పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానమున్ను, మౌనమ్ – వాఙ్నియమము, శక్తౌ – ప్రతీకారసామర్థ్యమున్నను, క్షమా – ఓర్పు; త్యాగే – వితరణమున్నను, శ్లాఘావిపర్యయః – శ్లాఘాభావము; తస్య – ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, గుణాః

– జ్ఞానాదిగుణములు (జ్ఞానము, శక్తి, త్యాగము), గుణానుబన్ధిత్వాత్ – మౌనాది గుణములతో కూడియుండుటవలన, సప్రసవాః ఇవ – కూడ పుట్టినవి వలె, అభూవన్ – అయినవి.

తాత్పర్యము :– పరివృత్తాంతపరిజ్ఞానమున్నను మౌనము; ప్రతీకారసామర్థ్యమున్నను ఓర్పు; వితరణమున్నను శ్లాఘాభావము; ఆ దిలీపమహారాజుకు జ్ఞానాదిగుణములు మౌనాదిగుణములతో కూడి పుట్టినవివలె అయినవి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. జ్ఞానే – **జ్ఞానే**, జ్ఞానయోః, జ్ఞానేషు; జ్ఞానశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. శక్తౌ – **శక్తౌ,** శక్త్యాం, శక్త్యోః; శక్తిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. త్యాగే – **త్యాగే**, త్యాగయోః, త్యాగేషు; త్యాగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. మౌనమ్ – **మౌనమ్**, మౌనే, మౌనాని; మౌనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. క్షమా – **క్షమా**, క్షమే, క్షమాః; క్షమాశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. శ్లాఘావిపర్యయః – **శ్లాఘావిపర్యయః**, శ్లాఘావిపర్యయౌ, శ్లాఘావిపర్యయాః; శ్లాఘావిపర్యయశబ్దః అకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 8. గుణాః – గుణః, గుణౌ, **గుణాః**; గుణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనన్తాః। 9. గుణానుబన్ధిత్వాత్ – **గుణానుబన్ధిత్వాత్**, గుణానుబన్ధిత్వాభ్యాం, గుణానుబన్ధిత్వేభ్యః ; గుణానుబంధిత్వశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పంచమ్యేకవచనాన్తః। 10. సప్రసవాః – సప్రసవః, సప్రసవౌ, **సప్రసవాః**; సప్రసవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇవ – అవ్యయమ్।

సమాసాలు :–

1. శ్లాఘావిపర్యయః – శ్లాఘాయాః విపర్యయః (ష.త.) శ్లాఘావిపర్యయః।
2. గుణానుబన్ధిత్వాత్ – గుణైః అనుబధ్యన్తే ఇతి, గుణానుబంధినః। (కృ.), గుణానుబన్ధినాం భావః, గుణానుబన్ధిత్వమ్ (తద్ధి.), తస్మాత్।
3. సప్రసవాః – సహ ప్రసవః యేషాం తే (బ.)।

సంధులు :–

1. సప్రసవాః + ఇవ – సప్రసవా ఇవ – విసర్గలోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. క్షమా - (స్త్రీ.)

ఎ) **క్షమ**తే ఆత్మోపరిస్థితానాం జీవానామ్ అపరాధం యా।

క్షమ్ + అచ్ + షిత్వాదఙ్ వా తతష్టాప్।

బి) 'మర్షః **క్షమా** తితిక్షా చ క్షాన్తిరుక్తా సహిష్ణుతా। 725

- అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ బాహ్యే చాధ్యాత్మికే చైవ దుఃఖే చోత్పాదితే క్వచిత్।

న కుప్యతి న వా హన్తి సా **క్షమా** పరికీర్తితా' - ఇత్యేకాదశీతత్త్వమ్

డి) 'శక్తానాం భూషణం **క్షమా**' - చాణక్యః

ఇ) శ్లో॥ బుద్ధిర్ జ్ఞానమసమ్మోహః **క్షమా** సత్యం దమః శమః।

సుఖం దుఃఖం భవోఽభావో భయం చాభయమేవ చ॥

- భగవద్గీత 10-4

ఎఫ్) శ్లో॥ తేజః **క్షమా** ధృతిః శౌచమ్ అద్రోహో నాతిమానితా।

భవన్తి సంపదం దైవీమ్ అభిజాతస్య భారత॥

- భగవద్గీత 16-3

ఓ అర్జునా! తేజస్సు, క్షమ, ధైర్యము... మొదలగునవి యన్నియును దైవీసంపదగలవాని లక్షణములు.

జి) శ్లో॥ **క్షమా** వశీకృతిర్లోకే, క్షమయా కిం న సిధ్యతి।

శాన్తిఖడ్గః కరే యస్య, కిం కరిష్యతి దుర్జనః॥

'క్షమవలన లోకమంతా వశమౌతుంది. దీనివలన సాధ్యంకాని దేదిన్నీ లోకంలో లేనే లేదు...'

హెచ్) శ్లో॥ **క్షమా** శత్రౌ చ మిత్రే చ, యతీనామేవ భూషణమ్।

అపరాధిషు సత్త్వేషు, నృపాణాం సైవ దూషణమ్॥

- హితోపదేశః 2-179

అలంకారాలు :- ఇట ఉపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. సాహిత్యదర్పణకారుడు ఇట ఉత్ప్రేక్షాలంకారమున్నదని చెప్పినాడు.

సంజీవినీ :- జ్ఞాన ఇతి. - జ్ఞానే పరవృత్తాన్తజ్ఞానే సత్యపి, మౌనం వాఙ్నియమనం - యథాహ కామన్దకః. 'నాన్యోపతాపి వచనం మౌనవ్రత మిహోచ్యతే' ఇతి; శక్తౌ ప్రతీకార సామర్థ్యేపి, క్షమాఽపకారసహనమ్ - అత్ర చాణక్యః. 'శక్తానాం భూషణం క్షమా' - ఇతి, త్యాగే వితరణే సత్యపి, శ్లాఘాయా వికత్థనస్య - విపర్యయోఽభావః - అత్రాహ మనుః. 'న దత్త్వా పరికీర్తయేత్' ఇతి; ఇత్థం తస్య గుణా జ్ఞానాదయో, గుణైర్విరుద్ధైర్మౌనాదిభి - రనుబన్ధిత్వాత్ సహచారిత్వాత్, సహప్రసవో జన్మ యేషాం తే సప్రసవాః సోదరా ఇ వాభూవన్ విరుద్ధా అపి గుణా స్తస్మిన్న విరోధే నైవ స్థితా ఇత్యర్థః.

అవతారిక :- ద్వివిధం వృద్ధత్వం - జ్ఞానతో వయసా చ। తత్ర తస్య జ్ఞానేన వృద్ధత్వమాహ - 1. వయస్సంబంధమైనది, 2. జ్ఞానసంబంధమైనది అని వార్ధక్యము రెండు విధములుగనుండును; వానిలో దిలీపునకు జ్ఞానవృద్ధత్వము ఏర్పడినదని చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ అనాకృష్టస్య విషయై-
ర్విద్యానాం పారదృశ్వనః।
తస్య ధర్మరతేరాసీ-
ద్వృద్ధత్వం జరసా వినా॥ 23

పదవిభాగము :- అనాకృష్టస్య, విషయైః, విద్యానామ్, పారదృశ్వనః, తస్య, ధర్మరతేః , ఆసీత్, వృద్ధత్వమ్, జరసా, వినా।

అన్వయక్రమము :- విషయైః అనాకృష్టస్య విద్యానాం పారదృశ్వనః ధర్మరతేః తస్య జరసా వినా వృద్ధత్వమ్ ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- విషయైః - శబ్దాది విషయములచే, అనాకృష్టస్య - ఆకర్షింపబడని వాడును, విద్యానామ్-వేదవేదాంగాది విద్యలయొక్క, పారదృశ్వనః - తుదిని చూచిన వాడును, ధర్మరతేః - ధర్మమునందురమించువాడును అగు, తస్య - ఆ దిలీప మహారాజుకు, జరసా వినా - ముసలితనము లేకయే, వృద్ధత్వమ్ - వార్ధక్యము, ఆసీత్ - కలిగెను.

తాత్పర్యము :- శబ్దాది విషయములచే ఆకర్షింపబడనివాడును, వేదవేదాంగముల తుదిని చూచినవాడును, (ఆసాంతమూ అధ్యయనము చేసినవాడని) ధర్మమునందు

రమించువాడును అగు ఆ దిలీపమహారాజుకు ముసలితనము లేకయే వార్ధక్యము కలిగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. విషయైః - విషయేణ, విషయాభ్యాం, **విషయైః;** విషయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 2. అనాకృష్టస్య - **అనాకృష్టస్య,** అనాకృష్టయోః, అనాకృష్టానామ్; అనాకృష్టశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. విద్యానామ్ - విద్యాయాః, విద్యయోః, **విద్యానామ్;** విద్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 4. పారదృశ్వనః - **పారదృశ్వనః,** పారదృశ్వనోః, పారదృశ్వనామ్; పారదృశ్వన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. తస్య - **తస్య,** తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ధర్మరతేః - **ధర్మరతేః,** ధర్మరత్యోః, ధర్మరతీనామ్; ధర్మరతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. ఆసీత్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. వృద్ధత్వమ్ - **వృద్ధత్వం,** వృద్ధత్వే, వృద్ధత్వాని; వృద్ధత్వశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 9. జరసా - **జరసా / జరయా,** జరాభ్యామ్, జరాభిః; జరాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 10. వినా - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. అనాకృష్టస్య - న ఆకృష్టః అనాకృష్టః (నఞ్‌త.), తస్య।
2. పారదృశ్వనః - పారం పశ్యతీతి పారదృశ్వా (కృ.), తస్య।
3. ధర్మరతేః - ధర్మే రతిః యస్య సః, ధర్మరతిః (బ.), తస్య।
4. వృద్ధత్వమ్ - వృద్ధస్య భావో వృద్ధత్వమ్ (తద్ధి.)।

పాఠాన్తరాలు :-

1. జరసా - జరయా

సంధులు :-

1. విషయైః + విద్యానామ్ - విషయైర్విద్యానామ్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. ధర్మరతేః + ఆసీత్ - ధర్మరతేరాసీత్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. జరసా :- **జరసా** / జరయా, జరాభ్యాం, జరాభిః; జరాశబ్దః, ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, తృతీయైకవచనాన్తః।

ఎ) షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్ (సూ. 3-3-104). ఉత్తరకృదన్తప్రకరణమ్।

షిద్భ్యో భిదాదిభ్యశ్చ స్త్రియామఙ్। జౄష్, జరా। త్రపూష్, త్రపా। భిదా। ఛిదా। మృజా।

బి) **జరసా** జరయా। జౄష్ వయోహానౌ। పూర్వవదఙ్।

'జరాయాః' (సూ. 227) ఇతి వికల్పాజ్జరసాదేశః।

- పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా -2-పుట 561

2. దిలీపునకు గుణసంపత్తిచేతను, జ్ఞానాధిక్యముచేతను, వైరాగ్యాది గుణములచేతను, జ్ఞానవార్ధక్యము వచ్చినది. తథైవవార్ధక్య విషయే మనుః (2-156) -

శ్లో॥ న తేన వృద్ధో భవతి యేనాస్య ఫలితం శిరః।
యో వై యువాప్యధీయానః తం దేవాః స్థవిరం విదుః॥

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ - 'అస భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ - ఆస్తాం - ఆసన్.

సంజీవినీ :- అనాకృష్టస్యేతి. - విషయైః శబ్దాదిభిః. 'రూపం శబ్దో గన్ధ రస స్పర్శా శ్చ విషయా అమీ', ఇత్యమరః - అనాకృష్ట స్యావశీకృతస్య, విద్యానాం వేద వేదాఙ్గాదీనాం, పారదృశ్వనః-పార మన్తం - దృష్టవతః - దృశేః క్వనిప్, ధర్మే రతి ర్యస్య, తస్య రాజ్ఞో, జరసా జరయా, వినా. 'విస్రసా జరా' ఇత్యమరః 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః. 'జరాయా జర సన్యతరస్యామ్' ఇతి జరసా దేశః, వృద్ధత్వం వార్ధక-మాసీత్, తస్య యూనోఽపి విషయవైరాగ్యాది జ్ఞానగుణసంపత్త్యా జ్ఞానతో వృద్ధత్వ మాసీ ది త్యర్థః; నాథ స్తు చతుర్విధం వృద్ధత్వ మితి జ్ఞాత్వా 'అనా కృష్టస్య' ఇత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్య జ్ఞానశీల వృద్ధత్వా న్యుక్తానీ త్యవోచత్.

అవతారిక :- వినయాధానాదిభిః సః ప్రజానాం పితేవ -

శ్లో॥ ప్రజానాం వినయాధానా
ద్రక్షణాద్భరణాదపి।
స పితా పితరస్తాసాం
కేవలం జన్మహేతవః॥ **24**

పదవిభాగము:- ప్రజానామ్, వినయాధానాత్, రక్షణాత్, భరణాత్, అపి, సః, పితా, పితరః, తాసామ్, కేవలమ్, జన్మహేతవః।

అన్వయక్రమము :- ప్రజానాం వినయాధానాత్ రక్షణాత్ భరణాదపి సః పితా (అభూత్)। తాసాం పితరః కేవలం జన్మహేతవః అభూవన్।

ప్రతిపదార్థము :- ప్రజానామ్ - ప్రజలకు, వినయ - ఆధానాత్ - సన్మార్గప్రవర్తన కల్గించుటవలన, రక్షణాత్ - రక్షించుటవలనను, భరణాత్ - (వారి) బాగోగులు చూచుటవలనను, సః - ఆ దిలీపమహారాజు, పితా - తండ్రి, (అభూత్ - అయ్యెను)। తాసామ్ - ఆ ప్రజలకు, పితరః - తండ్రులు, కేవలం జన్మహేతవః - పుట్టుటకు కారణమైనవారు.

తాత్పర్యము :- ప్రజలలో సన్మార్గ ప్రవర్తన కల్గించుటవలనను, రక్షించుటవలనను, బాగోగులు చూచుటవలనను ఆ దిలీపమహారాజు వారికి తండ్రి ఆయెను. ఆ ప్రజలకు తండ్రులు పుట్టుటకు కారణమైనవారు మాత్రమే.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ప్రజానామ్ - ప్రజాయాః, ప్రజాయోః, ప్రజానామ్; ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 2. వినయాధానాత్ - **వినయాధానాత్**, వినయాధానాభ్యామ్, వినయాధానేభ్యః; వినయధానశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 3. రక్షణాత్ - **రక్షణాత్**, రక్షణాభ్యాం, రక్షణేభ్యః ; రక్షణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 4. భరణాత్ - **భరణాత్**, భరణాభ్యాం, భరణేభ్యః; భరణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః ।5. అపి - అవ్యయమ్ 6, సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః 7. పితా - **పితా**, పితరౌ, పితరః; పితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పితా ప్రథమైకవచనాన్తః। పితరః - ప్రథమాబహువచనాన్తః। 8. తాసాం - తస్యాః, తయోః, **తాసామ్**; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 9. కేవలమ్ - అవ్యయమ్. 10. జన్మహేతవః - జన్మహేతుః, జన్మహేతూ, **జన్మహేతవః** ; జన్మహేతుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. వినయాధానాత్ - వినయస్య ఆధానమ్ వినయాధానమ్(ష.త.), తస్మాత్।
2. జన్మహేతవః - జన్మనః హేతవః జన్మహేతవః, (ష.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. వినయాధానాద్ - వినయాదానాద్

సంధులు :-

1. పితరః + తాసామ్ - పితరస్తాసామ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పితా - పితా, పితరౌ, పితరః; ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పితృశబ్దః।

ఎ) నప్తృనేష్టృత్వష్టృ హోతృ పోతృభ్రాతృజామాతృమాతృపితృదుహితృ।

- పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా - ఉణాది ప్రకరణమ్ -252

న పతన్త్యనేన పితరో నరకే ఇతి నప్తా పౌత్రో దైహిత్రశ్చ। నయతేష్షుగుణశ్చ। నేష్టా। త్విషేరితోఽత్వమ్। త్వష్టా। హోతా। పోతా ఋత్విగ్భేదః। భ్రాజతేర్జలోపః। భ్రాతా। పాతేరాకారస్యేత్వం పితా। దుహేస్తృచ్ ఇట్ గుణాభావశ్చ। దుహితా।...

ఆః కష్టం బత హీ చిత్రం హూం **మాతః** దైవతాని ధిక్।
హా **పితః** క్వాసి హే సుభ్రు! బహ్వేవం విలలాప సః॥
మాతః। పితః। - భట్టి కావ్యే 6-11

2.ఎ) కాళిదాసమహాకవి ఈ శ్లోకభావాన్నే మరొకచోట ఇలా చెప్పినాడు.

శ్లో॥ భూతానుకమ్పా తవ చేదియం గౌ-
రేకా భవేత్ స్వస్తిమతీ త్వదన్తే।
జీవన్ పునః శశ్వదుపప్లవేభ్యః
ప్రజాః ప్రజానాథ! **పి**తేవ పాసి॥ - ర.వం. 2-48

"...ప్రజలను కన్నబిడ్డలవలె కాపాడవచ్చును."

బి) ఇంకొక చోట ఇలా చెప్పినాడు.

శ్లో॥ తేనార్థవాన్ లోభపరాఙ్ముఖేన
తేన ఘ్నతా విఘ్నభయం క్రియావాన్।
తేనాస లోకః పితృమాన్ వినేత్రా
తేనైవ శోకాపనుదేన పుత్రీ ॥ - ర.వం. 14-23

అలంకారాలు :- అత్ర వ్యతిరేకాలంకారః। తల్లక్షణం యథా -

కా. ఉపమానాద్యదన్యస్య **వ్యతిరేకః** స ఏవ సః।

వృ. అన్యస్య ఉపమేయస్య వ్యతిరేకః ఆధిక్యమ్।

సాధారణంగా ఉపమేయముకంటె ఏదో కొంత ఆధిక్యం ఉన్న దానినే ఉపమానంగా చెబుతారు. అలా కాకుండా ఉపమానంకంటె ఉపమేయమే అధికమని చెప్పినట్లయితే అది **వ్యతిరేకాలంకారము.** ఇట దిలీపుని ఆధిక్యము చెప్పబడుటచే నిట వ్యతిరేకాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

సంజీవినీ :– ప్రజానామితి. – ప్రజాయన్త ఇతి ప్రజా జనాః. 'ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామ్ ఇతి డ ప్రత్యయః. 'ప్రజా స్యాత్ సంతతౌ జనే' ఇత్యమరః – తాసాం, వినయస్య శిక్షాయా – ఆధానాత్ కరణాత్ – సన్మార్గప్రవర్తనాదితి యావత్, రక్షణాద్భయహేతుభ్య స్త్రాణాత్ – ఆపన్నివారణా దితి యావత్, భరణాదన్నపానాదిభిః పోషణా దపి – అపిః సముచ్చయే, స రాజా పితా౽భూత్, తాసాం పితరస్తు, జన్మ హేతవో జన్మమాత్రకర్తారః కేవల ముత్పాదకా ఏవాభూవన్ జననమాత్ర ఏవ పితౄణాం వ్యాపారః – సదా శిక్షారక్షణాదికం తు స ఏవ కరోతీతి తస్మిన్ పితృత్వవ్యపదేశః; ఆహుశ్చ – 'స పితా యస్తు పోషకః' ఇతి.

అవతారిక :– దిలీపస్య ధర్మోత్తరత్వమ్–

శ్లో॥ స్థిత్యై దణ్డయతో దణ్డ్యాన్
పరిణేతుః ప్రసూతయే।
అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం
ధర్మ ఏవ మనీషిణః॥ 25

పదవిభాగము :– స్థిత్యై, దణ్డయతః, దణ్డ్యాన్, పరిణేతుః, ప్రసూతయే, అపి, అర్థకామౌ, తస్య, ఆస్తామ్, ధర్మః, ఏవ, మనీషిణః।

అన్వయక్రమము :– దణ్డ్యాన్ + ఏవ స్థిత్యై దణ్డయతః ప్రసూతయే పరిణేతుః మనీషిణః తస్య అర్థకామౌ + అపి ధర్మః + ఏవ ఆస్తామ్।

ప్రతిపదార్థము :– దణ్డ్యానేవ – దండింపదగినవారినే, స్థిత్యై – లోక ప్రతిష్ఠకొఱకు, దణ్డయతః – శిక్షించువాడును, ప్రసూతయే – సృజనకొఱకు, పరిణేతుః – భార్యను చేపట్టినవాడును, మనీషిణః – విద్వాంసుడును అగు, తస్య – ఆ దిలీప మహారాజునకు, అర్థకామౌ + అపి – అర్థకామములును, ధర్మః + ఏవ – ధర్మమే, ఆస్తామ్ – అయినవి.

తాత్పర్యము :– దండింపదగినవారినే లోకప్రతిష్ఠకొఱకు శిక్షించువాడును, సృజనకొఱకు భార్యను చేపట్టినవాడును, విద్వాంసుడును అగు ఆ దిలీపమహారాజునకు అర్థకామములును ధర్మమే అయినవి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. స్థిత్యై – **స్థిత్యై / స్థితయే**, స్థితిభ్యామ్, స్థితిభ్యః; స్థితిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. దణ్డయతః – **దణ్డయతః**, దణ్డయతోః, దండయతామ్; దణ్డయత్శబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. దణ్డ్యాన్ – దణ్డ్యం, దణ్డ్యౌ, **దణ్డ్యాన్**; దణ్డ్యశబ్దః అకారాన్తశబ్దః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 4. పరిణేతుః – **పరిణేతుః**, పరిణేత్రోః, పరిణేతౄణామ్; పరిణేతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. ప్రసూతయే – **ప్రసూత్యై / ప్రసూతయే**, ప్రసూతిభ్యాం, ప్రసూతిభ్యః; ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 6. అర్థకామౌ– **అర్థకామౌ**, అర్థకామౌ, అర్థకామాభ్యాం; అర్థకామయోః అర్థకామశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనః, ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 7. తస్య – **తస్య,** తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. ఆస్తామ్ – ప్రథమపురుషైక ద్వివచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 9. ధర్మః – **ధర్మః**, ధర్మౌ, ధర్మాః; ధర్మశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఏవ – అవ్యయమ్। 11. మనీషిణః – **మనీషిణః**, మనీషిణోః, మనీషిణామ్; మనీషిన్శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।12. అపి – అవ్యయమ్।

సమాసాలు:–

1. దణ్డ్యాన్ – దణ్డం అర్హన్తీతి – దండ్యాః (తద్ధి.), తాన్।
2. అర్థకామౌ – అర్థశ్చ కామశ్చ, అర్థకామౌ – (ద్వంద్వసమాసః)।

పాఠాన్తరాలు :–

1. దణ్డయతో – ప్రణయతో; 2. **ధర్మ ఏవ** – ధర్మాయైవ;

సంధులు :–

1. తస్య + ఆస్తామ్ – తస్యాస్తామ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ధర్మః + ఏవ – ధర్మ ఏవ – విసర్గలోపః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు– కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పరిణేతా – పరిణేతృశబ్దః, (పుం.) పరి + నీ + తృచ్।ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః **పరిణేతుః** షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

ఎ) శ్లో॥ సతీమపి జ్ఞాతికులైకసంశ్రయాం
జనోఽన్యథా భర్తృమతీం విశఙ్కతే।
అతస్సమీపే **పరిణేతు**రిష్యతే
ప్రియాప్రియా వా ప్రమదా స్వబన్ధుభిః॥ – అ.శా.5-17

'... స్త్రీ వివాహము చేసికొనిన భర్తయొక్క సమీపమునందు ఉండుట కోరబడుచున్నది.'

బి) శ్లో॥ అథాధికస్నిగ్ధవిలోచనేన
ముఖేన సీతా శరపాణ్డురేణ।
ఆనన్దయిత్రీ **పరిణేతు**రాసీ-
దనక్షరవ్యఞ్జితదోహదేన॥ (దౌర్హృదేన) – ర.వం. 14-26

'రాజభోగముల ననుభవించుచు సీతారాములు కొంతకాలము గడిపిన పిదప, ఎక్కువ జిడ్డువారిన కన్నులతో, తెల్లుపువ్వవలె తెల్లబడి, గర్భచిహ్నములను సూచించు ముఖముచేత సీత, భర్తయగు రామునకానందము కూర్చినదాయె।

సి) శ్లో॥ తద్గౌరవాన్మఙ్గలమణ్డనశ్రీః
సా పస్పృశే కేవలమీశ్వరేణ।
స ఏవ వేషః **పరిణేతు**రిష్టం
భావాన్తరం తస్య విభో ప్రపేదే॥ – కు.సం. 7-31

2. ఎ) The reading 'ప్రణయతో దణ్డమ్' means 'who inflicted punishment.' The expression 'దణ్డ్యాన్' however makes it more clear that he punished the guilty only, which meaning is only implied in the reading ప్రణయతోదణ్డమ్.

బి) The reading 'ధర్మాయైవ' is not so emphatic as **'ధర్మ ఏవ'** - karmakar

సి) శాస్త్రముననుసరించుటకే దండించుననుటకు –
"అదండ్యాన్ దణ్డయన్ రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదణ్డయన్।
అయశో మహదాప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛతి।"

డి) 'దణ్డో దశ గుణో భవేత్' – చేతిలో కర్ర ఉంటే పదివిధాల పనికొస్తుంది.

'యస్య దణ్డస్తస్య మహీషీ' – కర్ర ఉన్నవాడిదే బర్రే. కర్ర లేకపోతే గొర్రె అయినా కరుస్తుంది.

క్రియాదర్శము :– ఆస్తామ్ :– 'అస – భువి' త్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ – **ఆస్తామ్** – ఆసన్।

సంజీవినీ :– స్థిత్యా ఇతి. – దణ్డమర్హ న్తీతి దణ్డ్యాః. 'దణ్డాదిభ్యో యః' ఇతి యప్రత్యయః – 'అదణ్డ్యాన్ దణ్డయన్ రాజా దణ్డ్యాం శ్చై వాఽప్యదణ్డయన్ – అయశో మహ దాప్నోతి నరకం చైవగచ్ఛతి.' ఇతి శాస్త్రవచనాత్, తా న్దణ్డ్యా నేవ, స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై, దణ్డయతః, శిక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయైవ, పరిణేతు ర్దారాన్ పరిగృహ్ణతః, మనీషిణో విదుషః – దోషజ్ఞ స్యేతి యావత్. 'విద్వాన్ విపశ్చిద్దోషజ్ఞః సన్ సుధీః కోవిదో బుధః। ధీరో మనీషీ' ఇత్యమరః తస్య దిలీపస్యార్థ కామావపి ధర్మ ఏ – వాస్తాం జాతౌ. అస్తేర్లఙ్ – అర్థకామసాధనయోర్దణ్డ వివాహయోర్లోకస్థాపన ప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వే నానుష్ఠానాదర్థకామయో రపి ధర్మ విశేషతా మాపాదయన్ స రాజా ధర్మోత్తరోఽ భూదిత్యర్థః; ఆహ గౌతమః. – 'న పూర్వాహ్ణ మధ్యన్ది నాపరాహ్ణా నఫలా న్కుర్యాత్. యథాశక్తి చ ధర్మార్థకామేష్వ భ్యస్తేషు ధర్మోత్తరః స్యాత్.' ఇతి.

అవతారిక :– ఇంద్రదిలీపౌ అన్యోన్యకృత్యైర్దివం భువం చ దధతుః –

శ్లో॥ దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ
సస్యాయ మఘవా దివమ్।
సమ్పద్వినిమయేనోభౌ
దధతుర్భువనద్వయమ్॥ **26**

పదవిభాగము :– దుదోహ, గామ్, సః, యజ్ఞాయ, సస్యాయ, మఘవా, దివమ్, సమ్పద్వినిమయేన, ఉభౌ, దధతుః, భువనద్వయమ్।

అన్వయక్రమము :– సః యజ్ఞాయ గాం దుదోహ। మఘవా సస్యాయ దివం దుదోహ। ఉభౌ సమ్పద్వినిమయేన భువనద్వయం దధతుః।

ప్రతిపదార్థము :- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, యజ్ఞాయ - యజ్ఞము చేయుటకొఱకు, గామ్ - భూమిని, దుదోహ - పిదికెను (పన్ను తీసికొనెను) మఘవా - దేవేంద్రుడు, సస్యాయ - పైరును వృద్ధి పొందించుటకొఱకు, దివమ్ - స్వర్గమును, దుదోహ - పిదికెను (స్వర్గమునుండి భూమిపై వర్షము కురిపించెను), ఉభౌ - దిలీప దేవేంద్రులిద్దఱును, సంపద్వినిమయేన-సంపదలిచ్చిపుచ్చుకొనుటచే, భువనద్వయమ్ - రెండు లోకములను (భూస్వర్గలోకములు రెండున్ను), దధతుః - పోషించిరి.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు యజ్ఞముచేయుటకొఱకు భూమిని పిదికెను. (కప్పమనే భూమియందలి ద్రవ్యమును తీసుకొని యజ్ఞములుచేసి దేవతలను సంతృప్తి పరచెనని భావము). దేవేంద్రుడు పైరును వృద్ధిపొందించుటకు స్వర్గమును పిదికెను. (వర్షధారలతో భూమికి సస్యవృద్ధి కలుగజేసెనని భావము.) ఇట్లిరువురును సంపదలిచ్చి పుచ్చుకొనుటచే స్వర్గమర్త్యలోకములను పోషించిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. దుదోహ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 2. గామ్ - **గామ్,** గావౌ, గాః; గోశబ్దః ఓకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 3. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. యజ్ఞాయ - **యజ్ఞాయ**, యజ్ఞాభ్యాం, యజ్ఞేభ్యః; యజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. సస్యాయ - **సస్యాయ**, సస్యాభ్యాం, సస్యేభ్యః; సస్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 6. మఘవా - **మఘవా**, మఘవానౌ, మఘవానః; మఘవన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. దివమ్ - **దివమ్**, దివౌ, దివః; దివ్‌శబ్దః వకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. సమ్పద్వినిమయేన - **సంపద్వినిమయేన**, సంపద్వినిమయాభ్యాం, సంపద్వినిమయైః ; సంపద్వినిమయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 9. ఉభౌ - **ఉభౌ** అకారాన్తః ఉభశబ్దః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనః, ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 10. దధతుః - ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. భువనద్వయమ్ - **భువనద్వయమ్**, భువనద్వయే, భువనద్వయాని; భువనద్వయశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. సంపద్వినిమయేన - సమ్పదోః వినిమయః సమ్పద్వినిమయః (ష.త.)।తేన।
2. భువనద్వయమ్ - భువనయోః ద్వయమ్ - భువనద్వయమ్ (ష.త.)।

సంధులు :-

1.సః + యజ్ఞాయ - స యజ్ఞాయ - సులోపః।

2. సమ్పద్వినిమయేన + ఉభౌ - సమ్పద్వినిమయేనోభౌ - గుణసన్ధిః। ఆద్గుణః।

3.దధతుః + భువనద్వయమ్ - దధతుర్భువనోద్వయమ్ - విసర్గసన్ధిః(రేఫాదేశ)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. గామ్ - గోశబ్దః, ఓకారాన్తః స్త్రీలింగః / పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

ఎ) **గౌః** - గావౌ - గావః / హే గౌః - హే గావౌ - హే గావః।

గామ్ - గావౌ - గాః

గవా - గోభ్యాం - గోభిః

గవే - గోభ్యాం - గోభ్యః

గోః - గోభ్యాం - గోభ్యః

గోః - గావోః - గవామ్

గవి - గావోః - గోషు

1. **గామ్** - ఔతోఽమ్శసోః।

2. గౌః - 'గోస్' ఇతి దశాయాం గోతో ణిత్ ఇతి ణిత్వే 'అచోఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిః రుత్వవిసర్గౌ।

3. గోః - 'జసిజసోశ్చ'

4. గోశబ్దానికి - భూమి, ఆవు మొ॥ అర్థములు పెక్కున్నవి.

బి)1) శ్లో॥ తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః

ప్రత్యగ్రహీత్ సఙ్గరమగ్రజన్మా।

గామాత్తసారాం రఘురప్యవేక్ష్య

నిష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్॥ - ర.వం. 5-26

"...రఘుమహారాజు కూడ భూమిపైనున్న ఐశ్వర్యమునంతటిని స్వీకరించి యున్న అంశమును గ్రహించి, కౌత్సునకు కావలసిన ధనమును కుబేరునినుండి ఆర్జింపతలపోసెను."

2) శ్లో॥ **గామా**విశ్య చ భూతాని ధారయామ్యహమోజసా।

పుష్ణామి చౌషధీః సర్వాః సోమో భూత్వా రసాత్మకః॥

- భగవద్గీత -15-13

"భూమియందు ప్రవేశించి, నేను నా శక్తిద్వారా..."

3) 'సేకోఽనుగృహ్ణాత్ గామ్..." - ముద్రారాక్షసే 3-2

సి) హలాయుధకోశము 'గౌః' కు 37 తుల్యనామములను పేర్కొన్నది.

'భూర్భూమిర్వసుధావనిర్వసుమతీ...

గౌర్గోత్రా............................

....

ధరాధారా చ విజ్ఞేయా తద్విశేషాన్నిబోధత।

2. వకారాన్తః స్త్రీలింగో 'దివ్' శబ్దః।

1. **ద్యౌః** - దివౌ - దివః/ హే ద్యౌః - హే దివౌ - హే దివః।

దివమ్ - దివౌ - దివః

దివా - ద్యుభ్యామ్ - ద్యుభిః

దివే - ద్యుభ్యామ్ - ద్యుభ్యః

దివః - ద్యుభ్యామ్ - ద్యుభ్యః

దివః - దివోః - దివామ్

దివి - దివోః - ద్యుషు।

2. **ద్యౌః -** దివ్‌శబ్దః నిత్యస్త్రీలింగః। 'ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామి' త్యమరః।

సాధనకార్యం సుదివ్‌వత్।

3. **దివం** మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భువం

దిగన్తవిశ్రాన్తరథో హి తత్సుతః।

అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే

మనో బబన్ధాన్యరసాన్ విలంఘ్య సా॥ - ర.వం. 3-4

4. **దివం** యది ప్రార్థయసే వృథా శ్రమః

పితుః ప్రదేశాస్తవ దేవభూమయః।

అథోపయంతారమలం సమాధినా

న రత్నమన్విష్యతి మృగ్యతే హి తత్॥ - కు.సం. 5-45

3. రాజా త్వర్థాన్ సమాహృత్య కుర్యాదిన్ద్రమహోత్సవమ్।

ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహేత్॥ - అని దణ్డనీతి

"రాజు యజ్ఞాదులచేత దేవేంద్రుని సంతృప్తిపరచినచో, దేవేంద్రుడు వర్షము కురిపించును."

క్రియాదర్శము :- 1. దుదోహ - 'దుహ - ప్రపూరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

దుదోహ - దుదుహతుః - దుదుహుః।

తేన గౌః దుదుహే। కర్మణిప్రయోగః।

2. దధతుః - 'డుధాఞ్ - ధారణయోః' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

దధౌ - **దధతుః** - దధుః

సంజీవినీ :- దుదోహేతి. - స రాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం, గాం భువం దుదోహ కరగ్రహణేన రిక్తాం చకారేత్యర్థః, మఘవా దేవేన్ద్రః, సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం, దివం స్వర్గం, దుదోహ ద్యులోకాన్మహీలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసే త్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య-' ఇత్యాదినా యజ్ఞ సస్యాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవముభౌ, సంపదో వినిమయేన పరస్పర మాదానప్రతిదానాభ్యాం' భువనద్వయం, దధతుః పుపుషతుః; రాజా యజ్ఞై రిన్ద్రలోక మిన్ద్ర శ్చోదకేన భూలోకం పుపోషేత్యర్థః; ఉక్తం చ దణ్డనీతౌ-

'రాజా త్వర్థాన్ సమాహృత్య కుర్యాదిన్ద్రమహోత్సవమ్,

ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టి మావహేత్॥ ఇతి.

అవతారిక :- రాజ్యే నాసీత్ చోరభయమ్ -

శ్లో॥ న కిలానుయయుస్తస్య

రాజానో రక్షితుర్యశః॥

వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః
శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా॥ **27**

పదవిభాగము :- న, కిల, అనుయయుః, తస్య, రాజానః, రక్షితుః, యశః, వ్యావృత్తా, యత్, పరస్వేభ్యః, శ్రుతౌ, తస్కరతా, స్థితా।

అన్వయము :- రాజానః రక్షితుః తస్య యశః నానుయయుః కిల యత్ తస్కరతా పరస్వేభ్యః వ్యావృత్తా (సతీ) శ్రుతౌ స్థితా।

ప్రతిపదార్థము:- రాజానః - ఇతర రాజులు, రక్షితుః - రక్షకుడగు, తస్య - ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, యశః - యశమును, న + అనుయయుః + కిల - అనుకరించినవారు కాకపోయిరిగదా! యత్ - ఏ కారణమువలన, తస్కరతా - చౌర్యము, పరస్వేభ్యః - పర ధనములనుండి, వ్యావృత్తా (సతీ) - మరలినదగుచు, శ్రుతౌ - వాచకశబ్దమందు అనగా తస్కరశబ్దమందు, స్థితా - నిలచెనో!

తాత్పర్యము :- ఇతరరాజులు, రక్షకుడగు ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క కీర్తిని అనుకరించినవారు కాకపోయిరి కదా! దొంగతనము పరుల సొత్తులకు జరుగకుండ 'దొంగతనము' అను శబ్దమునకే జరుగునట్లు చేసెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. న - అవ్యయమ్। 2. కిల - అవ్యయమ్। 3. అనుయయుః - ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 4. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. రాజానః - రాజా, రాజానౌ, **రాజానః**; రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః । 6. రక్షితుః - **రక్షితుః**, రక్షిత్రోః, రక్షితౄణామ్; రక్షితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. యశః - **యశః**, యశసీ, యశాంసి; యశశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. వ్యావృత్తా - **వ్యావృత్తా**, వ్యావృత్తే, వ్యావృత్తాః ; వ్యావృత్తాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. యత్ - అవ్యయమ్। 10. శ్రుతౌ - **శ్రుతౌ / శ్రుత్యాం**, శ్రుత్యోః, శ్రుతిషు; శ్రుతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. తస్కరతా - **తస్కరతా**, తస్కరతే, తస్కరతాః; తస్కరతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. స్థితా - **స్థితా**, స్థితే, స్థితాః; స్థితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 13. పరస్వేభ్యః - పరస్వాయ, పరస్వాభ్యామ్, **పరస్వేభ్యః**; పరస్వశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. పరస్వేభ్యః - పరేషాం స్వాని పరస్వాని (ష.త.) తేభ్యః।
2. తస్కరతా - తస్కరస్య భావః (తద్ధి.)।

సంధులు :-

1. కిల + అనుయయుః - కిలానుయయుః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అనుయయుః + తస్య - అనుయయుస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. రాజానః + రక్షితుః - రాజానో రక్షితుః - ఉత్వాదేశః।
4. రక్షితుః + యశః - రక్షితుర్యశః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఈ శ్లోకమును విశిష్టశ్లోకముగా పలువురు వ్యాఖ్యాతలు భావించినారు. మహాకవి కాళిదాసునకు గల తర్కవ్యాకరణశాస్త్ర జ్ఞానమునకు నిదర్శనము. తన కావ్యములలో పాండితీవైభవమును గోపనముగా నట నట ప్రదర్శించుట కాళిదాసమహాకవి లక్షణము. తన్మూలముగా తన కావ్యములను అధ్యయనము చేయువారికి ఆ యా శాస్త్రముల పరిజ్ఞానమును కలిగించుటకే. భారవి - మాఘుడు మొదలగువారు ఈ మార్గముననుసరించినవారే. ఈ మార్గము నేర్పరచినవారిలో ఆద్యుడు ఆదికవి వాల్మీకియే.

కాళిదాసమహాకవి శాస్త్రపరిజ్ఞానమును గుర్తించుటకు ఈ దిగువ నీయబడిన శ్లోకములను ఇట అనుసంధానము చేసుకొందురుగాక.

వ్యాకరణశాస్త్రపరిచయమునకు

1. ధాతోః స్థాన ఇవాదేశం సుగ్రీవం సంన్యవేశయత్ (12-58)

రాజనీతి శాస్త్రపరిచయమునకు

1. స తీరభూమౌ విహితోపకార్యాం ... చక్రధరప్రభావః (16-55) దీనికి ప్రమాణము కామందక నీతిశాస్త్రమునందిట్లున్నది. (7-34)

శ్లో॥ పరితాపిషు వాసరేషు పశ్యన్ తటలేఖాన్తికమాప్తసైన్యచక్రః।
సువిశోధితనక్రమీనజాలం వ్యవగాహేత జలం సుహృత్సమేతః॥

స్త్రీపురుషసామరస్యమునకు

1. శ్లో॥ రథాంగనామ్నోరివ భావబంధనం బభూవ యత్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్।
విభక్తమప్యేకసుతేన తత్తయోః పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత॥

- ర.వం 3-24

రాజకీయచాతుర్యము

1. శ్లో॥ న ఖరో న చ భూయసా మృదుః...

శివాద్వైతభావన

1. రఘువంశమున - అజమహారాజు వివాహవర్ణనము (7వసర్గము) కుమార సంభవము నందలి (7వసర్గము) పరమేశ్వరకల్యాణవర్ణమునకు ధీటుగా కొనసాగించెను.

ఆ ఘట్టములందలి శ్లోకములను - చూడుడు. - అస్తు

క్రియాదర్శము :- అనుయయుః - అన్విత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'యా - ప్రాపణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః

అనుయయౌ - అనుయయతుః - **అనుయయుః**

సంజీవినీ :- న కిలేతి. - రాజానోఽన్యే నృపా, రక్షితు ర్భయేభ్యస్త్రాతు, స్తస్య రాజ్ఞో, యశో, నానుయయుః కిల నానుచక్రుః ఖలు, కుతః, య దస్మాత్కారణాత్, తస్కరతా చౌర్యం, పరస్వేభ్యః స్వవిషయభూతేభ్యో, వ్యావృత్తా సతీ, శ్రుతౌ వాచక శబ్దే స్థితా ప్రవృత్తా - అపహార్యాన్తరాభావాత్ తస్కరశబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః - అథవా. 'అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి హి' ఇతి న్యాయేన శబ్దే స్థితా స్ఫురితా న తు స్వరూపతోఽస్తీత్యర్థః.

అవతారిక :- దిలీపస్య నిష్పక్షతా -

శ్లో॥ ద్వేష్యోఽపి సమ్మతః శిష్టః
తస్యార్తస్య యథౌషధమ్।
త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽప్యాసీ-
దఙ్గులీవోరగక్షతా॥ **28**

పదవిభాగము :- ద్వేష్యః, అపి, సమ్మతః, శిష్టః, తస్య, ఆర్తస్య, యథా, ఔషధమ్, త్యాజ్యః, దుష్టః, ప్రియః, అపి, ఆసీత్, అఙ్గులీ, ఇవ, ఉరగక్షతా।

అన్వయక్రమము :- శిష్టః ద్వేష్యః అపి ఆర్తస్య ఔషధం యథా తస్య సమ్మతః ఆసీత్। దుష్టః ప్రియః అపి ఉరగక్షతా అంగులీ ఇవ ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- శిష్టః - సజ్జనుడు, ద్వేష్యోఽపి - శత్రువయినప్పటికి, ఆర్తస్య - రోగవంతునికి, ఔషధం యథా - ఔషధమువలె, తస్య - ఆ దిలీపమహారాజునకు, సమ్మతః - ఇష్టుడు / దగ్గరవాడు, ఆసీత్ - ఆయెను. దుష్టః - దుర్జనుడు, ప్రియోఽపి - ప్రేమాస్పదుడు / దగ్గరవాడైనప్పటికి, ఉరగక్షతా - సర్పముచేత కరవబడిన, అంగులీవ - వ్రేలువలెనే; త్యాజ్యః - విడువ తగినవాడు, ఆసీత్ - ఆయెను.

తాత్పర్యము :- సజ్జనుడు శత్రువైనప్పటికి రోగవంతునికి ఔషధమువలె ఆ దిలీపమహారాజునకు దగ్గరవాడాయెను. దుర్జనుడు దగ్గరవాడైనప్పటికి సర్పముచేత కఱవబడిన వ్రేలువలె విడువ తగినవాడాయెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ద్వేష్యః - **ద్వేష్యః**, ద్వేష్యౌ, ద్వేష్యాః; ద్వేష్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. సమ్మతః -**సమ్మతః**, సమ్మతౌ, సమ్మతాః; సమ్మతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. శిష్టః - **శిష్టః**, శిష్టౌ, శిష్టాః; శిష్టశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ఆర్తస్య - **ఆర్తస్య**, ఆర్తయోః, ఆర్తానామ్; ఆర్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. యథా - అవ్యయమ్। 8. ఔషధమ్ - **ఔషధమ్**, ఔషధే, ఔషధాని; ఔషధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. త్యాజ్యః - **త్యాజ్యః**, త్యాజ్యౌ, త్యాజ్యాః; త్యాజ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. దుష్టః - **దుష్టః**, దుష్టౌ, దుష్టాః; దుష్టశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ప్రియః - **ప్రియః**, ప్రియౌ, ప్రియాః; ప్రియశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. అపి - అవ్యయమ్। 13. ఆసీత్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 14. అంగులీ - **అంగులీ**, అంగుల్యౌ, అంగుల్యః; అంగులీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః। 15. ఇవ - అవ్యయమ్। 16. ఉరగక్షతా - **ఉరగక్షతా**, ఉరగక్షతౌ, ఉరగక్షతే, ఉరగక్షతాః; ఉరగక్షతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఉరగక్షతా - ఉరగేణ క్షతా - ఉరగక్షతా (తృ.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- అఙ్గులీవోరగక్షతా - దష్టోఽఙ్గుష్ఠ ఇవాహినా।

సంధులు :-

1. ద్వేష్యః + అపి - ద్వేష్యోఽపి - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
2. తస్య + ఆర్తస్య - తస్యార్తస్య - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. ప్రియః + అపి - ప్రియోఽపి - ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
4. అపి + ఆసీత్ - అప్యాసీత్ - యణాదేశసన్ధిః। ఇకో యణచి।
5. అంగులీ + ఇవ - అంగులీవ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః। అకః సవర్ణే దీర్ఘః।
6. ఇవ + ఉరగక్షతా -ఇవోరగక్షతా - గుణసన్ధిః। ఆద్గుణః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఉరగః - ఎ) ఉరసా గచ్ఛతీతి।

బి) 'ఉరసో లోపశ్చేతి' డ ప్రత్యయః సకారలోపశ్చ। సర్పః। - వార్తికమ్

- పాణిని - 3-2-48

సి) శ్లో॥ విషధరదన్దశూకపవనాశనసర్పసరీసృ**పోరగ**వ్యాల-
భుజగభుజఙ్గకుమ్భీనసపన్నగనాగభోగినః।
అహిఫణభృత్పృదాకుకాకోదరకఞ్చుకిచక్రిగూఢపాద్
ద్విరసనాకాద్రవేయదర్వీకరదృక్శ్రుతయో భుజఙ్గమాః॥ 640

శ్లో॥ ఆశీవిషో దీర్ఘపృష్ఠః కుణ్డలీ జిహ్మగః స్మృతః।
- అని హలాయుధకోశము '29' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ ఛేదో దంశస్య దాహో వా క్షతేర్వా రక్తమోక్షణమ్।
ఏతాని దష్టమాత్రాణామాయుషః ప్రతిపత్తయః॥

- మాలవికాగ్నిమిత్రే 4-4

"కరువబడిన వాని ప్రాణములను నిలుపుటకు ఉపాయములు ఇవి. 1. కాటును కోసివేయుటకాని, 2. కాల్చివేయుటగాని, 3. రక్తమును పిండివేయుటగాని చేయవలయును.

ఇ) శ్లో॥ పశ్యామి దేవాంస్తవ దేవ దేహే
సర్వాంస్తథా భూతవిశేషసంఘాన్।
బ్రహ్మాణమీశం కమలాసనస్థమ్
ఋషీంశ్చ సర్వానుర**గాంశ్చ** దివ్యాన్॥ - భ.గీ. 11-15

ఎఫ్) శ్లో॥ సా కిలాశ్వాసితా చణ్డీ భర్త్రా తత్సంశ్రుతౌ వరౌ।
ఉద్వవామేన్ద్రసిక్తా భూర్బిలమగ్నావి**వోరగౌ**॥ - ర.వం. 12-5

అలంకారాలు :- అత్ర ఉపమాలంకారద్వయమస్తి। ఈ శ్లోకమున రెండు ఉపమాలంకారములు గలవు.

సామాన్యాభిధాయిపదస్య స్వరూపభేదాపత్తావపి, లిఙ్గవచన భేదో మహాకవి ప్రయోగేషు దృశ్యతే. యథా - 'ద్వేష్యోఽపీత్యాది" - చిత్రమీమాంసాయామ్.

1. ఉపమానము - ఔషధము; ఉపమేయము - శిష్టుడు, సా.ధ. - సమ్మతత్వము, వా. - యథా;

2. ఉపమానము - అంగుళి, ఉపమేయము - దుష్టుడు, సా.ధ. - త్యాజ్యత్వము, వా.- ఇవ.

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ - 'అస - భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ - ఆస్తామ్ - ఆసన్

సంజీవినీ :- ద్వేష్య ఇతి - శిష్టో జనో, ద్వేష్యః శత్రు రపి, ఆర్తస్య రోగిణః ఔషధం య థౌషధ మివ, తస్య సమ్మతో ఽనుమత, ఆసీత్, దుష్టో జనః, ప్రియోఽపి ప్రేమాస్పదీభూతోఽపి, ఉరగక్షతా సర్పదష్టాఽఙ్గులీవ. 'ఛిన్ద్యా ద్బాహుమపి దుష్టమాత్మనః' ఇతి న్యాయాత్, త్యాజ్య ఆసీత్; తస్య శిష్ట ఏవ బన్ధు ర్దుష్ట ఏవ శత్రు రిత్యర్థః.

అవతారిక :- పరార్థైకఫలాస్తస్య గుణాః -

**శ్లో॥ తం వేధా విదధే నూనం
మహాభూతసమాధినా।**

తథా హి సర్వే తస్యాసన్
పరార్థైకఫలా గుణాః॥ 29

పదవిభాగము :- తమ్, వేధాః, విదధే, నూనమ్, మహాభూతసమాధినా, తథా, హి, సర్వే, తస్య, ఆసన్, పరార్థైకఫలాః, గుణాః।

అన్వయక్రమము :- వేధాః తం మహాభూతసమాధినా విదధే। నూనమ్। తథాహి। తస్య సర్వే గుణాః పరార్థైకఫలాః ఆసన్।

ప్రతిపదార్థము :- వేధాః - బ్రహ్మదేవుడు, తమ్ - ఆ దిలీపమహారాజును, మహాభూతసమాధినా - పంచమహాభూతముల కారణసామాగ్రిచేత, విధతే - సృజించెను. తథాహి - అదియుక్తమే. తస్య - ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క, సర్వే గుణాః - సమస్త గుణములు, పరార్థైకఫలాః - పరమ ప్రయోజనముగా కలిగినది. ఆసన్ - అయినవి.

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మదేవుడు, ఆ దిలీపమహారాజును పంచభూతములయొక్క కారణసామాగ్రిచేత సృజించెను. అది యుక్తమైనదే. ఆ దిలీపమహారాజుయొక్క సమస్తగుణములు పరమప్రయోజనముగా కలిగినవాయెను.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. తమ్ - **తమ్**, తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. వేధాః - **వేధాః,** వేధసౌ, వేధసః; వేధశ్శబ్దః సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. విదధే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 4. నూనమ్ - అవ్యయమ్। 5. మహాభూతసమాధినా - **మహాభూతసమాధినా,** మహాభూతసమాధిభ్యాం, మహాభూతసమాధిభిః; మహాభూతసమాధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. తథా - అవ్యయమ్, 7. హి - అవ్యయమ్। 8. సర్వే - సర్వః, సర్వౌ, **సర్వే**; సర్వశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 9. తస్య - **తస్య,** తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. ఆసన్ - ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. పరార్థైకఫలాః - పరార్థైకఫలః, పరార్థైకఫలౌ, **పరార్థైకఫలాః**; పరార్థైకఫలశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 12. గుణాః - గుణః, గుణౌ, **గుణాః**; గుణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. మహాభూతసమాధినా - మహాంతశ్చ తే, భూతాశ్చ మహాభూతాః, మహాభూతానాం సమాధిః, మహాభూతసమాధిః, తేన। (ష.త.)।

2. పరార్థైకఫలాః - పరేషాం అర్థః పరార్థః (ష.త.)। ఏకం చ తత్ ఫలం చ ఏకఫలమ్ (వి.పు.క.) పరార్థ ఏవ ఏకఫలం యేషాం తే పరార్థైకఫలాః। (బ.)।

సంధులు :-

1. వేధాః + విదధే - వేధా విదధే - విసర్గలోపః।
2. తస్య + ఆసన్ - తస్యాసన్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. పరార్థైకఫలాః + గుణాః - పరార్థైకఫలా గుణాః - విసర్గలోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వేధాః - ఎ) 'స్రష్టా ప్రజాపతిర్వేధాః' అని యమరము.

బి) విదధాతీతి, వి + ధా + 'విధాఞో వేధ చ' ఇతి అసి వేధాదేశశ్చ సోపసర్గధాతోః (4-224-ఉణాది)

సి) శ్లో॥ బ్రహ్మా స్రష్టా పరమేష్ఠీ ధాతా పద్మభూః సురజ్యేష్ఠః।
వేధా విధిర్విరిఞ్చో హిరణ్యగర్భః శతానన్దః॥ 6

శ్లో॥ శమ్భుః స్వయమ్భూర్ద్రుహిణశ్చతుర్వక్త్రః ప్రజాపతిః।
పితామహో జగత్కర్తా విరిఞ్చిః కమలాసనః॥ 7

- అని హలాయుధకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ ఇతి తేభ్యః స్తుతీః శ్రుత్వా యథార్థా హృదయఙ్గమాః।
ప్రసాదాభిముఖో **వేధాః** ప్రత్యువాచ దివౌకసః॥
- 'మృణాళినీ వ్యాఖ్య' చూడగలరు - కు.సం. 2-16

ఇ) విధ్ ధాతువునుండి ఉత్పన్నమైనదని కొందఱు, విధతీతి। విధ్ - విధానే, తుదాది ప.స.సేట్।

ఎఫ్) ఈ శ్లోకభావమునకు దాదాపు తుల్యమైన దానిని **కు.సం.1-49న** చూడగలరు.

శ్లో॥ సర్వోపమాద్రవ్యసముచ్చయేన
యథాప్రదేశం వినివేశితేన।
సా నిర్మితా విశ్వసృజా ప్రయత్నా-
దేకస్థసౌన్దర్యదిదృక్షయేవ॥

ఈ శ్లోక వివరణకు 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడండి.

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। తల్లక్షణం యథా - అధ్యవసాయే వ్యాపారప్రాధాన్యే ఉత్ప్రేక్షా।

కారణగుణాః కార్యే సఙ్క్రమన్తీతి న్యాసాత్ తస్య మహాభూతసామగ్ర్యుత్పన్నత్వ ముత్ప్రేక్షతే।

క్రియాదర్శము :- ఆసన్ - 'అస - భువి' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః।

ఆసీత్ - ఆస్తామ్ - **ఆసన్**

సంజీవినీ :- తమితి. - వేధాః స్రష్టా. 'స్రష్టా ప్రజాపతి ర్వేధాః' ఇత్యమరః, తం దిలీపం, సమాధీయతేఽ నేనేతి సమాధిః కారణసామగ్రీ - మహాభూతానాం యః సమాధి స్తేన మహాభూతసమాధినా, విదధే ససర్జ, నూనం ధ్రువమ్ - ఇత్యుత్ప్రేక్షా; తథా హి, తస్య రాజ్ఞః, సర్వే గుణా, రూపరసాది మహాభూతగుణవదేవ, పరార్థః పరప్రయోజన మే - వైకం ముఖ్యం - ఫలం యేషాం తే తథోక్తా ఆసన్ మహాభూత గుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యం సంక్రామన్తీతి న్యాయః సూచితః.

అవతారిక :- దిలీపః అనాయాసేన భూమిం శశాస -

శ్లో॥ స వేలావప్రవలయాం
పరిఖీకృతసాగరామ్।
అనన్యశాసనాముర్వీం
శశాసైకపురీమివ॥ 30

పదవిభాగము :- సః, వేలా - వప్రవలయామ్, పరిఖీకృతసాగరామ్, అనన్య శాసనామ్, ఉర్వీమ్, శశాస, ఏకపురీమ్, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- సః వేలావప్రవలయాం పరిఖీకృతసాగరామ్ అనన్యశాసనామ్ ఉర్వీమ్ ఏకపురీమివ శశాస।

ప్రతిపదార్థము:- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, వేలావప్రవలయామ్ - సముద్రపుటొడ్డు కోటగోడగా కలదియు, పరిఖీకృతసాగరామ్ - అగడ్తగా చేయబడిన సముద్రములు కలదియును అగు, అనన్యశాసనామ్ - వేఱొకని శాసనము లేనిదియును అగు, ఉర్వీమ్ - భూమిని, ఏకపురీమ్+ఇవ - ఒక నగరమువలె, శశాస - పరిపాలించెను / రక్షించెను.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు సముద్రపుటొడ్డు కోటగోడగా కలదియు, సముద్రము అగడ్తగాకలదియు, వేఱొకని శాసనములేనిదియు అగు భూలోకము నెల్ల ఒకే పురమును వోలె పరిపాలించెను / రక్షించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- సః - **సః**, తే, తౌ; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః। 2. వేలావప్రవలయామ్ - **వేలావప్రవలయామ్,** వేలావప్రవలయే, వేలావప్రవలయాః; వేలావప్రవలయాశబ్దః స్త్రీలింగః ఆకారాన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 3. పరిఖీకృతసాగరామ్ - **పరిఖీకృతసాగరామ్,** పరిఖీకృతసాగరే, పరిఖీకృతసాగరాః ; పరిఖీకృతసాగరాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. అనన్యశాసనామ్ - **అనన్యశాసనామ్,** అనన్యశాసనే, అనన్యశాసనాః; అనన్యశాసనాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ఉర్వీమ్ - **ఉర్వీమ్,** ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః; ఉర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. శశాస - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. ఏకపురీమ్ - **ఏకపురీమ్,** ఏకపుర్యౌ, ఏకపురీః; ఏకపురీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. వేలావప్రవలయామ్ - వేలా ఏవ వప్రవలయాః యస్యాః సా వేలావప్రవలయా (బ.), తామ్।
2. పరిఖీకృతసాగరామ్ - పరిఖీకృతాః సాగరాః యస్యాః సా, పరిఖీకృతసాగరా (బ.) తామ్।
3. అనన్యశాసనామ్ - అన్యస్య శాసనమ్, అన్యశాసనమ్ (ష.త.); అవిద్యమానం అన్యశాసనం యస్యాః సా, అనన్యశాసనా (బ.)। తామ్।
4. ఏకపురీమ్ - ఏకా చ సా పురీ చ, ఏకపురీ (వి.పూ.క.) తామ్।

సంధులు :-

1. శశాస + ఏకపురీమ్ - శశాసైకపురీమ్ - వృద్ధిసన్ధిః।

వృద్ధిరేచి (సూ 6-1-85) ఏఐఓఔలు అవర్ణమునకు పరమగునపుడు పూర్వపరములస్థానములో వృద్ధి ఏకాదేశమగును. ఏఐలు పరమగునపుడు **ఐ**కారము, ఓఔలు పరమగునపుడు **ఔ**కారము వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వేలా (స్త్రీ.)

ఎ) వేల్యతేఽనయేతి। వేల్ + 'గురోశ్చ హలః' ఇత్య, తతష్టాప్।

బి) ...వేలా వృద్ధిశ్చ వారిణః। 654

హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ దూరాదయశ్చక్రనిభస్య తన్వీ
తమాలతాలీవనరాజినీలా।
ఆభాతి **వేలా** లవణామ్బురాశే-
ర్ధారానిబద్ధేవ కలఙ్కరేఖా॥ - ర.వం. 13-15

...తాటిచెట్ల తోపులతో నల్లగా కనబడుచున్న సముద్రపుటొడ్డు అను నల్లనిరేఖ, బండిచక్రముయొక్క 'ఇనుపకమ్మీ అనబడు' మాలిన్యరేఖవలె కనబడుచున్నది.

శ్లో॥ యావన్నాశ్యాయతే వేదిరభిషేకజలాప్లుతా।
తావదేవాస్య **వేలాన్తం** ప్రతాపః ప్రాప దుస్సహః॥ - ర.వం. 17-37

డి) శ్లో॥ ఉత్సంగితాంభఃకణకో నభస్వా-
నుదన్వతస్స్వేదలవాన్మమార్జ।
తస్యానువేలం వ్రజతోఽధి**వేల** -
మేలావనాస్ఫాలనలబ్ధగన్ధః॥ - మాఘమహాకావ్యే 3-79

'సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుండులచే చల్లనై యేలకితీవల తోటగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రపుటొడ్డున బోవుచున్న యా శ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను'.

అలంకారాలు :- ఇట ఉపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- శశాస - 'శాసు - అనుశిష్టౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

శశాస - శశాసతుః - శశాసుః।
తేన ఉర్వీం శశాసే। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- స ఇతి. - వేలాః సముద్రకూలాని. 'వేలాకూలేఽపి వారిధేరి' తి విశ్వః - తా ఏవ వప్ర వలయాః ప్రాకార వేష్టా - యస్యాస్తాం. 'స్యా చ్ఛయో వప్రమస్త్రియాం। ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రాన్తతో వృతి రి' త్యమరః, పరితః ఖాతా పరిఖా దుర్గవేష్టనఖాతం. 'ఖేయం తు పరిఖే' త్యమరః. అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇత్యపి శబ్దాత్ ఖనతేర్డప్రత్యయః - అపరిఖాః పరిఖా స్సంపద్యమానాః కృతాః పరిఖీకృతాః - సాగరాః యస్యాస్తామ్. అభూతతద్భావే చ్వి, అవిద్యమానమ్ అన్యస్య రాజ్ఞః శాసనం యస్యాస్తామ్ అనన్యశాసనా, ముర్వీమ్, ఏకపురీమివ శశాస అనాయాసేన శాసితవానిత్యర్థః.

అవతారిక :- తస్య మగధరాజపుత్రీ సుదక్షిణా మహిషీ బభూవ। -

శ్లో॥ తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన
నామ్నా మగధవంశజా।
పత్నీ సుదక్షిణేత్యాసీ-
దధ్వరస్యేవ దక్షిణా॥ 31

పదవిభాగము :- తస్య, దాక్షిణ్యరూఢేన, నామ్నా, మగధవంశజా, పత్నీ, సుదక్షిణా, ఇతి, ఆసీత్, అధ్వరస్య, ఇవ, దక్షిణా।

అన్వయక్రమము :- తస్య మగధవంశజా దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా సుదక్షిణేతి పత్నీ అధ్వరస్య దక్షిణా ఇవ ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- తస్య - ఆ దిలీపమహారాజునకు, మగధవంశజా - మగధవంశమున ఉద్భవించినదియు, దాక్షిణ్యరూఢేన - ప్రసిద్ధమైన పరుల అభిప్రాయమున కనుగుణముగా మెలగుటచేత, నామ్నా - నామధేయముచేత, సుదక్షిణా + ఇతి - 'సుదక్షిణ' యను ప్రసిద్ధమైనదియు అగు, పత్నీ - భార్య, అధ్వరస్య - యజ్ఞమునకు, దక్షిణా + ఇవ - దక్షిణయను నామెవలె, ఆసీత్ - ఆయెను.

తాత్పర్యము :- యజ్ఞమునకు దక్షిణయను నామెవలె, ఆ దిలీపమహారాజునకు పరుల అభిప్రాయమున కనుగుణముగా మెలగుటచేత సార్థకనామముగల 'సుదక్షిణ' యను మగధ రాజపుత్రిక భార్య ఆయెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. దాక్షిణ్యరూఢేన - **దాక్షిణ్యరూఢేన**, దాక్షిణ్యరూఢాభ్యాం, దాక్షిణ్యరూఢైః; దాక్షిణ్యరూఢశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 3. నామ్నా - **నామ్నా**, నామభ్యాం, నామభిః; నామన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలింగః తృతీయైకవచనాన్తః। 4. మగధవంశజా - **మగధవంశజా**, మగధవంశజే, మగధవంశజాః; మగధవంశజా శబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. పత్నీ - **పత్నీ**, పత్న్యౌ, పత్న్యః; పత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. సుదక్షిణా - **సుదక్షిణా**, సుదక్షిణే, సుదక్షిణాః; సుదక్షిణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఇతి - అవ్యయమ్। 8. ఆసీత్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః । క్రియాపదమ్। 9. అధ్వరస్య - **అధ్వరస్య**, అధ్వరయోః, అధ్వరాణామ్; అధ్వరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. దక్షిణా - **దక్షిణా**, దక్షిణే, దక్షిణాః; దక్షిణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. దాక్షిణ్యరూఢేన - దక్షిణాయాః భావః, దాక్షిణ్యమ్ (తద్ధి.) దాక్షిణ్యేన రూఢః, దాక్షిణ్యరూఢః (తృ.త.) తేన।
2. మగధవంశజా - మగధస్య వంశః, మగధవంశః (ష.త.), మగధవంశే జాతా మగధవంశజా (కృ.)।

పాఠాన్తరాలు:- మగధ.. - మాగధ.. - ముగధ..।

సంధులు :-

1. సుదక్షిణా + ఇతి - సుదక్షిణేతి - గుణసన్ధిః।
2. ఇతి + ఆసీత్ - ఇత్యాసీత్ - యణాదేశసన్ధిః।
3. అధ్వరస్య + ఇవ - అధ్వరస్యేవ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **అధ్వరః (పుం.)**

ఎ) అధ్వానం సన్మార్గం రాతి దదాతి। అధ్వన్ + రా + క। ఉపపదసమాసః। యజ్ఞః

బి) శ్లో॥ యాగో యజ్ఞ క్రతుః స్తోమః సప్తతన్తుర్మఖోఽ **ధ్వరః**।
వితానం సంస్తరో బర్హిః సవః సత్త్రం చ కథ్యతే॥ 414
- అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **తమధ్వరే** విశ్వజితి క్షితీశం
నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్।
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ
కౌత్సః ప్రపేదే వరతన్తుశిష్యః॥ - ర.వం. 5-1

"విశ్వజిత్తు అనుపేరుగల యజ్ఞమునందు..."

డి) యజ్ఞో గంధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్సరసః' అని శ్రుతి.

అలంకారాలు :- దిలీపుని యజ్ఞపురుషునితోను, సుదక్షిణను దక్షిణతోను పోల్చబడుటచేత ఆ దంపతుల ధార్మికత్వ పవిత్రత్వములు ఇందు సూచితములయినవి. ఉపమాలంకార మిందుగలదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ - పూర్వశ్లోకములలో చెప్పబడినది.

సంజీవినీ :- తస్యేతి. - తస్య రాజ్ఞః, మగధవంశే జాతా మగధవంశజా. 'సప్తమ్యాం జనేర్డ' ఇతి డప్రత్యయః - ఏతే నాభిజాత్య ముక్తం, దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువర్తనం. 'దక్షిణః సరళోదార పరచ్ఛన్దానువర్తిష్వి' తి శాశ్వతః - తేన - రూఢం ప్రసిద్ధం - తేన, నామ్నా, సుదక్షిణేతి ప్రసిద్ధా, పత్నీ, అధ్వరస్య యజ్ఞస్య, దక్షిణా దక్షిణాఖ్యా, పత్నీ, వాసీత్; అత్ర శ్రుతిః. 'యజ్ఞో గన్ధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్సరస' ఇతి, దక్షిణాయా దాక్షిణ్యం నామ ఋత్విజాం దక్షిణత్వ ప్రాపకత్వం. 'తే దక్ష న్తే దక్షిణాం ప్రతిగృహ్యే' తి శ్రుతేః.

అవతారిక :- సుదక్షిణయా రాజ్యలక్ష్మ్యా చ దిలీపః కళత్రవాన్-

శ్లో॥ కళత్రవన్తమాత్మాన-
మవరోధే మహత్యపి।
తయా మేనే మనస్విన్యా
లక్ష్మ్యా చ వసుధాధిపః॥ **32**

పదవిభాగము :- కళత్రవన్తమ్, ఆత్మానమ్, అవరోధే, మహతి, అపి, తయా, మేనే, మనస్విన్యా, లక్ష్మ్యా, చ, వసుధాధిపః।

అన్వయక్రమము :- వసుధాధిపః అవరోధే మహతి అపి మనస్విన్యా తయా లక్ష్మ్యా చ ఆత్మానం కళత్రవన్తం మేనే।

ప్రతిపదార్థము :- వసుధాధిపః - భూపతియగు దిలీపుడు, అవరోధే - అంతఃపురస్త్రీ జనము, మహతి అపి - అధికముగా నున్ననను, మనస్విన్యా - దృఢచిత్తము కలదియగు, తయా చ - ఆ సుదక్షిణాదేవి చేతను, లక్ష్మ్యా చ - రాజ్యలక్ష్మి చేతను, ఆత్మానమ్ - తనను, కళత్రవన్తమ్ - భార్యవంతునిగా, మేనే - తలచెను.

తాత్పర్యము :- భూపతియగు దిలీపుడు, అంతఃపురస్త్రీ జనమధికముగా నున్నను, దృఢచిత్తముకలదియగు సుదక్షిణదేవిచేతను, రాజ్యలక్ష్మిచేతను తనను భార్యావంతునిగా తలచెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కళత్రవన్తమ్ - **కళత్రవన్తం,** కళత్రవన్తౌ, కళత్రవన్తః ; కళత్రవచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆత్మానమ్ - **ఆత్మానం,** ఆత్మానౌ, ఆత్మనః; ఆత్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. అవరోధే - **అవరోధే**, అవరోధయోః, అవరోధేషు; అవరోధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. మహతి - **మహతి,** మహతోః, మహత్సు; మహచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. అపి - అవ్యయమ్। 6. తయా - **తయా**, తాభ్యాం, తాభిః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 7. మేనే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. మనస్విన్యా - **మనస్విన్యా,** మనస్వినీభ్యాం, మనస్వినీభిః; మనస్వినీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 9. లక్ష్మ్యా - **లక్ష్మ్యా,** లక్ష్మీభ్యాం, లక్ష్మీభిః; లక్ష్మీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 10. చ - అవ్యయమ్। 11. వసుధాధిపః - **వసుధాధిపః,** వసుధాధిపౌ, వసుధాధిపాః; వసుధాధిపశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. కళత్రవన్తమ్ - కళత్రం అస్య అస్తీతి కళత్రవాన్ (తద్ధి.) తమ్।
2. వసుధాధిపః - వసుధాయాః అధిపః (ష.త.)।

సంధులు :-

1. మహతి + అపి - మహత్యపి - యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అవరోధ :-ఎ) ఆప్టే మహాశయుడు - ఈ పదాన్ని వివరిస్తూ ఈ శ్లోకాన్నే ఉదాహరించినాడు.

బి) శ్లో॥ తత్ర **హూణావరోధానాం** భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్।
కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్॥ - ర.వం. 4-68

శ్లో॥ య**స్యావరోధ**స్తనచన్దనానాం
ప్రక్షాలనాద్వారివిహారకాలే।
కలిన్దకన్యా మధురాం గతాపి
గంగోర్మిసంసక్తజలేవ భాతి॥ - ర.వం. 6-48

సి) 'స్త్ర్యాగారం భూభుజామన్తఃపురమ్ స్యాదవరోధనమ్। శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చ' ఇత్యమరః।

డి) అవరోధః - అవ + రుధ్ + ఘఞ్।

ఇ) ప్రతిబంధ అన్తః ప్రాణావరోధః - ...మృ. 1.1

క్రియాదర్శము :- మేనే - 'మన - అవబోధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

మేనే - మేనాతే - మేనిరే

సంజీవినీ :- కళత్రవన్తమితి. - వసుధాధిపః, అవరోధే అన్తఃపురే, మహతి సత్యపి, మనస్విన్యా దృఢచిత్తయా - పతిచిత్తానువృత్త్యాది నిర్బన్ధక్షమయేత్యర్థః, తయా సుదక్షిణయా, లక్ష్మ్యా చ, ఆత్మానం, కళత్రవన్తం భార్యావన్తం, మేనే. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోరి' త్యమరః; వసుధాధిప ఇత్యనేన వసుధయా చేతి గమ్యతే.

అవతారిక :- పుత్రజన్మసముత్సుకః చిరకాలం నినాయ -

శ్లో॥ తస్యామాత్మానురూపాయా-
మాత్మజన్మసముత్సుకః।
విలమ్బితఫలైః కాలం
స నినాయ మనోరథైః॥ 33

పదవిభాగము :- తస్యామ్, ఆత్మానురూపాయామ్, ఆత్మజన్మసముత్సుకః, విలమ్బితఫలైః, కాలమ్, సః, నినాయ, మనోరథైః।

అన్వయక్రమము :- సః ఆత్మానురూపాయాం తస్యామ్ ఆత్మజన్మసముత్సుకః సన్ విలమ్బితఫలైః మనోరథైః కాలం నినాయ।

ప్రతిపదార్థము :- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, ఆత్మానురూపాయామ్ - తనకు సదృశురాలైన, తస్యామ్ - ఆ సుదక్షిణాదేవియందు, ఆత్మజన్మసముత్సుకః సన్ - పుత్రుని బడయవలెయుననెడి ఆపేక్ష కలవాడగుచు, విలంబితఫలైః - ఆలస్యమైన పుత్రప్రాప్తిరూప ఫలముగల, మనోరథైః - కోరికలతో, కాలమ్ - కాలమును, నినాయ - గడిపెను.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు తనకు సదృశురాలైన ఆ సుదక్షిణాదేవి యందు పుత్రుని బడయవలయుననెడి ఆపేక్ష కలవాడగుచు చిరకాలము ఆ మనోరథ ప్రాప్తి కెదురుచూచెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్యామ్ - **తస్యాం**, తయోః, తాసు; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. ఆత్మానురూపాయామ్ - **ఆత్మానురూపాయామ్,** ఆత్మానురూపయోః, ఆత్మానురూపాసు; ఆత్మానురూపాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. ఆత్మజన్మసముత్సుకః - **ఆత్మజన్మసముత్సుకః**, ఆత్మజన్మ సముత్సుకౌ, ఆత్మజన్మసముత్సుకాః; ఆత్మజన్మసముత్సుకశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. విలమ్బితఫలైః - విలమ్బితఫలేన, విలమ్బితఫలాభ్యాం, **విలమ్బితఫలైః**; విలమ్బితఫలశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 5. కాలమ్ - **కాలం,** కాలౌ, కాలాన్; కాలశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 6. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. నినాయ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. మనోరథైః - మనోరథేన, మనోరథాభ్యాం, **మనోరథైః**; మనోరథశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆత్మానురూపాయామ్ - ఆత్మనః అనురూపా, ఆత్మానురూపా (ష.త.) తస్యామ్।
2. ఆత్మజన్మసముత్సుకః - ఆత్మనః జన్మ యస్య సః, ఆత్మజన్మా (బ.)।
3. విలమ్బితఫలైః - విలంబితం ఫలం యేషాం తే, విలంబితఫలాః (బ.), తైః

పాఠాన్తరాలు :- ఆత్మానురూపాయామ్ - ఆత్మానుకూలాయామ్.

సంధులు :-

1. సః + నినాయ - స నినాయ - సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. మనోరథః :- ఎ) మనసః రథ ఇవ, మన ఏవ రథోఽత్రేతి వా। ఇచ్ఛా।

బి) '...వాఞ్ఛతోఽర్థో మనోరథః'। - అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఇతస్తతశ్చ వైదేహీమన్వేష్టుం భర్తృచోదితాః।
కపయశ్చేరురార్తస్య రామస్యేవ **మనోరథాః**॥ - ర.వం. 12-59

'సీతావిరహబాధ ననుభవించు రాముని కోరికలవలె...'

శ్లో॥ ధైర్యవలంబినమపి త్వరయతి మాం మురజవాద్యరవోఽయమ్।
అవతరతః సిద్ధిపథం శబ్దః **స్వమనోరథ**స్యేవ॥

- మాలవికాగ్నిమిత్రే 1-22

'ఎంతటి ధైర్యమును అవలంబించినను ఈ మృదంగవాద్యధ్వని, సిద్ధిమార్గము లోనికి ప్రవేశించుచున్న నా కోర్కెయొక్క ధ్వనివలె నన్ను త్వరపెట్టుచున్నది గదా!"

శ్లో॥ యథాశ్రుతం వేదవిదాంవర! త్వయా
జనోఽయముచ్చైఃపదలంఘనోత్సుకః।
తపః కిలేదం తదవాప్తి సాధనం
మనోరథానామగతిర్న విద్యతే॥ - కు.సం. 5-64

మరిన్ని వివరములకు 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడదగును.

శ్లో॥ **మనోరథానాం** న సమాప్తిరస్తి
వర్షాయుతైరప్యథవాపి లక్షైః।
పూర్ణేషు పూర్ణేషు పునర్నవానాం
ఉత్పత్తయస్సన్తి **మనోరథానామ్**॥

"కోరికలకు చాలుననునది ఎన్నటికీ లేదు. లక్షసంవత్సరాలే కానిండు... కోరికలను తీరుస్తూన్నకొద్దీ మరల మరల క్రొత్త కోరికలు పుడుతూనే ఉంటాయి."

క్రియాదర్శము :- నినాయ - 'నీఞ్ - ప్రాపణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

నినాయ - నిన్యతుః - నిన్యుః

తేన కాలః నిన్యే। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- తస్యామితి, - స దిలీపః, ఆత్మానురూపాయాం, తస్యాం, ఆత్మనో జన్మ యస్య సః ఆత్మజన్మా పుత్రః తస్మిన్ - సముత్సకః - యద్వా - ఆత్మనః- జన్మని పుత్రరూపే ణోత్పత్తౌ - సముత్సకః సన్. 'ఆత్మా వై పుత్రనామాఽసీ' తి శ్రుతేః, విలమ్బితం - ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం - యేషాం తైః, మనోరథైః కదా మే పుత్రో భవేదిత్యాశాభిః కాలం, నినాయ యూపయామాస.

అవతారిక :- సన్తానలాభాయ వ్రతానుష్ఠానోద్యమః -

శ్లో॥ సన్తానార్థాయ విధయే	**గంగాం భగీరథేనేవ**
స్వభుజాదవతారితా।	**పర్వేషాం పావనక్షమామ్।**
తేన ధూర్జగతో గుర్వీ	**ఈప్సితా సన్తతిం న్యస్తా**
సచివేషు నిచిక్షిపే॥	**తేన మన్త్రిషు కౌశలాః॥ 34**

పదవిభాగము :- సన్తానార్థాయ, విధయే, స్వభుజాత్, అవతారితా, తేన, ధూః, జగతః, గుర్వీ, సచివేషు. నిచిక్షిపే।

అన్వయక్రమము :- తేన సన్తానార్థాయ విధయే స్వభుజాత్ అవతారితా జగతః గుర్వీ ధూః సచివేషు నిచిక్షిపే।

ప్రతిపదార్థము :- తేన - ఆ దిలీపమహారాజుచేత, సంతానార్థాయ - సంతానమే ప్రయోజనముగా కలిగిన దగు, విధయే - అనుష్ఠానముకొఱకు, స్వభుజాత్ - తన బాహువునుండి, అవతారితా - దింపబడిన, జగతః - జగత్తుయొక్క, గుర్వీ - అధికమగు, ధూః - భారము, సచివేషు - మంత్రులయందు, నిచిక్షిపే - ఉంచబడెను.

తాత్పర్యము :- పుత్రప్రాప్తికొఱకై ఆ దిలీపుడు ఏదైనా అనుష్ఠానమును చేయగోరి తన భుజములపై నున్న గొప్ప భూభారమును (రాజ్యపాలనను) కొద్దికాలం తన మంత్రులకప్పచెప్పెనని భావము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సన్తానార్థాయ - **సన్తానార్థాయ,** సన్తానార్థాభ్యాం, సన్తానార్థేభ్యః; సన్తానార్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. విధయే - **విధయే**, విధిభ్యాం, విధిభ్యః; విధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 3. స్వభుజాత్ - **స్వభుజాత్**, స్వభుజాభ్యాం, స్వభుజేభ్యః; స్వభుజశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 4. అవతారితా - **అవతారితా**, అవతారితే, అవతారితాః; అవతారితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. తేన - **తేన**, తాభ్యాం, తైః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. ధూః - **ధూః**, ధురౌ, ధురః; ధూర్‌శబ్దః రేఫాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. జగతః - **జగతః**, జగతోః, జగతామ్; జగచ్ఛబ్దః తకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః । 8. గుర్వీ - **గుర్వీ,** గుర్వ్యౌ, గుర్వ్యః; గుర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. సచివేషు - సచివే, సచివయోః, **సచివేషు**; సచివశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 10. నిచిక్షిపే - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. సన్తానలాభాయ - సన్తానః అర్థః యస్య సః సన్తానార్థః (బ.) తస్మై। సన్తానార్థాయ।
2. స్వభుజాత్ - స్వస్య భుజః స్వభుజః (ష.త.), తస్మాత్ స్వభుజాత్।

పాఠాన్తరాలు :- శ్లోకభాగము చూడగలరు.

సంధులు :-

1. ధూః + జగతః - ధూర్జగతః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. జగతః + గుర్వీ - జగతో గుర్వీ - ఉత్వాదేశః, స్వాదిసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అవతారితా - ఎ) 'ఇతి కవిసమయేనోక్తం' - అని చారిత్రవర్ధనుడు.

బి) అవతారితా Taken off - కర్మణి క్త ప్రత్యయ of ణిజన్త root తౄ with అవ - T.K.Aiyar.

సి) To introduce, set a going, make current, begin,

1) 'తేన విద్యా**వతారితా'** - Rajatarangini 4-485

2) 'తత్ర తయా సత్రేఽ**వతారితే** - అని ఆప్టే మహాశయుడు

క్రియాదర్శము :- నిచిక్షిపే - నీత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'క్షిప - ప్రేరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మణి భూతే లిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

నిచిక్షిపే - నిచిక్షిపాతే - నిచిక్షిపిరే

సః ధురం నిచిక్షేప। కర్తరిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- సంతానేతి. - తేన దిలీపేన, సంతానః -అర్థః ప్రయోజనమ్ - యస్య తస్మై సంతానార్థాయ, విధయే అనుష్ఠానాయ, స్వభుజాత్, అవతారితా అవరోపితా, జగతః, గుర్వీ, ధూ ర్భారః, సచివేషు మన్త్రిషు, నిచిక్షిపే నిక్షిప్తా.

అవతారిక :- గురోర్వసిష్ఠస్యాశ్రమం ప్రతి ప్రస్థానమ్-

శ్లో॥ అథాభ్యర్చ్య విధాతారం
ప్రయతౌ పుత్త్రకామ్యయా।
తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య
గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్॥ 35

పదవిభాగము :- అథ, అభ్యర్చ్య, విధాతారమ్, ప్రయతౌ, పుత్త్రకామ్యయా, తౌ, దమ్పతీ, వసిష్ఠస్య, గురోః, జగ్మతుః, ఆశ్రమమ్।

అన్వయక్రమము :- అథ పుత్త్రకామ్యయా తౌ దమ్పతీ ప్రయతౌ విధాతారమ్ అభ్యర్చ్య గురోః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం జగ్మతుః।

ప్రతిపదార్థము :- అథ - పిమ్మట, పుత్త్రకామ్యయా - పుత్త్రుని బడయవలయుననెడి కోరికచే, ప్రయతౌ - నియమాదులచే పవిత్రులైన వారగు, తౌ దమ్పతీ - ఆ సుదక్షిణా దిలీపులు, విధాతారమ్ - బ్రహ్మదేవుని, అభ్యర్చ్య - పూజించి, గురోః - కులగురువగు, వసిష్ఠస్య - వసిష్ఠులయొక్క, ఆశ్రమమ్ - ఆశ్రమమునుగూర్చి, జగ్మతుః - తరలిపోయిరి.

తాత్పర్యము :- పిమ్మట, పుత్త్రుని బడయవలయుననెడి కోరికచే నియమాదులచే పవిత్రులైనవారగు ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు బ్రహ్మదేవుని పూజించి, కులగురువగు వసిష్ఠులయొక్క ఆశ్రమమునకు ఏగిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అథ - అవ్యయమ్। 2. అభ్యర్చ్య - ల్యప్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 3. విధాతారమ్ - **విధాతారమ్**, విధాతారౌ, విధాతౄన్;

విధాతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. ప్రయతౌ - ప్రయతః, **ప్రయతౌ**, ప్రయతాః; ప్రయతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 5. పుత్త్రకామ్యయా - **పుత్త్రకామ్యయా**, పుత్త్రకామ్యాభ్యాం, పుత్త్రకామ్యాభిః; పుత్త్రకామ్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. తౌ - సః, **తౌ,** తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 7. దమ్పతీ - **దమ్పతీ,** దమ్పతాభ్యాం, దమ్పత్యోః; దమ్పతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 8. వసిష్ఠస్య - **వసిష్ఠస్య**, వసిష్ఠయోః, వసిష్ఠానామ్; వసిష్ఠశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. గురోః - **గురోః**, గుర్వోః, గురూణామ్; గురుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. జగ్మతుః - ప్రథమ పురుషద్వివచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. ఆశ్రమమ్ - **ఆశ్రమమ్**, ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్; ఆశ్రమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. విధాతారం - విదధాతీతి, విధాతా, తమ్।
2. పుత్త్రకామ్యయా - పుత్త్ర ఆత్మనః ఇచ్ఛా పుత్త్రకామ్యా, తయా।

సంధులు :-

1. తథా + అభ్యర్చ్య - తథాభ్యర్చ్య - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. గురోః + జగ్మతుః - గురోర్జగ్మతుః - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. గురుః (పుం.) - హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానము నుండి.

ఎ) గృణాతి ఉపదిశతి వేదాదిశాస్త్రాణి ఇన్ద్రాదిదేవేభ్యః ఇతి। యద్వా గీర్యతే స్తూయతే దేవగన్ధర్వమనుష్యాదిభిః। గృ + 'కృ గ్రోరుచ్చ' ఇతి ఉత్।

బి) గృణాది ఉపదిశతి వేదాన్। వేదాధ్యాపయితాచార్యః।

శ్లో॥ షట్ త్రింశదాబ్దికం చర్య్యం గురౌ త్రైవేదికం వ్రతమ్।
తదర్ధికం పాదికం వా గ్రహణాన్తికమేవ వా। ఇతి మనుః (3/1)

సి) గృణాతి ఉపదిశతి కిఞ్చిదపి యః। ఉపాధ్యాయః

శ్లో॥ అల్పం వా బహు వా యస్య శ్రుతస్యోపకరోతి యః।
తమపీహగురుం విద్యాచ్ఛ్రుతోపక్రియయా తయా॥

- ఇతి మనుః 2 / 149

డి) గీర్యతే స్తూయతేऽసౌ జ్ఞానతపోవృద్ధత్వాత్। జ్ఞానప్రభావాన్వితత్వాత్ తపోబల ప్రాధాన్యాద్ వా పూజ్యతమో మహాత్మా।

శ్లో॥ "మాతులాంశ్చ పితృవ్యాంశ్చ శ్వశురానృత్విజో గురూన్॥"

- ఇతి మనుః 2-130

2. ఎ) శ్లో॥ గురుర్బ్రహ్మా గురుర్విష్ణుః గురుర్దేవో మహేశ్వరః।
గురుస్సాక్షాత్ పరబ్రహ్మ తస్మై శ్రీగురవే నమః॥ - శుకోపనిషత్।

బి) శ్లో॥ గురోర్యత్ర పరీవాదో నిందా వాపి ప్రవర్తతే।
కర్ణౌ తత్ర పిధాతవ్యౌ గంతవ్యం వా తతోऽన్యతః॥ - మను. 2-200

'పెద్దలను, గురుస్థానీయులను గూర్చి యెచ్చోట నిందాప్రసంగములు జరుగు తుంటాయో అచటనుంచి తొలగిపోవడముగాని, చెవులు మూసికొనడముగాని కర్తవ్యము.'

సి) శ్లో॥ గురవే సర్వలోకానాం, భిషజే భవరోగిణామ్।
నిధయే సర్వవిద్యానాం, దక్షిణామూర్తయే నమః॥

ఇట దక్షిణామూర్తిసోత్రమును అనుసంధానము చేసికొందురుగాక. పరమపవిత్రుడు - గురువు. అస్తు.

3. ఈ శ్లోకమునుండి 45వ శ్లోకమువరకుగల 11 శ్లోకములకు ఏకాన్వయము. 'తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్' అనుదానిని ఈ 11 శ్లోకములకు చేర్చుకొనవలయును. దీనికి కులకమని పేరు.

క్రియాదర్శము :- జగ్మతుః - 'గమ్లృ - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

జగామ - **జగ్మతుః** - జగ్ముః

సంజీవినీ :- అథేతి. - అథ జగద్భారావతరణానన్తరం, పుత్రకామ్యయా - ఆత్మనః పుత్రేచ్ఛయా. 'కామ్య చ్చే'తి పుత్రశబ్దాత్ కామ్యచ్. 'అ ప్రత్యయాది'తి పుత్ర కామ్యశబ్దా దకారప్రత్యయః - తతష్టాప్ - తయా, తౌ, దమ్పతీ జాయాపతీ. రాజదన్తాదిషు జాయాశబ్దస్య దమ్భావ నిపాతనాత్ సాధుః, ప్రయతౌ నియతౌ భూతౌ, విధాతారం బ్రహ్మాణమ్, అభ్యర్చ్య - స ఖలు పుత్రార్థిభి రుపాస్యత ఇతి మాన్త్రికాః, గురోః కులగురోః వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, జగ్మతుః - పుత్రప్రాప్త్యుపా యాపేక్ష యేతి శేషః.

అవతారిక :- రథమాస్థితౌ జగ్మతుః -

శ్లో॥ స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోష-
మేకస్యన్దనమాస్థితౌ।
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం
విద్యుదైరావతావివ॥ 36

పదవిభాగము :- స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషమ్, ఏకస్యన్దనమ్, ఆస్థితౌ, ప్రావృషేణ్యమ్, పయోవాహమ్, విద్యుదైరావతౌ, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- స్నిగ్ధ - గంభీర - నిర్ఘోషమ్ ఏకస్యన్దనం ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతౌ + ఇవ ఆస్థితౌ (సన్తౌ) (జగ్మతుః)।

ప్రతిపదార్థము :- స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషమ్ - మధురమైన, గమ్భీరమైన ధ్వనికలదియగు, ఏకస్యన్దనమ్ - ఒక్కరథమును, ప్రావృషేణ్యమ్ - వర్షాకాలమునందలి, పయోవాహమ్ - మేఘమును, విద్యుదైరావతౌ + ఇవ - మెఱుపు ఇంద్ర గజంబులువలె, ఆస్థితౌ (సన్తౌ) - అధిష్ఠించినవారగుచు (తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్)

తాత్పర్యము :- మధురమైన గంభీరమైన ధ్వనికలదగు ఒక్కరథమును, వర్షాకాల మందలి మేఘమును మెఱుపు ఇంద్రగజంబులు వలె అధిష్ఠించిన వారగుచు (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వశిష్ఠులవారి ఆశ్రమమునకేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషమ్ - **...నిర్ఘోషమ్**, ...నిర్ఘోషౌ, ...నిర్ఘోషాన్; స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఏకస్యన్దనమ్ - **ఏకస్యన్దనమ్**, ఏకస్యన్దనౌ, ఏకస్యన్దనాన్; ఏకస్యన్దనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ప్రావృషేణ్యమ్ - **ప్రావృషేణ్యమ్**, ప్రావృషేణ్యౌ, ప్రావృషేణ్యాన్; ప్రావృషేణ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. ఆస్థితౌ - ఆస్థితః, **ఆస్థితౌ**, ఆస్థితాః; ఆస్థితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 5. పయోవాహమ్ - **పయోవాహమ్**, పయోవాహౌ, పయోవాహాన్; పయోవాహశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. విద్యుదైరావతౌ - **విద్యుదైరావతౌ**, విద్యుదైరవాతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనః, ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 7. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. స్నిగ్ధ - గమ్భీర - నిర్ఘోషమ్ - స్నిగ్ధః గమ్భీరః నిర్ఘోషః యస్య సః (బ.) తమ్।
2. ఏకస్యన్దనమ్ - ఏకాః చాసౌ స్యన్దనశ్చ ఏకస్యన్దశ్చ (వి.పూ.క.) తమ్।
3. ప్రావృషేణ్యమ్ - ప్రావృషి భవః, ప్రావృషేణ్యః (తద్ధి.) తమ్।
4. పయోవాహమ్ - పయః వహతీతి పయోవాహః (కృ.) తమ్।
5. విద్యుదైరావతౌ - విద్యుత్ చ ఐరావతః చ, విద్యుదైరావతౌ, ద్వంద్వసమాసః

పాఠాన్తరాలు :-

1. ఏకస్యన్దనమాస్థితౌ - ఏకం స్యన్దనమాశ్రితౌ - ఏకం స్యన్దనమాస్థితౌ।

సంధులు :-

1. విద్యుదైరావతౌ + ఇవ - విద్యుదైరావతావివ - **ఏచోఽయవాయావః** (సూ. 6-1-78) ఏ ఓ ఐ ఔలకు అచ్చుపరమగునపుడు క్రమముగా అయ్, అవ్, ఆయ్,ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. స్యన్దనః (పుం.) :- స్యన్ద్ + ల్యుట్।

ఎ) స్యన్దతే చలతీతి। స్యన్ద్ + 'బహులమన్యత్రాపి' ఇతి యుచ్। రథః।

బి) శ్లో।। తీవ్రాఘాతప్రతిహతతరుస్కన్ధలగ్నైకదన్తః
పాదాకృష్టవ్రతతివలయాసఙ్గసఞ్జాతపాశః।
మూర్తో విఘ్నస్తపస ఇవ నో భిన్నసారంగయూథః
ధర్మారణ్యం ప్రవిశతి గజః **స్యన్దనాలోక**భీతః।। అ.శా. 1-31

'అంతియకాక, రథమును చూచి భయపడి పరుగిడు...'

సి) శ్లో।। ఇత్యాలేపురనుప్రతీకనిలయాలంకారసారశ్రియా-
హంకుర్వత్తనురామణీయకమమూరాలోక్య పౌరప్రియాః।
సానన్దాః కురువిన్దసున్దరకర**స్యాన్దనం స్యన్దనం**
తస్యాధ్యాస్య యతః శతక్రతుహరిత్క్రీడాద్రిమిన్దోరివ।।
- నైషధీయచరితే -15-92

అలంకారాలు :- ఇట ఉపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

విద్యుదైరావతములు - ఉపమానము; సుదక్షిణా దిలీపులు - ఉపమేయము; ఇవ - వాచకము.

1. ఏకం పయోవాహమాస్థితౌ, ఏకం స్యన్దనమాస్థితౌ - బింబ ప్రతిబింబములు.
2. స్నిగ్ధగమ్భీరనిర్ఘోషమ్ ప్రావృషేణ్యమ్ - బింబ ప్రతిబింబములు.

కనుక ఇది సాధారణ ధర్మమును బింబప్రతిబింబభావముతో చెప్పిన యుపమాలంకారమని పిసుపాటివారు పేర్కొనినారు.

సంజీవినీ :- స్ని గ్ధగమ్భీరేతి. - స్నిగ్ధో మధురః - గమ్భీరో నిర్ఘోషో యస్య తమ్ - ఏకమేవ - స్యన్దనం రథం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః. 'ప్రావృష ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః - తం ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం మేఘం, విద్యుదైరావతావివ, ఆస్థితౌ ఆరూఢౌ, జగ్మతురితి పూర్వేణ సంబన్ధః, ఇరాః ఆపః. 'ఇరా భూ వాక్ సు రాప్సు స్యా ది' త్యమరః - ఇరావాన్ సముద్రః - తత్ర భవః ఐరావతః. 'ఐరావతోఽభ్రమాత జ్గైరావ ణాభ్రమువల్లభా' ఇత్యమరః - అభ్రమాతఙ్గత్వం చాస్య అభ్రస్థితత్వాదభ్రరూపత్వా ద్వేతి క్షీరస్వామీ - అత ఏవ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యం చ ఘటతే - కిం చ - విద్యుతః ఐరావతసాహచర్యాదేవ ఐరావతీ సంజ్ఞాఽపి. 'ఐరావతస్య స్త్రీ ఐరావతీ' తి క్షీరస్వామీ - తస్మాత్ సుష్ఠూక్తం విద్యుదైరావతావివేతి; ఏకరథారోహణోక్త్యా కార్యసిద్ధేర్బీజం దమ్పత్యోరత్యన్తసౌమనస్యం చ సూచితమ్.

అవతారిక :- ఆశ్రమపీడాపరిహారాయ పరిమితానుయాయివర్గౌ జగ్మతుః -

శ్లో।। మా భూదాశ్రమపీడేతి
పరిమేయపురఃసరౌ।
అనుభావవిశేషాత్తు | వశానాగౌ సగన్ధాల్ప -
సేనాపరివృతావివ।। | కలభానుగతావివ। 37

పదవిభాగము :- మా, భూత్, ఆశ్రమపీడా, ఇతి, పరిమేయపురస్సరౌ, అనుభావ విశేషాత్, తు, సేనాపరివృతౌ, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- ఆశ్రమపీడా మా భూత్ ఇతి పరిమేయపురస్సరౌ అనుభావ విశేషాత్తు సేనాపరివృతౌ + ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- ఆశ్రమపీడా - ఆశ్రమమునకు బాధ, మా భూత్ - కలుగకుండుగాక, ఇతి -అని, పరిమేయపురస్సరౌ - పరిమిత పరివారముకల వారైనను, అనుభావవిశేషాత్తు - తేజః ప్రభావమువల్లనో, సేనాపరివృతౌ + ఇవ - సేనతో కూడుకొనియున్నటులు, 'తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్'.

తాత్పర్యము :- 'ఆశ్రమమునకు బాధ కలుగకుండుగాక' యని పరిమితపరివారము కలవారైనను తేజః ప్రభావము వల్లనో సేనతోకూడుకొనియున్నటులు - (ఆ సుదక్షిణా దిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. మా - అవ్యయమ్, 2. భూత్ - లుఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః క్రియాపదమ్। 3. పరిమేయపురస్సరౌ - పరిమేయ పురస్సరః, **పరిమేయపురస్సరౌ**, పరిమేయపురస్సరాః; పరిమేయపురస్సరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 4. ఆశ్రమపీడా - **ఆశ్రమపీడా,** ఆశ్రమపీడే, ఆశ్రమపీడాః; ఆశ్రమపీడాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. అనుభావవిశేషాత్ - **అనుభావవిశేషాత్**, అనుభావవిశేషాభ్యాం, అనుభావవిశేషేభ్యః ; అనుభావవిశేషశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. తు - అవ్యయమ్ 7. సేనాపరివృతౌ - సేనాపరివృతః, **సేనాపరివృతౌ,** సేనాపరివృతాః; సేనాపరివృత శబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 8. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. ఆశ్రమపీడా - ఆశ్రమస్య పీడా (ష.త.)।
2. పరిమేయపురస్సరౌ - పరిమేయాః పురస్సరాః యయౌ తౌ (బ.)।
3. అనుభావవిశేషాత్ - అనుభావస్య విశేషః, అనుభావవిశేషః (ష.త.), తస్మాత్।
4. సేనాపరివృతౌ - సేనయా పరివృతౌ (తృ.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. సేనాపరివృతావివ - సేనాపరిగతావివ।

సంధులు :-

1. ఆశ్రమపీడా + ఇతి - ఆశ్రమపీడేతి - గుణసన్ధిః। ఆద్గుణః।
2. సేనాపరివృతౌ + ఇవ - సేనాపరివృతావివ - ఏచోఽయవాయావః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **అనుభావః** - పాణినిసూత్రవ్యాఖ్యా - ఉత్తరకృదన్తప్రకరణమ్। పుట 531

ఎ) శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే। సూ 3-3-24.

శ్రాయః। నాయః। **భావః।** అనుపసర్గే కిమ్। ప్రశ్రయః। ప్రణయః। ప్రభవః। ప్రభావో రాజ్ఞ ఇతి ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాసః। కథం 'రాజ్ఞో నయ' ఇతి। బాహులకాత్।

శ్లో॥ నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః
క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః।
తవానుభావోఽయమవేది యన్మయా
నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్మ విద్విషామ్॥ - కిరాతే 1-6

తవానుభావః సామర్థ్యమ్। అనుగతో భావోఽనుభావ ఇతి ప్రాదిసమాసః। అత ఏవ కౌశికాయాం "కథం ప్రభావో రాజ్ఞామ్। ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస" ఇతి.

బి) భావం మనోగతం సాక్షాత్ స్వాగతం వ్యఞ్జయన్తి యే। తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః ; యథా భ్రూభఙ్గః కోపస్య వ్యఞ్జకః; ఉద్బుద్ధం కారణం స్వైః స్వైర్బహిర్భావం ప్రకాశయన్। లోకే యః కార్యరూపః సోఽనుభావః ... - సా.ద. 162/163.

2. మా భూత్ -

ఎ) మాఙి లుఙ్। (3-3-175)

ఆశ్రమపీడా మా భూత్ మాస్తు। ఆశీరర్థే లుఙ్। 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః **సంజీవినీ :-** మేతి. - పునః కథంభూతౌ దమ్పతీ : - ఆశ్రమపీడా, మాభూత్ - మాస్తు, ఇతి హేతోః. 'మాఙిలు ఙి' త్యాశీరర్థే లుఙ్. 'న మాఙ్ యోగ' ఇత్యడాగమ ప్రతిషేధః, పరిమేయపురస్సరౌ పరిమితపరివారౌ, అనుభావవిశేషాత్తు తేజో విశేషాత్ పునః, సేనాభిః పరివృతావివ స్థితౌ.

అవతారిక :- పథి మరుద్భిః సేవితౌ -

శ్లో॥ సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః
సాలనిర్యాసగన్ధిభిః।
పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతై-
రాధూతవనరాజిభిః॥

38

పదవిభాగము :- సేవ్యమానౌ, సుఖస్పర్శైః, సాలనిర్యాసగన్ధిభిః, పుష్పరేణూత్కిరైః, వాతైః, ఆధూతవనరాజిభిః।

అన్వయక్రమము :- సుఖస్పర్శైః సాల - నిర్యాస - గన్ధిభిః పుష్ప - రేణు - ఉత్కిరైః ఆధూతవన - రాజిభిః, సేవ్యమానౌ।

ప్రతిపదార్థము :- సుఖస్పర్శైః - సుఖమగు తాకుడు కలవియు, సాలనిర్యాసగన్ధిభిః - మద్ది జిగురువాసనకలవియు, పుష్పరేణూత్కిరైః - పుప్పొడి వెదజల్లునవియు, ఆధూతవనరాజిభిః - కిఞ్చిత్ కదల్చబడిన అడవుల వరుసలు కలవియును అగు, వాతైః - తెమ్మెరలచేత, సేవ్యమానౌ - సేవింపబడుచున్నవారగుచు...

(తౌ - దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోరాశ్రమమ్ జగ్మతుః।)

తాత్పర్యము :- సుఖమగు తాకుడు కలవియు, మద్ది జిగురువాసనకలవియు, పుప్పొడి వెదజల్లునవియు, కిఞ్చిత్ కదల్చబడిన అడవుల వరుసలు కలవియును అగు పిల్లతెమ్మెరలచేత సేవింపబడుచున్న వారగుచు (ఆ సుదక్షిణా దిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సేవ్యమానౌ - సేవ్యమానః, **సేవ్యమానౌ**, సేవ్యమానాః ; సేవ్యమానశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 2. సుఖస్పర్శైః - సుఖస్పర్శేన, సుఖస్పర్శాభ్యాం, **సుఖస్పర్శైః**; సుఖస్పర్శశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః। 3. సాలనిర్యాసగన్ధిభిః - సాలనిర్యాసగన్ధినా, సాలనిర్యాసగన్ధిభ్యాం, **సాలనిర్యాసగన్ధిభిః**; సాలనిర్యాసగన్ధిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః । 4. పుష్పరేణూత్కిరైః - పుష్పరేణూత్కిరేణ, పుష్పరే ణూత్కిరాభ్యాం, **పుష్పరేణూత్కిరైః** ; పుష్పరేణూత్కిరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః। 5. ఆధూతవనరాజిభిః - ఆధూతవనరాజినా, ఆధూతవన రాజిభ్యాం, **ఆధూతవనరాజిభిః**; ఆధూతవనరాజిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః । 6. వాతైః - వాతేన, వాతాభ్యాం, **వాతైః**; వాతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.।

సమాసాలు :-

1. సుఖస్పర్శైః - సుఖః స్పర్శః యేషాం తే సుఖస్పర్శాః (బ.), తైః।
2. సాలనిర్యాసగన్ధిభిః - సాలానాం నిర్యాసః (ష.త.), సాలనిర్యాసః, సాలనిర్యాసస్య గంధః (ష.త.), సాలనిర్యాసగంధః, సాలనిర్యాసగంధః ఏషామస్తీతి సాలనిర్యాసగన్ధినః, (తద్ధి.); తైః।

3. పుష్పరేణూత్కిరైః - పుష్పాణాం రేణవః, పుష్పరేణవః (ష.త.), పుష్పరేణూనామ్ ఉత్కిరాః, పుష్పరేణూత్కిరాః, (ష.త.), తైః।
4. ఆధూతవనరాజిభిః - వనానాం రాజయః, వనరాజయః (ష.త.), ఆధూతాః వనరాజయః యైః తే, ఆధూతవనరాజయః (బ.), తైః।

పాఠాన్తరాలు :- పుష్పరేణూత్కిరైః - పుష్పరేణూత్కరైః

సంధులు :-

1. పుష్పరేణూత్కిరైః + వాతైః - పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతైః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. వాతైః + ఆధూత - వాతైరాధూత... -విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఉత్కిరైః - 'Gently waving, scattering, wafting'

శ్లో॥ నినాయ సాత్యన్తహి**మోత్కిరా**నిలాః
సహస్యరాత్రీరుదవాసతత్పరా।
పరస్పరాక్రన్దిని చక్రవాకయోః
పురో వియుక్తే మిథునే కృపావతీ॥ - కు.సం. 5-26

ఇట మరిన్ని వివరములకు 'మృణాళినీవ్యాఖ్య చూడగలరు. మఱియును 6- 5ను.

ఉత్కర means a cluster, a collection;

ఇట చారిత్రవర్ధనుడు ఈ దిగువది ఉదాహరించినాడు.

"తథా హేమాచార్యః। బృన్దం చక్రకదమ్బకం సముదయః పుం**జోత్కరౌ** సంహతిః"।

2. ఉత్కిరః - ఉద్ + కృ + శ।

అలంకారాలు :- ఇట పరికరాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. దాని లక్షణము దిగువనీయబడినది.

సూ. **విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వం పరికరః** ॥33। - అలంకారసర్వస్వమ్।

విశేషణాలయొక్క సాభిప్రాయత్వము పరికరాలంకారమగును.

ఇట విశేషణాలు :- 1. సుఖస్పర్శైః; 2. సాలనిర్యాసగన్ధిభిః; 3. పుష్పరేణూత్కిరైః; 4. ఆధూతవనరాజిభిః। అనునవి '**వాతైః**' కు విశేషణాలు.

సంజీవినీ :- సేవ్యమానావితి. - పునః కథంభూతౌ: - సుఖః శీతలత్వాత్ ప్రియః - స్పర్శో యేషాం తైః, సాల నిర్యాస గన్ధిభిః సర్జ తరు నిష్యన్ద గన్ధవద్భిః. 'సాలః సర్జతరుః స్మృత' ఇతి శాశ్వతః, ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీ త్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధే' త్యాదినా కిరతేః క ప్రత్యయః - పుష్పరేణూనా ముత్కిరాః - తైః, ఆధూతాః మాన్ద్యా దీషత్కమ్పితాః - వనరాజయో యై స్తైః, వాతైః సేవ్యమానౌ.

అవతారిక :- శిఖణ్డినాం కేకాః శృణ్వన్తౌ జగ్మతుః -

> **శ్లో॥ మనోభిరామాః శృణ్వన్తౌ**
> **రథనేమిస్వనోన్ముఖైః।**
> **షడ్జసంవాదినీః కేకా**
> **ద్విధా భిన్నాః శిఖణ్డిభిః॥ 39**

పదవిభాగము :- మనోభిరామాః, శృణ్వన్తౌ, రథనేమిస్వనోన్ముఖైః, షడ్జసంవాదినీః , కేకాః, ద్విధా, భిన్నాః, శిఖణ్డిభిః।

అన్వయక్రమము :- రథనేమిస్వనోన్ముఖైః శిఖణ్డిభిః ద్విధా భిన్నాః షడ్జసంవాదినీః మనోభిరామాః కేకాః శృణ్వన్తౌ...

ప్రతిపదార్థము :- రథనేమిస్వనోన్ముఖైః - రథచక్రముల ధ్వనిచే తలలెత్తినవగు, శిఖణ్డిభిః - నెమళ్లచేత, ద్విధా - రెండు విధములుగా, భిన్నాః - వేఱు చేయబడినవియును, షడ్జసంవాదినీః - షడ్జమను స్వరమును పోలునవియును, మనోభిరామః - మనోహరమైనవియును అగు, కేకాః - నెమళ్ల కూతలను, శృణ్వన్తౌ (సన్తౌ) - వినుచున్నవా (రగుచు...) ...(తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురో ర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :- రథచక్రముల ధ్వనిచే తలలెత్తినవగు నెమళ్లచేత, రెండు విధములుగా చేయబడినవియును, షడ్జమను స్వరమును పోలునవియును, మనోహరమైనవియును అగు నెమళ్ల కూతలను వినుచున్న వా (రగుచు...)

(ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమునకేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :-1. మనోభిరామాః - మనోభిరామాం, మనోభిరామే, **మనోభిరామాః**; మనోభిరామా శబ్దః స్త్రీలింగః ఆకారాన్తః ద్వితీయబహువచనాన్తః । 2. శృణ్వన్తౌ - శృణ్వన్, **శృణ్వన్తౌ,** శృణ్వన్తః; శృణ్వచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః

ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 3. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః - ...ఉన్ముఖేన, ...ఉన్ముఖాభ్యాం, **...ఉన్ముఖైః**; ...ఉన్ముఖశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 4. షడ్జసంవాదినీః - షడ్జసంవాదినీం, షడ్జసంవాదిన్యౌ, **షడ్జసంవాదినీః;** షడ్జసంవాది నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 5. కేకాః - కేకామ్, కేకే, **కేకాః**; కేకాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వి.బ.। 6. ద్విధా - 'ధాల్' ప్రత్యయాన్తమ వ్యయమ్। 7. భిన్నాః - భిన్నామ్, భిన్నే, **భిన్నాః**; భిన్నాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వి.బ.। 8. శిఖణ్డిభిః - శిఖణ్డినా, శిఖణ్డిభ్యాం, **శిఖణ్డిభిః**; శిఖణ్డిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. మనోభిరామాః - మనసః అభిరామాః మనోభిరామాః, (ష.త.), తౌ।
2. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః - రథస్య నేమయః రథనేమయః (ష.త.), రథనేమినాం స్వనాః, రథనేమిస్వనాః (ష.త.), రథనేమిస్వనైః ఉన్ముఖాః రథనేమిస్వనోముఖాః (తృ.త), తైః। - రథనేమిస్వనాత్ ఉన్ముఖైః - పం.త.
3. షడ్జసంవాదినీః - షడ్జేన సంవాదిన్యః షడ్జసంవాదిన్యః (తృ.త.), తాః।
4. శిఖణ్డిభిః - శిఖణ్డాః ఏషాం సన్తీతి, శిఖణ్డినః (తద్ధి.), తైః।

సంధులు :-

1. కేకాః + ద్విధా - కేకా ద్విధా - విసర్గలోపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కేకా (స్త్రీ.) -

ఎ) కే మూర్ధ్నికాయతి శబ్దాయతే, కే + కై + క, టాప్, అలుక్‌సమాసః। యద్వా 'అన్యేభ్యోఽపీతి' కర్మణి డ, 'హలదన్తాత్ సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యలుక్। మయూరవాణీ;

బి) 1) **'కేకాభిర్నీలకణ్ఠస్తిరయతి** వచనం తాణ్డవాదుచ్ఛిఖణ్డః'

– మాలతీమాధవమ్ 9-30

2) శ్లో॥ హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సాక్షాత్
వాగ్భిః సఖీనాం ప్రియమభ్యనన్దత్।

స్థలీ నవామ్భః పృషతాభివృష్టా

మయూర**కేకాభి**రివాభ్రబృన్దమ్॥ - ర.వం. 7-69

2. 'షడ్జం మయూరో వదతి' - అని మాతంగుని వాక్యమున్నది.

1. శుద్ధము 2. వికృతము అని గాని లేదా 1. చ్యుతము 2. అచ్యుతము అను భేదములతో షడ్జస్వరము ఈ దిగువ నీయబడిన ఆఱుస్థానములను తాకుచు పలుకబడునని సంగీత విద్వాంసులు చెప్పుచుందురు.

శ్లో॥ నాసా కణ్ఠమురస్తాలుజిహ్వా దంతాంశ్చ సంశ్రితః।

షడ్భ్యః సంజాయతే యస్మాత్ తస్మాత్ షడ్జ ఇతి స్మృతః॥

ఎ) శ్లో॥ షడ్జం రౌతి మయూరో హి గావో నర్దన్తి చర్షభమ్।
అజా విరౌతి గాన్ధారం క్రౌఞ్చో నదతి మధ్యమమ్॥ - ఇతి భరతః।

3. శ్లో॥ అశ్వస్తు ధైవతం సోపి మత్తః పఞ్చమసంగతమ్।
నిషాదన్తు గజో గర్జత్యన్మదోऽసౌ సపఞ్చమమ్॥ - ఇత్యాది

4. 'సరిగమపదని' అను సప్తస్వరములను పలుకుటలో పొరపాటు రాకుండుటకై వాటిని మృగ, పక్షుల స్వరములతో పోల్చి నిర్ణయించినారు సంగీత శాస్త్రజ్ఞులు.

'మయూరచాతకచ్ఛాగక్రౌఞ్చకోకిలదర్దురాః।
గజశ్చ సప్త షడ్జాదీన్ క్రమాదుచ్చారయన్త్యమీ॥

5. షడ్జః - నాసాం కణ్ఠమురస్తాలు జిహ్వాందంతాంశ్చ సంస్పృశన్।

అలంకారాలు :- ఇందు అర్థి- పూర్ణోపమాలంకారమున్నదని 'శ్రీకాళిదాస కవితావైభవము' పేర్కొన్నది. అందు ఉపమాప్రకరణమును కూడ చూడగలరు. ఉపమానము - షడ్జస్వరము; ఉపమేయము - నెమళ్లకూతలు (కేకాః)

సా:- రెండు రెండుగా విడబడి వినసొంపుగా నుండుట (ఇది అనుగామిధర్మము)
వా:- సంవాదినీః (సరిపోలినవి) (ఇది ఉపమావాచకము).

సంజీవినీ :- మన ఇతి - రథ నేమిస్వనోన్ముఖైః మేఘధ్వనిశఙ్కయా ఉన్నమిత ముఖైరిత్యర్థః, శిఖణ్డిభిర్మయూరైః, ద్విధా భిన్నాః - శుద్ధవికృతభేదేన వా వికృతావస్థాయామేవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన వా షడ్జో ద్వివిధః - తత్సాదృశ్యాత్ కేకా అపి ద్విధా భిన్నా ఇత్యుచ్యన్తే - అత ఏవాహ షడ్జసంవాదినీ రితి - షడ్భ్యః స్థానేభ్యో జాతః షడ్జః, తదుక్తమ్-

'నాసా కణ్ఠ మురస్తాలు జిహ్వా దన్తాం శ్చ సంస్పృశన్

షడ్భ్యః సంజాయతే యస్మాత్ తస్మాత్ షడ్జ ఇతి స్మృతః'. ఇతి;

స చ తన్త్రీ కణ్ఠ జన్య స్వరవిశేషః -

ని షా దర్షభ గాన్ధారషడ్జ మధ్యమ ధైవతాః

పఞ్చమ శ్చేత్యమీ సప్తతన్త్రీ కణ్ఠోత్థితాః స్వరాః' ఇత్యమరః.

షడ్జేన సంవాదినీః సదృశీః - తదుక్తం మతఙ్గేన. 'షడ్జం మయూరో వద తీ' తి, మనోऽభిరామాః మనసః ప్రియాః, కే మూర్ధ్నికాయన్తి ధ్వన న్తీతి కేకాః, మయూరవాణ్యః, కేకా వాణీ మయూరస్యేత్యమరః తాః కేకాః శృణ్వన్తా; వితి శ్లోకార్థః ఇతః పర మపరిచిత స్వరతత్త్వానా మనుగ్రహాయ కిఞ్చి దుచ్యతే - ప్రథమం తావత్ స్వరాణాం స్వరూప ముచ్యతే; - శ్రుత్యారబ్ధ మనురణనం స్వరః - తదుక్తం రత్నాకరే -

'శ్రుత్యన్తరభావీ యః స్నిగ్ధోऽనురణనాత్మకః

స్వతో రఞ్జయతి శ్రోతు శ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే.' ఇతి.

తే ద్వివిధాః - శుద్ధా వికృతా శ్చేతి; తత్ర నియతశ్రుతిసంపన్నాః శుద్ధాః - అవికృతా ఇత్యర్థః, శ్రుత్యుత్కృష్టోపకృష్టా స్తు వికృతాః; శ్రుతినిమయ శ్శ్లోక్తో దత్తిలేన

'చతు శ్చతు శ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పఞ్చమాః

ద్వే ద్వే నిషాదగాన్ధారౌ త్రి స్త్రిః ఋషభ ధైవతౌ.' ఇతి.

తత్ర శుద్ధా స్సప్తైవ; తదుక్తమ్ -

'శ్రుతిభ్యః స్యుః స్వరాః షడ్జ ర్ష భ గాన్ధార మధ్యమాః

పఞ్చమో ధైవత శ్చాథ నిషాద శ్చేతి సప్త తే;

తేషాం సంజ్ఞాః స రి గ మ ప ద నీ త్యపరా మతాః'

ఇతి వివేక్తవ్యమ్. వికృతా స్తు ద్వాదశ; త దుక్తం - 'త ఏవ వికృతావస్థా ద్వాదశ ప్రతిపాదితా' ఇతి. తదేవం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరద్వైవిధ్యే షడ్జ స్యాపి ద్వైవిధ్యం, తత్సదృశత్వాత్ కేకా అపి ద్వివిధా ఇతి 'ద్విధా భిన్నా' ఇత్యుక్తమ్.

అథవా వికృతషడ్జ ఏవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః; నహి ద్విశ్రుతిః - యదా నిషాదో ద్విశ్రుతి శ్చతుశ్శ్రుతేః షడ్జస్య శ్రుతిద్వయ మాశ్రిత్య కాకలీత్వ మాపద్య తే

తదా షడ్జో ద్విశ్రుతి ర్వికృతో భవన్ స్వస్థానా చ్చతుర్థశ్రుతే రచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యతే, యదా షడ్జః పూర్వోత్తరయో ర్నిషాదర్షభయో రాద్యన్తశ్రుతి దానేన స్వయం సాధారణ్య మాపద్యతే త్రిశ్రుతి రృషభ శ్చతుశ్శ్రుతి ర్భవతి తదా స్వస్థానచ్యుతేః చ్యుత ఇత్యుచ్యతే; త ద ప్యుక్తమ్–

'చ్యుతోఽ చ్యుతో ద్విధా షడ్జో ద్విశ్రుతి ర్వికృతో భవేత్,

సాధారణే కాకలీత్వే నిషాదస్య చ దృశ్యతే;

సాధారణీం శ్రుతిం షాడ్జీ మృషభః సంశ్రితో యదా

చతుశ్శ్రుతిత్వమాయాతి తదైకో వికృతో భవేత్.' ఇతి.

త దేతద్ ద్వైవిధ్యం సాదృశ్యాత్ కేకా స్వప్యాహ 'ద్విధా భిన్నా' ఇతి.

'షడ్జసంవాదినీ' రి త్య త్రాపి సంవాదినీశబ్దః సాదృశ్యమాచష్టే, న తు సంవాదినీ స్వరమ్; స్వరో హి స్వరం ప్రతి సంవాదినీ భవతి, కేకా తు న స్వరః; తర్హి

'మయూరచాతకచ్ఛాగక్రౌఞ్చకోకిలదర్దురాః।

గజశ్చ సప్త షడ్జాదీన్ క్రమాదుచ్చారయన్త్యమీ॥

షడ్జం మయూరో వదతి.'

ఇత్యాదేః కోఽ ర్థః? షడ్జాది సదృశం మయూరాదయో వదన్తీత్యర్థః. అథ కేకాఽ పి స్వరః, తథాఽ పి తస్య షడ్జత్వాత్ కథం షడ్జసంవాదినీత్వమ్? నహి స్వయమేవ స్వస్య సంవా దీ త్యల మతి వి స్తరేణ లఘుటీకాయామిత్యుపరమ్యతే.

అవతారిక :– మృగద్వన్ద్వైరాకృష్టదృష్టీ జగ్మతుః –

శ్లో॥ పరస్పరాక్షిసాదృశ్య–
మదూరోజ్ఝితవర్త్మసు।
మృగద్వన్ద్వేషు పశ్యన్తౌ
స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు॥ 40

పదవిభాగము :– పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమ్, అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు, మృగద్వన్ద్వేషు, పశ్యన్తౌ, స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు।

అన్వయక్రమము :– అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు మృగద్వన్ద్వేషు పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం పశ్యన్తౌ...।

ప్రతిపదార్థము :– అదూర – ఉజ్ఝిత – వర్త్మసు – సమీపముననే విడువబడిన మార్గములు కలవియును, స్యన్దన – ఆబద్ధ – దృష్టిషు – రథముపైనే చూపులు నిలిపినవియు అగు, మృగద్వన్ద్వేషు – లేళ్ల జంటలయందు, పరస్పర – అక్షి – సాదృశ్యమ్ – ఒండొరుల కండ్ల పోలికను, పశ్యన్తౌ (సన్తౌ...) – చూచుచున్నవా (రగుచు...), (తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :– సమీపముననే విడువబడిన మార్గములు కలవియు, రథముపైనే చూపులు నిలిపినవియు అగు లేళ్ల జంటలయందు ఒండొరుల కండ్ల పోలికను చూచుచున్నవా (రగుచు) (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమునకేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :– పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమ్ – **...సాదృశ్యం,** ...సాదశ్యే, ...సాదృశ్యాని; ...సాదృశ్యశబ్దః, అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. అదురోజ్ఝితవర్త్మసు – ...వర్త్మని, ...వర్త్మనోః, **...వర్త్మసు;** ...వర్త్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 3. మృగద్వన్ద్వేషు – మృగద్వన్ద్వే, మృగ ద్వన్ద్వయోః, **మృగద్వన్ద్వేషు**; మృగద్వన్ద్వశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమీ బహువచనాన్తః। 4. పశ్యన్తౌ – పశ్యన్, **పశ్యన్తౌ,** పశ్యన్తః; పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 5. స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు – ...దృష్టిని / దృష్టౌ, ...దృష్టినోః / దృష్ట్యోః, **...దృష్టిషు**; స్యన్దనాబద్ధదృష్టిశబ్దః ఇకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమ్ – పరస్పరస్య అక్షిణీ పరస్పరాక్షిణీ (ష.త.), పరస్పరాక్ష్ణోః సాదృశ్యం పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమ్ (ష.త.), తత్।
2. అదూరోజ్ఝితవర్త్మసు – న దూరమ్ అదూరమ్ (నఞ్‌త.), అదూరమ్ యథా తథా ఉజ్ఝితమ్ అదూరోజ్ఝితం, అదూరోజ్ఝితం వర్త్మ యైః తాని అధూరోజ్ఝి తవర్త్మాని, (బ.), తేషు।
3. స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు – స్యన్దనే ఆబద్ధాః స్యన్దనాబద్ధాః (స.త.), స్యన్దనాబద్ధాః దృష్టయః యైః తాని స్యన్దనాబద్ధదృష్టినీ (బ.), తేషు।

4. మృగ్యద్వన్ద్వేషు - మృగ్యశ్చ మృగాశ్చ ఇతి మృగాః ('పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః ', మృగాణాం ద్వన్ద్వాని మృగద్వన్ద్వాని (ష.త.) తేషు।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :- 1. **పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమ్** :- ఎ) 'పరస్పరమితి ఖర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నః సమాసవచ్చ బహులమితి భావః।' - అని చారిత్రవర్ధనుడు.

ఈ విషయాన్నే కాలే మహాశయుడు కూడ వ్యాఖ్యానించాడు.

అలంకారాలు :- ఈ శ్లోకము శ్రౌతి - ధర్మలుప్త -ఉపమకు ఉదాహరణము.

ఇట ఎ) మృగద్వంద్వాక్షులు - ఉపమానము;

బి) సుదక్షిణాదిలీపులయక్షులు - ఉపమేయము;

సి) సాధారణధర్మము - ఇట చెప్పబడలేదు (దైర్ఘ్యనైల్యారుణ్యచాంచల్యాదికము) కనుక ఇది ధర్మలుప్త.

వాచకము - సాదృశ్యము (ఇది, ఉపమావాచకము).

1. సదృశ - సమాది శబ్దములను (ఉపమావాచకములుగా) ప్రయోగించినపుడు ఆర్థి - ఉపమ.

2. సాదృశ్య -సామ్యాది శబ్దములను (ఉపమావాచకములుగా) ప్రయోగించినపుడు శ్రౌతి - ఉపమ.

'నను, సదృశాది శబ్దప్రయోగే సాదృశ్యవిశిష్టధర్మిపర్యన్తత్వాదార్థీతి యుక్తమ్। సాదృశ్యాది శబ్దప్రయోగే కథమ్? కిం శ్రౌతీ? ఉతార్థీ?

యథా - **"పరస్పరా... దృష్టిషు।"** ఇత్యాదౌ। శ్రౌత్యేవేతి బ్రూమః।

- చిత్రమీమాంస -16

సంజీవినీ :- పరస్పరేతి. - విస్రమ్భాత్, అదూరం సమీపం యథా భవతి తథా - ఉజ్ఝితం వర్త్మ యై స్తేషు, స్యన్దనాబద్ధదృష్టిషు - స్యన్దనే రథే - ఆబద్ధా ఆసజ్జితా - దృష్టయో యై స్తాని - 'దృగ్దృష్టి నేత్రలోచన చక్షుర్నయనామ్బ కేక్షణాక్షీ ణీ' తి హలాయుధః - కౌతుకవశాత్ రథాసక్తదృష్టిషు, మృగ్య శ్చ మృగా శ్చ మృగాః. 'పుమాం స్త్రి యే'త్యేక శేషః - తేషాం - ద్వన్ద్వేషు మిథునేషు. స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వ మి' త్యమరః, పరస్పరాక్షిసాదృశం పశ్యన్తౌ - ద్వన్ద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీషు

సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః - దిలీపాక్షి సాదృశ్యం చ మృగేషు సుదక్షి ణే త్యేవం వివేక్తవ్యమ్.

అవతారిక :- సారసపఙ్క్తయోఽపి నేత్రసుఖావహా ఆసన్। -

శ్లో॥ శ్రేణీబన్ధాద్వితన్వద్భి-
రస్తమ్భాం తోరణస్రజమ్।
సారసైః కలనిర్హ్రాదైః
క్వచిదున్నమితాననౌ॥ 41

పదవిభాగము :- శ్రేణీబన్ధాత్, వితన్వద్భిః, అస్తమ్భామ్, తోరణస్రజమ్, సారసైః. కలనిర్హ్రాదైః, క్వ, చిత్, ఉన్నమితాననౌ।

అన్వయక్రమము :- శ్రేణీబన్ధాత్ అస్తమ్భాం తోరణస్రజం వితన్వద్భిః కలనిర్హ్రాదైః సారసైః క్వచిత్ ఉన్నమితాననౌ।....

ప్రతిపదార్థము :- శ్రేణీబన్ధాత్ - పంక్తులయొక్క కట్టడమువలన, అస్తంభామ్ - స్తంభములులేని, తోరణస్రజమ్ - తోరణమాలికను, వితన్వద్భిః - ఏర్పాటు చేయుచున్నవియు, కలనిర్హ్రాదైః - అవ్యక్తమధురమైన కూతలు గలవియు అగు, సారసైః - బెగ్గురు పక్షులచేత, క్వచిత్ - ఒకానొకచోట, ఉన్నమిత - ఆననౌ - ఎత్తబడినముఖములు కలవా (రగుచు...) (తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతు రాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :- స్తంభములులేని తోరణమాలికను ఏర్పాటుచేయుచున్న బెగ్గురుపక్షులు బారులుతీర్చి పోవుచుండగ కలుగు అవ్యక్తమధురమైన కూతలచేత ఒకానొకచోట ఎత్తబడిన ముఖములు కలవా (రగుచు...) (ఆ సుదక్షిణా దిలీపులు గురవగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. శ్రేణీబన్ధాత్ - **శ్రేణీబన్ధాత్**, శ్రేణీబన్ధాభ్యాం, శ్రేణీబన్ధేభ్యః ; శ్రేణీబన్ధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. వితన్వద్భిః - వితన్వతా, వితన్వద్భ్యాం, **వితన్వద్భిః**; వితన్వచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః । 3. అస్తంభామ్ - **అస్తంభామ్**, అస్తంభే, అస్తంభాః; అస్తంభాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4.తోరణస్రజమ్ - **తోరణస్రజమ్**, తోరణస్రజౌ,

తోరణస్రజః; తోరణస్రక్‌శబ్దః జకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. కలనిర్హ్రాదైః - కలనిర్హ్రాదేన, కలనిర్హ్రాదాభ్యాం, **కలనిర్హ్రాదైః**; కలనిర్హ్రాదశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 6. క్వ - అవ్యయమ్, చిత్ - అవ్యయమ్। 7. ఉన్నమితాననౌ - ఉన్నమితాననః, **ఉన్నమితాననౌ**, ఉన్నమితాననాః; ఉన్నమితానన శబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. శ్రేణీబన్ధాత్ - శ్రేణ్యాః బన్ధః, శ్రేణీబన్ధః, (ష.త.), తస్మాత్।
2. తోరణస్రజమ్ - తోరణస్య స్రక్, తోరణస్రక్, (ష.త.), తామ్।
3. కలనిర్హ్రాదైః - కలః నిర్హ్రాదః యేషాం తే, కలనిర్హ్రాదాః, (బ.) తైః।
4. ఉన్నమితాననౌ - ఉన్నమితే ఆననే యయోః తౌ (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. శ్రేణీబన్ధాత్ - శ్రోణీబన్ధాత్। శ్రేణిబన్ధాత్।

సంధులు :-

1. వితన్వద్భిః + అస్తమ్భామ్ - వితన్వద్భిరస్తమ్భామ్ - విసర్గసన్ధిః, రేఫాదేశః।
2. చిత్ + ఉన్నమితాననౌ - చిదున్నమితాననౌ - జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సారసః - (పుం.) / స్త్రీ) - సారసీ।

ఎ) **సరసి** భవః + అణ్। పక్షివిశేషః।

బి)**శ్లో॥ ఇష్టార్థసిద్ధిః సకలాసు దిక్షు స్యాత్సారసద్వన్ద్వవిలోకనేన।**
శ్రుత్వాస్య పృష్ఠే నినదం న గచ్ఛేత్ సిద్ధ్యత్యభీష్టం గృహ ఏవ యస్మాత్।
వామేన యోషిత్కులలాభకారీ శబ్దే తథాగ్రే నృపతేఽర్థలబ్ధ్యై।
యః సారసాభ్యాం యుగపద్విరావః కృతోఽచిరేణ క్రమతోఽపి వామః।
స వేదితవ్యః కథితార్థకారీ క్రౌఞ్చద్వయస్యాప్యయమేవ వర్గః॥
- ఇతి వసన్తరాజశాకునే సారసవర్గః।

సి) శ్లో॥ దార్వాఘాటః **సారసః** పుష్కరాఖ్యః
ప్రోక్తా సద్భిః సారసీ లక్ష్మణా చ॥ 244

అని హలాయుధకోశము సారసశబ్దమునకు '3' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ విగాఢమాత్రే రమణీభిరంభసి
ప్రయత్నసంవాహితపీవరోరుభిః।
విభిద్యమానా విససార **సారసా-**
నుదస్య తీరేషు తరంగసంహతిః॥ - కిరాతే 8-31

సంజీవినీ :- శ్రేణీతి - శ్రేణీబన్ధాత్ పఙ్క్తిబన్ధనాద్ధేతోః, అస్తమ్భామ్ ఆధారస్తమ్భరహితాం, తోరణం బహిర్ద్వారం. తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మి త్యమరః - యాత్రాదౌ తత్ర యా స్ర గ్విరచ్యతే తాం తోరణస్రజం, వితన్వద్భిరివేత్యర్థః - ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకేవాది శబ్దప్రయోగాభావేఽపి **గమ్యోత్ప్రేక్షేయం,** కలనిర్హ్రాదైః అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః , సారసైః పక్షివిశేషైః కరణైః, క్వచిదున్నమితాననౌ. 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇతి యాదవః.

అవతారిక :- అనుకూలః పవనః కార్యసిద్ధిమసూచయత్ -

శ్లో॥ పవనస్యానుకూలత్వా-
త్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః।
రజోభిస్తురగోత్కీర్ణై-
రస్పృష్టాలకవేష్టనౌ॥ 42

పదవిభాగము :- పవనస్య, అనుకూలత్వాత్, ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః, రజోభిః, తురగోత్కీర్ణైః, అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ।

అన్వయక్రమము :- ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః పవనస్య అనుకూలత్వాత్ తురగ - ఉత్కీర్ణైః రజోభిః అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ।...

ప్రతిపదార్థము :- ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - మనోరథసాఫల్యమును సూచించెడి, పవనస్య - వాయువుయొక్క, అనుకూలత్వాత్ - ఆనుకూల్యమువలన, తురగోత్కీర్ణైః - అశ్వములచేత ఎగరకొట్టబడినదగు, రజోభిః - పరాగముచేత, అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ - తాకబడని ముంగురులను, తలపాకయును కలవా (రగుచు...) (తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :- మనోరథసాఫల్యమును సూచించెడి వాయువుయొక్క అనుకూల్యము వలన అశ్వములచేత ఎగరకొట్టబడినదగు పరాగముచేత తాకబడని ముంగురులను, తలపాకయును కలవారగుచు ... (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. పవనస్య - **పవనస్య**, పవనయోః, పవనానామ్; పవనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. అనుకూలత్వాత్ - **అనుకూలత్వాత్**, అనుకూలత్వాభ్యాం, అనుకూలత్వేభ్యః; అనుకూలత్వశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 3. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - **...శంసినః,** ...శంసినోః, ...శంసిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. రజోభిః - రజసా, రజోభ్యాం, **రజోభిః**; రజశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః। 5. తురగోత్కీర్ణైః - తురగోత్కీర్ణేన, తురగోత్కీర్ణాభ్యాం, **తురగోత్కీర్ణైః** ; తురగోత్కీర్ణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 6. అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ - ...వేష్టనః, **...వేష్టనౌ**, ...వేష్టనాః; అస్పృష్టాలకవేష్టనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః - ప్రార్థనాయాః సిద్ధిః ప్రార్థనాసిద్ధిః (ష.త.), ప్రార్థనాసిద్ధిం శంసతి ఇతి, ప్రార్థనాసిద్ధిశంసీ (కృ.) తస్య।
2. తురగోత్కీర్ణైః - తురగైః ఉత్కీర్ణాని, తురగోత్కీర్ణాని (తృ.త.), తైః।
3. అస్పృష్టాలకవేష్టనౌ - న స్పృష్టాని, అస్పృష్టాని, (నఞ్ త.) అలకాశ్చ వేష్టనం చ అలకవేష్టనాని (ద్వం.), అస్పృష్టాని అలకవేష్టనాని యయోః తౌ (బ.)।

సంధులు :-

1. పవనస్య + అనుకూలత్వాత్ - పవనస్యానుకూలత్వాత్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. రజోభిః + తురగోత్కీర్ణైః - రజోభిస్తురగోత్కీర్ణైః - విసర్గసన్ధిః(సకారాదేశః)।
3. ఉత్కీర్ణైః + అస్పృష్ట ... - ఉత్కీర్ణైరస్పృష్ట ... - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పవనః (పుం.) -

ఎ) పునాతీతి, పూ + 'బహులమన్యత్రాపీతి' యుచ్. వాయుః। పూ + ల్యుట్.

బి)"**భూవాయురావహ ఇహ ప్రవహస్తు దూర్ధ్వః స్యాత్ ఉద్వహస్తదను సంవహసంజ్ఞకశ్చ।**
అన్యః పరోఽపి, సువహః పరిపూర్వకోఽస్మాద్ బాహ్యః పరావహ ఇమే పవనాః ప్రసిద్ధాః।"
- ఇతి సిద్ధాన్తశిరోమణౌ

సి) శ్లో।। **పవనః** శ్వసనో వాయుర్మరుదనిలో మారుతో జగత్ప్రాణః।
పృషదశ్వః పవమానః ప్రభఞ్జనః స్పర్శనో వాతః।।85
శ్లో।। నభస్వాన్మాతరిశ్వా చ సమీరశ్చ సమీరణః।
సదాగతిర్గన్ధవహో హరిః ప్రోక్తో మహాబలః।। 86
- అని హలాయుధకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) పవనస్య అనుకూలత్వాత్ - గాలి అనుకూలముగా నుండుటవలన అని చెప్పుట ఆచారమందున్నది. ఇట్టిచోట్ల 'షష్ఠి'కి ప్రథమార్థముచెప్పుటవలన, భావము బాగుగా బోధపడును.

ఇ) **'అనుకూలవాతచాతకరుతజలాకాదర్శనం శుభసూచకమ్'** అని శకునశాస్త్రము

సంజీవినీ :- పవన స్యేతి. - ప్రార్థనాసిద్ధిసూచకస్య పవనస్య, అనుకూలత్వా ద్గన్తవ్యదిగభిముఖత్వాత్, తురగోత్కీర్ణైః, రజోభిః, అస్పృష్టాని - అలకాదేవ్యాః- వేష్టనం ఉష్ణీషో రాజ్ఞ - శ్చైతాని యయో స్తౌ - 'శిరసా వేష్టనశోభినా నృప' ఇతి వక్ష్యతి చ.

అవతారిక :- అరవిన్దానామామోదేన ఘ్రాణేన్ద్రియతర్పణమభూత్।

శ్లో।। సరసీష్వరవిన్దానాం
వీచివిక్షోభశీతలమ్।
ఆమోదముపజిఘ్రన్తౌ
స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్।। **43**

పదవిభాగము :- సరసీషు, అరవిన్దానామ్, వీచివిక్షోభశీతలమ్, ఆమోదమ్, ఉపజిఘ్రన్తౌ, స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్।

అన్వయక్రమము :- సరసీషు వీచివిక్షోభశీతలం స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్ అరవిన్దానామ్ ఆమోదమ్ ఉపజిఘ్రన్తౌ...।

ప్రతిపదార్థము :- సరసీషు - సరస్సులయందు, వీచివిక్షోభశీతలమ్ - అలల తాకిడిచే చల్లనైనదియును, స్వనిశ్శ్వాసానుకారిణమ్ - తమ నిట్టూర్పును అనుకరించునదియును అగు, అరవిన్దానామ్ - పద్మములయొక్క, ఆమోదమ్ - సుగంధమును, ఉపజిఘ్రన్తౌ - వాసన చూచుచున్నవా (రగుచు...) (తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :- సరస్సులయందు అలల తాకిడిచే చల్లనైనదియును, తమ నిట్టూర్పును అనుకరించునదియును అగు పద్మసుగంధమును వాసన చూచుచున్న వా(రగుచు...) (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠుల వారి ఆశ్రమమునకేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సరసీషు - సరస్యాం, సరస్యోః, **సరసీషు**; సరసీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 2. అరవిన్దానామ్ - అరవిన్దస్య, అరవిన్దయోః, **అరవిన్దానామ్**; అరవిన్దశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 3. వీచివిక్షోభశీతలమ్ - **...శీతలమ్**, ...శీతలౌ, ...శీతలాన్; ...శీతలశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. ఆమోదమ్ - **ఆమోదమ్**, ఆమోదౌ, ఆమోదాన్; ఆమోదశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ఉపజిఘ్రన్తౌ - ఉపజిఘ్రన్, **ఉపజిఘ్రన్తౌ**, ఉపజిఘ్రన్తః; ఉపజిఘ్రత్ శబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 6. స్వనిఃశాసానుకారిణమ్ - **...అనుకారిణం,** ...అనుకారిణౌ, ...అనుకారిణః; స్వనిఃశానుకారిణ్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. వీచివిక్షోభశీతలమ్ - వీచిభిః విక్షోభః, వీచివిక్షోభః (తృ.త), వీచివిక్షోభేన శీతలమ్, వీచివిక్షోభశీతలః (తృ.త.), తమ్।
2. స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్ - స్వయోః నిఃశ్వాసాః స్వనిఃశ్వాసాః, స్వనిఃశ్వాసాన్ అనుకరోతీతి స్వనిఃశ్వాసానుకారీ (కృ.), తమ్।

పాఠాన్తరాలు :- 1. విక్షోభ - విక్షేప। 2. కారిణమ్ - వాదినమ్।

సంధులు :-

1. సరసీషు + అరవిన్దానామ్ - సరసీష్వరవిన్దానామ్ - యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆమోదః - ఎ) ఆఙ్ + ముద్ + ఘఞ్। **అతిదూరగామిగన్ధః।**

69

బి) శ్లో॥ ఆమోదః స్యాత్పరిమలః సౌరభ్యం చ సుగన్ధితా॥' 77

- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

సి)1. శ్లో॥ కకుద్మికన్యావక్త్రాన్తర్వాసలబ్ధాధివాసయా।
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్॥ -మాఘే 2-20

2. శ్లో॥ **ఆమోదం** కుసుమభవం మృదేవ ధత్తే మృద్గన్ధం
నహి కుసుమాని ధారయన్తి...;

డి) ఆమోదషట్పదన్యాయమ్ - ఆమోదమ్ - సువాసన, షట్పదమ్ - తుమ్మెద. పరిమళాన్ని బట్టి తుమ్మెద పువ్వు ఉన్నచోటు గ్రహించి చేరుకుంటుంది.

నేర్పు, ఆసక్తి ఉన్నవాడు జాడ తెలిసి తనపని తాను సాధించుకుంటాడు.

అలంకారాలు :- ఇందు ప్రతీపాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. తల్లక్షణం యథా 'సూ - ఉపమానస్య ఆక్షేపః ఉపమేయతాకల్పనం వా ప్రతీపమ్।'

- అలంకారసర్వస్వమ్ - 71

ఉపమానముయొక్క ఆక్షేపము లేదా దానికి ఉపమేయత్వం కల్పించబడడం గాని ప్రతీపాలంకారమగును.

ఇట ఉపమానమగు కమలగంధమునకు ఉపమేయత్వము కల్పింపబడుటచే నిది ప్రతీపాలంకారమని చెప్పదగును.

సంజీవినీ:- సరసీష్వితి. - సరసీషు, వీచి విక్షోభశీతలం ఊర్మి సంఘట్టనేన శీతలం, స్వనిఃశ్వాసమనుకర్తుం శీలమస్యేతి స్వనిఃశ్వాసానుకారిణమ్ - ఏతేన తయోరుత్కృష్టస్త్రీపుంజాతిత్వముక్తమ్, అరవిన్దానామ్, ఆమోదం పరిమళమ్, ఉపజిఘ్రన్తౌ ఘ్రాణేన గృహ్ణన్తౌ.

అవతారిక :- యజ్వభిర్గ్రామేషు కృతోపచారౌ జగ్మతుః -

శ్లో॥ గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు
యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్।
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణన్తా -
వర్ఘ్యానుపదమాశిషః॥ **44**

పదవిభాగము :- గ్రామేషు, ఆత్మవిసృష్టేషు, యూపచిహ్నేషు, యజ్వనామ్, అమోఘాః, ప్రతిగృహ్ణన్తౌ, అర్ఘ్యానుపదమ్, ఆశిషః।

అన్వయక్రమము :- ఆత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు గ్రామేషు అమోఘాః యజ్వనామ్ ఆశిషః అర్ఘ్యానుపద ప్రతిగృహ్ణన్తౌ...

ప్రతిపదార్థము :- ఆత్మవిసృష్టేషు - తమచేత విడువబడినవియు, యూపచిహ్నేషు - యూపస్తంభములే చిహ్నములుగా కలవియు అగు, గ్రామేషు - గ్రామములందు, అమోఘాః - తిరుగులేనివి అగు యజ్వనామ్ ఆశిషః - ఋత్విక్కుల ఆశీస్సులను, అర్ఘ్యానుపదమ్ - అర్ఘ్యము స్వీకరించిన వెంటనే, ప్రతిగృహ్ణన్తౌ - స్వీకరించుచున్నవా (రగుచు...) (తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :- తమచేత విడువబడినవియు, యూపస్తంభములే చిహ్నములుగా కలవియు అగు గ్రామములందు తిరుగులేనివి అగు ఋత్విక్కుల ఆశీస్సులను, అర్ఘ్యము స్వీకరించిన వెంటనే స్వీకరించుచున్న వా(రగుచు) (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. గ్రామేషు - గ్రామే, గ్రామయోః, **గ్రామేషు**; గ్రామశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 2. ఆత్మవిసృష్టేషు - ఆత్మవిసృష్టే, ఆత్మవిసృష్టయోః, **ఆత్మవిసృష్టేషు**; ఆత్మవిసృష్టశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీ బహువచనాన్తః। 3. యూపచిహ్నేషు - యూపచిహ్నే, యూపచిహ్నయోః, **యూపచిహ్నేషు**; యూపచిహ్నశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 4. యజ్వనామ్ - యజ్వనః, యజ్వనోః, **యజ్వనామ్**; యజ్వన్ శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 5. అమోఘాః - అమోఘాం, అమోఘే, **అమోఘాః;** అమోఘాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 6. ఆశిషః - ఆశిషం, ఆశిషౌ, **ఆశిషః**; ఆశీశ్శబ్దః షకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 7. ప్రతిగృహ్ణన్తౌ - ప్రతిగృహ్ణన్, **ప్రతిగృహ్ణన్తౌ**, ప్రతిగృహ్ణన్తః; ప్రతిగృహ్ణచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 8. అర్ఘ్యానుపదమ్ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. ఆత్మవిసృష్టేషు - ఆత్మనా విసృష్టాః ఆత్మవిసృష్టాః (తృ.త.), తేషు।
2. యూపచిహ్నేషు- యూపా ఏవ చిహ్నాని యేషాం తే, యూపచిహ్నాః (బ.) తేషు।
3. అమోఘాః - మోఘాః న భవన్తీతి అమోఘాః (నఞ్ త.)।

4. అర్ఘ్యానుపదమ్ - అర్ఘాయ ఇదం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యస్య అనుపదమ్ (ష.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. విసృష్టేషు.... నిసృష్టేషు।

సంధులు :-

1. గ్రామేషు + ఆత్మవిసృష్టేషు - గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు - యణాదేశసన్ధిః।
2. ప్రతిగృహ్ణన్తౌ + అర్ఘ్యానుపదమ్ - ప్రతిగృహ్ణన్తావర్ఘ్యానుపదమ్ - ఏచోఽ యవాయావః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అమోఘాః - ఎ) న మోఘాః భవన్తీతి అమోఘాః।

బి) శ్లో॥ సుకుమారమేకమణు మర్మభిదా-
మతిదూరగం యుతమమోఘతయా।
అవిపక్షమస్త్రమపరం కతమ
ద్విజయాయ యూయమివ చిత్తభువః। - కిరాతే 6-40

2. '**అమోఘా** హాస్యాశిషో భవన్తి' - ఛాన్దో 7-14-20

3. శ్లో॥ **అమోఘం** సన్దధే చాస్మై ధనుష్యేకధనుర్ధరః।
బ్రాహ్మమస్త్రం ప్రియాశోకశల్యనిష్కర్షణౌషధమ్॥ - ర.వం. 12-97

"అమోఘమైనదగు బ్రహ్మాస్త్రమును రావణునిపై ప్రయోగించుటకై సంధించెను.' ఇట (పుం.) ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సంజీవినీ :- గ్రామేష్వితి. - ఆత్మ విసృష్టేషు స్వ దత్తేషు, యూపో నామ యజ్ఞీయ పశుబన్ధనదారువిశేషః - యూపా ఏవ చిహ్నాని యేషాం తేషు గ్రామేషు, అమోఘాః సఫలాః, యజ్వనాం విధి నేష్టవతాం. 'యజ్వా తు విధి నేష్టవా ని' త్యమరః. 'సుయజో ర్జ్వ ని బి' తి జ్వనిప్ ప్రత్యయః, ఆశిషః ఆశీర్వాదాన్ అర్ఘః పూజావిధిః - తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం. 'పాదార్ఘాభ్యాం చే'తి యత్ ప్రత్యయః. 'షట్తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారి ణీ' త్యమరః అర్ఘస్య - అనుపదమన్వక్ - అర్ఘ్యస్వీకారానన్తర మి త్యర్థః, ప్రతిగృహ్ణన్తౌ - స్వీకుర్వన్తౌ - పదస్య పశ్చా దనుపదం. పశ్చాదర్థేఽ వ్యయీభావః 'అన్వ గన్వక్షమనుగేఽ నుపదం క్లీబ మవ్యయ మి' త్యమరః.

అవతారిక :– ఘోషవృద్ధైరప్యాదరాత్సత్కృతౌ–

శ్లో॥ హైయఙ్గవీనమాదాయ
ఘోషవృద్ధానుపస్థితాన్।
నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ
వన్యానాం మార్గశాఖినామ్॥ 45

పదవిభాగము :– హైయఙ్గవీనమ్, ఆదాయ, ఘోషవృద్ధాన్, ఉపస్థితాన్, నామధేయాని, పృచ్ఛన్తౌ, వన్యానామ్, మార్గశిఖానామ్।

అన్వయక్రమము :– హయ్యంగవీనమ్ ఆదాయ ఉపస్థితాన్ ఘోషవృద్ధాన్ వన్యానాం మార్గశాఖినాం నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ...

ప్రతిపదార్థము :– హైయంగవీనమ్ – సద్యోఘృతమును, ఆదాయ – తీసుకొని, ఉపస్థితాన్ – వచ్చిన, ఘోషవృద్ధాన్ – గొల్లపల్లెలలోని వృద్ధులను, వన్యానామ్ – అడవియందు పుట్టినవగు, మార్గశాఖినామ్ – మార్గమందలి చెట్లయొక్క, నామధేయాని – పేళ్లను, పృచ్ఛన్తౌ – అడుగుచున్న వా(రగుచు...)

(తౌ దమ్పతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్।)

తాత్పర్యము :– సద్యోఘృతమును తీసుకొని వచ్చిన గొల్లపల్లెలలోని వృద్ధులను, అడవియందు పుట్టినవగు మార్గమందలి చెట్లయొక్క పేళ్లను అడుగుచున్నవా(రగుచు...) (ఆ సుదక్షిణాదిలీపులు గురువగు వసిష్ఠుల వారి ఆశ్రమమున కేగిరి.)

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. హయ్యంగవీనమ్ – **...వీనమ్**, ...వీనే, ...వీనాని, హయ్యంగవీనశబ్దః; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆదాయ – ల్యప్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 3. ఘోషవృద్ధాన్ – ఘోషవృద్ధమ్, ఘోషవృద్ధౌ, **ఘోషవృద్ధాన్**; ఘోషవృద్ధశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 4. ఉపస్థితాన్ – ఉపస్థితం, ఉపస్థితౌ, **ఉపస్థితాన్**; ఉపస్థితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 5. నామధేయాని – నామధేయం, నామధేయే, **నామధేయాని**; నామధేయశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 6. పృచ్ఛన్తౌ – పృచ్ఛన్, **పృచ్ఛన్తౌ**, పృచ్ఛన్తః; తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాద్వివచనాన్తః। 7. వన్యానామ్ – వన్యస్య, వన్యయోః, **వన్యానామ్**; వన్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 8. మార్గశాఖినామ్ – మార్గశాఖినః, మార్గశాఖినోః,

మార్గశాఖినామ్; మార్గశాఖిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. హయ్యంగవీనమ్ – హ్యః గోదోహోద్భవమ్ (తద్ధి.), తత్।
2. ఘోషవృద్ధాన్ – ఘోషే వృద్ధాః (స.త.), తాన్।
3. వన్యానామ్ – వనే భవాః, వన్యాః (తద్ధి.), తేషామ్।
4. మార్గశాఖినామ్ – శాఖాః ఏషాం సన్తీతి శాఖినః (తద్ధి.), మార్గే శాఖినః, మార్గశాఖినః (స.త.), తేషామ్।

పాఠాన్తరాలు :– వృద్ధానుపస్థితాన్ –... వృద్ధానుపగతాన్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. హైయంగవీనమ్ – ఎ) హ్యో గోదోహస్య వికారః ఇతి, 'హైయఙ్గవీనం సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ఖఞ్ హియఙ్గ్వాదేశశ్చ। సద్యో గోదోహోద్భవం ఘృతమ్; నవనీతం; దధిసారం;...

బి) **శ్లో॥ హైయంగవీనం క్షీరాణి దధి వా కిమజీజనన్।**
గోధనం సర్వమేవేదం నీరోగం ప్రతిపద్యతే॥ – ఇతి హరివంశే

సి) దధిసారం నవనీతం బ్రువతే **హైయంగవీనమ్** చ॥ 274
– అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) హైయంగవమ్ = హైయంగవీనమ్

శ్లో॥ సంజాతకోపఃస్ఫురితారుణాధరం సందశ్య దద్భిర్దధిమంథభాజనమ్।
భిత్త్వా మృషాశ్రుర్దృషదశ్మనారహో జఘాస హైయంగవమన్తరం గతః॥ – శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణే – 10–9–6

"...వెన్నను దొంగిలించుకొని ఇంటి లోగిలిం జేరి యేకాంతమున దానిని భక్షించెను."

2. అత్ర కులకే స్వభావోక్తిభావికయోర్యథాయోగం సమావేశః...

'ప్రత్యక్షా ఇవ యద్భావాః క్రియన్తే భూతభావినః। తద్భావికమ్...

తత్ర 'సేవ్యమానౌ ఇత్యాదిషు స్వభావోక్తిః', 'స్నిగ్ధగమ్భీర' ఇత్యాదిషు భావికమ్, తస్య చ భూయః ప్రబన్ధవ్యాపిత్వం ద్రష్టవ్యమ్। అత్ర చ నియమార్థం గచ్ఛతే రపి

తయోః రాజోపచారాణాం నిష్పత్తిర్దర్శితా। తత్ర స్నిగ్ధేత్యాదౌ మాభూదిత్యాదౌ చ ఉద్యానగమనాదిసమయసముచితస్య వ్యవహారస్య సేవ్యమానావిత్యాదౌ వ్యజనస్య, మనోభిరామా ఇత్యాదౌ గీతస్య, పవనస్యేతి ఛత్రకార్యస్య... శ్రేణీబన్ధాదితి తోరణస్రజః , గ్రామేష్వితి త్రైవిద్యోపస్థానస్య, సరసీష్వితి శిశిరోపచారస్య హైయంగవీనమితి జానపదోపస్థానస్య... యత్ర చైవం కులకాదిని బన్ధః తత్ర విప్రకీర్ణానాం వాక్యార్థానాం పిణ్డీకరణం ప్రయోజనమ్। తత్ర క్వచిద్వాచ్యౌచిత్యేన క్వచిత్ రసౌచిత్యేన। తత్ర వాచ్యౌచిత్యేన యథా - అనంతరోక్తకలాపకే। రసౌచిత్యేన తు నిరూప్యతే, ఇహ ఖలు విభావాదివర్గాన్తఃపాతిత్వేన రసానుపయోగినామనుపాదానమేవ। తదన్తః పాతిత్యాదుపయోగినాం తు ద్వయీ గతి... పరంపరయా, సాక్షాత్ చ। తత్ర సాక్షాదుపయోగినాం విధేయతయా వర్ణనమన్యేషాం త్వనువాద్యత్వేన। అనువాదే చ తేషాం పిణ్డీకరణమ్। యది హి తేఽపి విధేయతయా వర్ణ్యేరన్, తదా వాక్యార్థీభూతేషు తేషు విశ్రామ్యన్త్యాః ప్రతీతేః దురాసదో రసః స్యాత్।... అత ఏవ చాత్ర రసావిహితేన కవినా అర్చనాదిరనూద్యమానత్వేనోపనిబద్ధః గమనాదిః తు నాయకవ్యాపారో విధేయత్వేన। స చానుభావరూపో రసస్య సాక్షాదఙ్గమ్; అన్యస్తు న తథా"।

- అరుణగిరినాథః।

సంజీవినీ :- హైయఙ్గవీనమితి. - హ్యస్తన గోదోహోద్భవం ఘృతం హైయఙ్గవీనం - హ్యః పూర్వేద్యుః. 'తత్తు హైయఙ్గవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృత మి' త్యమరః . 'హైయఙ్గవీనం సంజ్ఞాయా మి' తి నిపాతనాత్ సాధుః - తత్ సద్యోఘృత, మాదాయ, ఉపస్థితాన్ ప్రాప్తాన్ ఘోషేషు వృద్ధాన్ ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యాది' త్యమరః , వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గశాఖినాం నామధేయాని, పృచ్ఛన్తౌ. 'దుహ్యాజి' త్యాదినా పృచ్ఛతేః ద్వికర్మకత్వమ్.

అవతారిక :- శుద్ధవిషయోస్తయోరాసీదవర్ణనీయా శోభా-

శ్లో।। కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీ-
ద్వ్రజతోశ్శుద్ధవేషయోః।
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే
చిత్రాచన్ద్రమసోరివ।। **46**

పదవిభాగము :- కా, అపి, అభిఖ్యా, తయోః, ఆసీత్, వ్రజతోః, శుద్ధవేషయోః హిమనిర్ముక్తయోః, యోగే, చిత్రాచన్ద్రమసోః, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- వ్రజతోః శుద్ధవేషయోః హిమనిర్ముక్తయోః చిత్రాచన్ద్రమసోరివ యోగే (సతి) - కాపి అభిఖ్యా ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- వ్రజతోః - పోవుచున్నవారును, శుద్ధవేషయోః - నిర్మలములైన అలంకారములు కల, తయోః - ఆ సుదక్షిణాదిలీపులకు, హిమనిర్ముక్తయోః - మంచుచేత విడువబడిన, చిత్రాచన్ద్రమసోరివ - చిత్రానక్షత్రమునకు చంద్రునకువలె, యోగే (సతి) - సంబంధము కలుగుచుండ, కాపి - ఒకానొక, అభిఖ్యా - శోభ, ఆసీత్ - కలిగెను.

తాత్పర్యము :- నిర్మలవస్త్రధారులై గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆశ్రమమునకు ఏగుచున్న ఆ సుదక్షిణాదిలీపులకు మంచుకాలమతిక్రమించిన పిదప చిత్రానక్షత్రచంద్రులకు వలె అనిర్వాచ్యమగు శోభ పొడమెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కా - **కా**, కే, కాః; మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. అభిఖ్యా - **అభిఖ్యా**, అభిఖ్యే, అభిఖ్యాః; అభిఖ్యాశబ్దః అకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. తయోః - తస్య, **తయోః**, తేషామ్; దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 5. ఆసీత్ - లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః క్రియాపదమ్। 6. వ్రజతోః - వ్రజతః, **వ్రజతోః**, వ్రజతామ్; వ్రజచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 7. శుద్ధవేషయోః - శుద్ధవేషస్య, **శుద్ధవేషయోః,** శుద్ధవేషాణామ్; శుద్ధవేషశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 8. హిమనిర్ముక్తయోః - హిమనిర్ముక్తస్య, **హిమనిర్ముక్తయోః**, హిమనిర్ముక్తానామ్; హిమనిర్ముక్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 9. యోగే - **యోగే,** యోగయోః, యోగేషు; యోగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 10. చిత్రాచన్ద్రమసోః - చిత్రాచన్ద్రమశ్శబ్దః, సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః నిత్యద్వివచనః, షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 11. ఇవ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. శుద్ధవేషయోః - శుద్ధాః వేషాః యయోః తౌ శుద్ధవేషౌ (బ.), తయోః।
2. హిమనిర్ముక్తయోః - హిమేన నిర్ముక్తౌ హిమనిర్ముక్తౌ (తృ.త.), తయోః।
3. చిత్రాచన్ద్రమసోః - చిత్రా చ చన్ద్రమాశ్చ చిత్రాచన్ద్రమసౌ (ద్వం.), తయోః

పాఠాన్తరాలు :- 1. వేషయోః - వేశయోః

సంధులు :-

1. కా + అపి - కాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అపి + అభిఖ్యా - అప్యభిఖ్యా - యణాదేశసన్ధిః।
3. తయోః + ఆసీత్ - తయోరాసీత్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
4. వ్రజతోః + శుద్ధవేషయాః - వ్రజతోశ్శుద్ధవేషయోః। **వా శరి** సూ. 8-3-36)।

శ ష స వర్ణములు పరముగానున్నప్పుడు విసర్గమునకు విసర్గమే వికల్పముగ వచ్చును. రాని పక్షమున విసర్గమునకు **విసర్జనీయస్య సః** అనుసూత్రముచే సకారము వచ్చి ఆ స కారమునకు, **స్తోఃశ్చునాశ్చుః** అనుసూత్రముచే శకారము వచ్చును.

5. హిమనిర్ముక్తయోః + యోగే - హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే - విసర్గసన్ధిః ।
6. చిత్రాచన్ద్రమసోః + ఇవ - చిత్రాచన్ద్రమసోరివ - విసర్గసన్ధిః। (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **అభిఖ్యా** - (స్త్రీ.) - కర్తరి - క్విప్।

ఎ) అభి + ఖ్యా + అజ్ + టాప్। కీర్తిః, శోభా।

బి) ఈ పదాన్ని వివరిస్తూ 'హలాయుధకోశ' వ్యాఖ్యానకారుడు - ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

శ్లో॥ చన్ద్రం గతా పద్మగుణాన్న భుఙ్క్తే
పద్మాశ్రితా చాన్ద్రమసీ**మభిఖ్యామ్।**
ఉమాముఖన్తు ప్రతిపద్యలోలా
ద్విసంశ్రయాం ప్రీతిమవాప లక్ష్మీః॥ - కు.సం. 1-43

శ్లో॥ రేఖావిభక్తస్సువిభక్తగాత్ర్యాః
కిఞ్చిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః।
కామ**ప్యభిఖ్యాం** స్ఫురితైరపుష్య-
దాసన్నలావణ్యఫలోఽధరోష్ఠః॥ - కు.సం. 7-18

"పార్వతీదేవియొక్క క్రింది పెదవి అదురులతో అనిర్వచనీయమైన **శోభను** పోషించెను."

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

'అత్ర తయోర్యత్తథా వ్రజనమ్, ఉపమానయోశ్చ యో విశిష్టకాలభావీయోగః, తదుభయమపూర్వశోభాసంపాదనేన పరస్పరసాహాయ్యం నిర్వహతీత్యనుసంధేయమ్। ఉపమానే నిరావరణత్వముక్తమ్, ఉపమేయే తు పరిమేయపురస్సరత్వాదినా లభ్యతే।"
- అరుణగిరినాథః

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ - ఇంతకుముందు చెప్పబడినది.

సంజీవినీ :- కాఽపీతి. - వ్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయోః ఉజ్జ్వలనైపథ్యయోః , తయో, శ్చిత్రాచన్ద్రమసో రివ, యోగే సతి ఏకస్థానే విద్యమానయోః సతో రిత్యర్థః , కాప్యనిర్వాచ్యా, అభిఖ్యా శోభా, ఆసీత్. 'అభిఖ్యా నామశోభయోరిత్యమర శాశ్వత విశ్వ ప్రకాశాః. 'ఆతశ్చోపసర్గ.' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః, చిత్రా నక్షత్రవిశేషః - శిశిరాపగమే చైత్ర్యాం చిత్రాపూర్ణచన్ద్రమసోరివేత్యర్థః.

అవతారిక :- మనోహరవస్తుదర్శనాత్ మార్గపరిశ్రమో న జ్ఞాతః -

శ్లో॥ తత్తద్భూమిపతిః పత్న్యై
దర్శయన్ ప్రియదర్శనః।
అపి లంఘితమధ్వానం
బుబుధే న బుధోపమః॥ 47

పదవిభాగము :- తత్తత్, భూమిపతిః, పత్న్యై, దర్శయన్, ప్రియదర్శనః, అపి, లంఘితమ్, అధ్వానమ్, బుబుధే, న, బుధోపమః।

అన్వయక్రమము :- ప్రియదర్శనః, బుధోపమః, భూమిపతిః పత్న్యై తత్తత్ దర్శయన్ లంఘితమపి అధ్వానం న బుబుధే।

ప్రతిపదార్థము :- ప్రియదర్శనః - ప్రియదర్శనుడును, బుధోపమః - బుధునితో సాటియైనవాడును అగు, భూమిపతిః - దిలీపమహారాజు, తత్తత్ - ఆయా వస్తువులను, పత్న్యై - భార్యయగు సుదక్షిణాదేవి కొఱకు, దర్శయన్ - చూపుచు, అధ్వానమ్ - దారి, లంఘితమపి - గడచినదైనను, న బుబుధే - గమనింపలేదాయె / తెలియరాదాయె.

తాత్పర్యము :– చూడముచ్చటైనవాడును, బుధునితో సాటియైనవాడును అగు దిలీపమహారాజుకు ఆ యా వాటిని భార్యయగు సుదక్షిణాదేవి కొఱకు చూపుచు దారి గడచినదైనను తెలియరాదాయె.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తత్తత్ – **తత్తత్**, తేతే, తానితాని; తత్తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః నపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. భూమిపతిః – **భూమిపతిః,** భూమిపతీ, భూమిపతయః; భూమిపతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. పత్న్యై – **పత్న్యై**, పత్నీభ్యాం, పత్నీభ్యః; పత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 4. దర్శయన్ – **దర్శయన్,** దర్శయన్తౌ, దర్శయన్తః; దర్శయచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ప్రియదర్శనః – **ప్రియదర్శనః**, ప్రియదర్శనౌ, ప్రియదర్శనాః; ప్రియదర్శనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. అపి – అవ్యయమ్। 7. లంఘితమ్ – **లంఘితమ్,** లంఘితౌ, లంఘితాన్; లంఘితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అధ్వానమ్ – **అధ్వానమ్,** అధ్వానౌ, అధ్వనః; అధ్వన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. బుబుధే – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 10. న – అవ్యయమ్। 11. బుధోపమః – **బుధోపమః** , బుధోపమౌ, బుధోపమాః; బుధోపమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః

సమాసాలు :–

1. భూమిపతిః – భూమ్యాః పతిః (ష.త.)।
2. ప్రియదర్శనః – ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః (బ.)।
3. బుధోపమః – బుధః ఉపమా యస్య సః బుధోపమః (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :–

1. అపి లంఘిత... – అతిలంఘిత...।

అలంకారాలు :– ఇందు విరోధాభాసాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. తల్లక్షణం యథా –

'విరోధః సోऽ విరోధేऽ పి విరుద్ధత్వేన యద్వచః'

– కావ్యప్రకాశే – 10–23

"ప్రియదర్శనోऽ పూర్వస్తు ద్రష్టా, బుధశ్చన్ద్రపుత్రో గ్రహస్తేన। తుల్యోऽ పి న బుబుధే' ఇతి విరోధాభాసాలంకారః। – ఇతి శిశుహితైషిణీ

క్రియాదర్శము :– బుబుధే – 'బుధ – అవగమనే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

బుబుధే – బుబుధాతే – బుబుధిరే

సంజీవినీ :– తత్తదితి. – ప్రియం దర్శనం స్వకర్మకం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః – దర్శనీయ ఇత్యర్థః, బుధోపమో, భూమిపతిః, పత్న్యై తత్త దద్భుతం వస్తుదర్శయన్ లంఘితమపి అధ్వానం, న బుబుధే న జ్ఞాతవాన్; బుధః సౌమ్య ఉపమా ఉపమానం యస్యేతి విగ్రహః. ఇదం విశేషణం 'తత్త ద్దర్శ'య న్నిత్యత్రోపయోగితయైతస్య జ్ఞాతృత్వసూచనార్థమ్.

అవతారిక :– తౌ సాయం వసిష్ఠాశ్రమం ప్రాపతుః –

శ్లో॥ స దుష్ప్రాపయశాః ప్రాప –
దాశ్రమం శ్రాన్తవాహనః।
సాయం సంయమినస్తస్య
మహర్షేర్మహిషీసఖః॥ 48

పదవిభాగము :– సః, దుష్ప్రాపయశాః, ప్రాపత్, ఆశ్రమమ్, శ్రాన్తవాహనః, సాయమ్, సంయమినః, తస్య, మహర్షేః, మహిషీసఖః।

అన్వయక్రమము :– దుష్ప్రాపయశాః శ్రాన్తవాహనః మహిషీసఖః సః సాయం సంయమినః తస్య మహర్షేః ఆశ్రమం ప్రాపత్।

ప్రతిపదార్థము :– దుష్ప్రాపయశాః – పొందరాని కీర్తికలట్టియు, శ్రాన్తవాహనః – అలసిన అశ్వములు గలట్టియు, మహిషీసఖః – భార్యాసమేతుడు అగు, సః – ఆ దిలీపమహారాజు, సాయమ్ – సాయంకాలమునందు, సంయమినః – నియమ వంతుడగు, తస్య మహర్షేః – ఆ వసిష్ఠమహర్షియొక్క, ఆశ్రమమ్ – ఆశ్రమమును, ప్రాపత్ – పొందెను / చేరెను.

తాత్పర్యము :– పొందరాని కీర్తికలట్టియు, అలసిన అశ్వములు గలట్టియు, భార్యాసమేతుడగు ఆ దిలీపమహారాజు సాయంకాలమునందు నియమవంతుడగు వసిష్ఠమహర్షియొక్క ఆశ్రమమును చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సః - **సః,** తే, తౌ; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. దుష్ప్రాపయశాః - **దుష్ప్రాపయశాః,** దుష్ప్రాపయశౌ, దుష్ప్రాపయశసః; దుష్ప్రాపయశశ్శబ్దః సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. ప్రాపత్ - లుఙ్, ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 4. ఆశ్రమమ్ - **ఆశ్రమమ్,** ఆశ్రమౌ, ఆశ్రమాన్; ఆశ్రమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 5. శ్రాన్తవాహనః - **శ్రాన్తవాహనః,** శ్రాన్తవాహనౌ, శ్రాన్తవాహనాః; శ్రాన్తవాహనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. సాయమ్ - అవ్యయమ్। 7. సంయమినః - **సంయమినః,** సంయమినోః, సంయమినామ్; సంయమిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. తస్య - **తస్య,** తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. మహర్షేః - **మహర్షేః,** మహర్ష్యోః, మహర్షీణామ్; మహర్షిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. మహిషీసఖః - **మహిషీసఖః,** మహిషీసఖౌ, మహిషీసఖాః; మహిషీసఖశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. దుష్ప్రాపయశాః - దుఃఖేన ప్రాప్తుం శక్యం దుష్ప్రాపం, దుష్ప్రాపం యశః యస్య సః దుష్ప్రాపయశాః (బ.)।
2. శ్రాన్తవాహనః - శ్రాన్తాని వాహనాని యస్య సః శ్రాన్తవాహనః (బ.)।
3. సంయమినః - సంయమః అస్యాస్తీతి సంయమీ, తస్య।
4. మహర్షేః - మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః। (వి.పు.క.) తస్య।
5. మహిషీసఖః - మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః, (ష.త.)।

సంధులు :-

1. దుష్ప్రాపయశాః దుః + ప్రాపయశాః - విసర్గసన్ధిః (షకారాదేశః)।
2. సంయమినః + తస్య - సంయమినస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. మహర్షేః + మహిషీసఖః - మహర్షేర్మహిషీసఖః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సాయమ్ - అవ్యయమ్।

ఎ) దినావసానమస్యార్థః। '**సాయం** సంయమినస్తస్య మహర్షేర్మహిషీసఖః। సాయన్తనో వాయుః'। అని అవ్యయకోశ' వ్యాఖ్యానకారుడు దీనికి ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరణముగ చూపినాడు.

బి) స్యతి సమాపయతి దినమితి। షో + బహులకాద్ ఇమ్ యుగాగమశ్చ। సాయాహ్నః సన్ధ్యా; **సాయం**కాలః।

- అని 'హలాయుధకోశ'కారుడున్ను దీనికి ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరణముగా చూపినాడు.

సి) శ్లో॥ వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామా తపోవనాత్।
ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు **సాయం** ప్రత్యుద్వ్రజేదపి॥ - ర.వం. 1-90

ఆప్టే మహాశయుడున్నూ ప్రస్తుత శ్లోకమును, ఈ పై శ్లోకమును కూడ ఉదాహరణముగ చూపినాడు.

2. మహిషీసఖః :- ఇట 'నందార్గికర్' వ్యాఖ్య చూడవలయును. దీనితోబాటు పాణిని 5-4-91ను కూడ పరిశీలించగలరు. ఇంకను ఈ సర్గమునందలి 1-95వ శ్లోకమును మఱియు 2 -24 శ్లోకమును కూడ ఈ సందర్భమున సునిశిత పరిశీలన చేయగలరు.

క్రియాదర్శము :- ప్రాపత్ - 'ప్ర' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ఆప్ వ్యాప్తౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రాపత్ - ప్రాపతాం - ప్రాపన్।
తేనాశ్రమః ప్రాప్యత। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- స ఇతి దుష్ప్రాపయశాః దుష్ప్రాపమన్యదుర్లభం యశో యస్య స తథోక్తః, శ్రాన్తవాహనః దూరగమనాత్ క్లాన్తయుగ్యః, మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్ట జి' తి టచ్ప్రత్యయః - సహాయాన్తరనిరపేక్ష ఇతి భావః, స రాజా, సాయం సాయంకాలే, సంయమినః నియమవతః తస్య మహర్షేర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, ప్రాపత్ ప్రాప్తః. పుషాదిత్వా దఙ్.

అవతారిక :- ఆశ్రమవర్ణనా -

శ్లో॥ వనాన్తరాదుపావృత్తైః
సమిత్కుశఫలాహరైః।
పూర్యమాణమదృశ్యాగ్ని | **అగ్నిప్రత్యుద్గమాత్పూతైః**
ప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః॥ | **పూర్యమాణం తపస్విభిః॥ 49**

పదవిభాగము :- వనాన్తరాత్, ఉపావృత్తైః, సమిత్కుశఫలాహరైః, పూర్యమాణమ్, అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః, తపస్విభిః।

అన్వయక్రమము :- వనాన్తరాత్ ఉపావృత్తైః సమిత్కుశఫలాహరైః అదృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతైః తపస్విభిః పూర్యమాణమ్ (ఆశ్రమమ్ ప్రాపత్।)

ప్రతిపదార్థము :- వనాన్తరాత్ - ఇతర వనములనుండి, ఉపావృత్తైః - తిరిగి వచ్చినవారును, సమిత్ - కుశ - ఫల - ఆహరైః - సమిధలను, దర్భలను, ఫలములను తెచ్చుచున్న వారును, అదృశ్య - అగ్ని - ప్రత్యుద్యాతైః - అగుపడని త్రేతాగ్నులచేత ఎదుర్కొనబడినవారును అగు, తపస్విభిః - ఋషులచేత, పూర్యమాణమ్ - నింపబడుచున్నది అగు (ఆశ్రమమ్ ప్రాపత్।)

తాత్పర్యము :- ఇతర వనములనుండి సమిధాదులను తెచ్చుచున్నవారును, అగుపడని త్రేతాగ్నులచే ఎదురుకొనబడినవారును అగు, ఋషులచేత నింపబడుచున్నదియగు (వసిష్ఠాశ్రమమునకు భార్యాసమేతుడగు దిలీపమహారాజు చేరెను.)

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. వనాన్తరాత్ **- వనాన్తరాత్,** వనాన్తరాభ్యాం, వనాన్తరేభ్యః ; వనాంతరశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. ఉపావృత్తైః - ఉపావృత్తేన, ఉపావృత్తాభ్యాం, **ఉపావృత్తైః**; ఉపావృత్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 3. సమిత్...ఆహరైః - ...ఆహరేణ, ...ఆహరాభ్యాం, **...ఆహరైః**; సమిత్...ఆహరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 4. పూర్యమాణమ్ - **పూర్యమాణమ్**, పూర్యమాణౌ, పూర్యమాణాన్; పూర్యమాణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః - ...ప్రత్యుద్యాతేన, ...ప్రత్యుద్యాతాభ్యాం, **...ప్రత్యుద్యాతైః**; ...ప్రత్యుద్యాతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 6. తపస్విభిః - తపస్వినా, తపస్విభ్యాం, **తపస్విభిః**; తపస్విన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. వనాన్తరాత్ - అన్యత్ వనం వనాంతరం, తస్మాత్।
2. సమిత్కుశఫలాహరైః - సమిధశ్చ కుశాశ్చ ఫలాని చ, సమిత్కుశఫలాని (ద్వం.) సమిత్కుశఫలాని ఆహర్తుం శీలమ్ ఏషామితి, సమిత్కుశఫలాహరాః (తద్ధి.) తైః।

3. అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః - న దృశ్యాః, అదృశ్యాః (నఞ్‌త.) అదృశ్యాశ్చ తే అగ్నియశ్చ, అదృశ్యాగ్నయః (వి.పూ.క.), అదృశ్యాగ్నిభిః। ప్రత్యుద్యాతాః, అదృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతాః (తృ.త) తైః।

పాఠాన్తరాలు :- శ్లోకభాగము - చూడండి.

1. స్కన్ధాసక్తసమిత్కుశైః - స్కన్ధాసక్తసమిత్కుశైః - సమిత్కుశఫలాహరైః

సంధులు :-

1. ...ప్రత్యుద్యాతైః + తపస్విభిః - ...ప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సమిత్ (ధ్) (స్త్రీ.) :-

ఎ) **సమిధ్యతేఽ**నయేతి। సమ్ + ఇన్ధ్ + క్విప్, తుక్।

బి) **శ్లో॥ అర్కః పలాశః ఖదిరస్త్వపామార్గోఽథ పిప్పలః।**
ఉదుమ్బరః శమీ దూర్వాః కుశాశ్చ సమిధః క్రమాత్॥

- ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః।

2. శ్లో॥ ప్రాదేశమాత్రాః సశిఖాః సవల్కాశ్చ పలాశినీః।
సమిధః కల్పయేత్ ప్రాజ్ఞః సర్వకర్మసు సర్వదా॥

- ఇతి మత్స్యపురాణే

3. శ్లో॥ నిత్యం స్నాత్వా శుచిః కుర్యాద్ దేవర్షిపితృతర్పణమ్।
దేవతాభ్యర్చనం చైవ **సమిదాధానమేవ** చ॥ - ఇతి మనుః 2/176

4. శ్లో॥ "ఏధస్తర్పణమిన్ధనమేధః **సమిదిధ్మ** ఇత్యభిన్నార్థాః॥"
అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

5. శ్లో॥ తత్రాగ్నిమాధాయ **సమిత్స**మృద్ధం
స్వమేవ మూర్త్యన్తరమష్టమూర్తిః।
స్వయం విధాతా తపసః ఫలానాం
కేనాపి కాయేన తపశ్చచార॥ - కు.సం. 1-57

6. శ్లో॥ అయన్తు మామాత్మభవస్తవాదర్శనమారుతః।
విలాపదుఃఖ**సమిధో** రుదితాశ్రుహుతాహుతిః ॥

- శ్రీమద్రామయణే 2-24-6

"...విలాపదుఃఖములే సమిధలు..."

2. 1. అదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైః తపస్విభిః - ఇట శ్రీకాళిదాసకవితావైభవము ఇలా చెప్పినది.

'అరణ్యమునకు / ప్రవాసమునకు బోయి సమిధలు మున్నగువానిని తీసికొని వెనుతిరిగివచ్చే ఆహితాగ్నులకు వైతానాగ్నులు, అదృశ్యరూపముతో ప్రవాసమునుండి వచ్చు తండ్రికి (బుత్రులువోలె- ఎదురేగు నని శ్రుతి యిట్లు చెప్పుచున్నది.'

'కామం పితరం పుత్రాః ప్రోషితవంతం ప్రత్యాధావన్తి ఏవమేతం అగ్నయః ప్రత్యాధావన్తి, స శకలాన్దారూని వాహరన్నితి' ఏతాదృశవిశేష విషయములను పఠితలకు బోధించుట కాళిదాసునకు మిక్కిలి యిష్టము.

సంజీవినీ :- తమాశ్రమం విశనష్టి - వనాన్తరా దితి. - వనాన్తరా దన్యస్మా ద్వనాత్, ఉపావృత్తైః ప్రత్యాగతైః, సమిధశ్చ కుశా శ్చ ఫలాని చ ఆహర్తుం శీలమేషా మితి సమిత్కుశఫలాహరాః - తైః, 'ఆజీ తాచ్ఛీల్య' ఇతి హరతే రాజ్బూర్వా దచ్ప్రత్యయః , అదృశ్యై ర్దర్శనాయోగ్యైః - అగ్నిభి ర్వైతానికైః - ప్రత్యుద్యాతాః ప్రత్యుద్గతాః - తైః , తపస్విభిః, పూర్యమాణం వ్యాప్యమానం; ప్రో ష్యాగచ్ఛతా మాహితాగ్నీనామ్ అగ్ని ప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధ మేవ.

అవతారిక :- ఆశ్రమద్వారే మృగాః ఋషీణామపత్యానీవ క్రీడన్తి స్మ -

శ్లో॥ ఆకీర్ణమృషిపత్నీనా-
ముటజద్వారరోధిభిః।
అపత్యైరివ నీవార -
భాగధేయోచితైర్మృగైః॥ **50**

పదవిభాగము :- ఆకీర్ణమ్, ఋషిపత్నీనామ్, ఉటజద్వారరోధిభిః, అపత్యైః, ఇవ, నీవారభాగధేయోచితైః, మృగైః।

అన్వయక్రమము :- నీవారభాగధేయోచితైః ఉటజద్వారరోధిభిఃమృగైః ఋషిపత్నీనాం అపత్యైరివ ఆకీర్ణమ్...।

ప్రతిపదార్థము :- నీవార - భాగధేయ - ఉచితైః - నెవ్వరిధాన్య భాగమునకు అలవాటుపడినవియు, ఉటజ - ద్వార - రోదిభిః - పర్ణశాలల ద్వారములను అడ్డగించునవియు, ఋషిపత్నీనామ్ - ఋషిభార్యలయొక్క, అపత్యైః + ఇవ - బిడ్డలవలె నున్నవి యగు, మృగైః - లేళ్లచేత, ఆకీర్ణమ్ - వ్యాప్తమైనదియగు, (ఆశ్రమమ్ ప్రాపత్)

తాత్పర్యము :- నెవ్వరి ధాన్యభాగమునకు అలవాటుపడినవియు, పర్ణశాలల ద్వారములను అడ్డగించునవియు, ఋషిభార్యలయొక్క బిడ్డలవలె నున్నవియగు లేళ్లచేత వ్యాప్తమైన ఆశ్రమమునకు ఆ దిలీపుడు సపత్నీకుడై చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఆకీర్ణమ్ - **ఆకీర్ణమ్**, ఆకీర్ణౌ, ఆకీర్ణాన్; ఆకీర్ణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఋషిపత్నీనామ్ - ఋషిపత్న్యాః, ఋషిపత్న్యోః, **ఋషిపత్నీనామ్;** ఋషిపత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహు వచనాన్తః। 3. ఉటజద్వారరోధిభిః - ఉటజద్వారరోధినా, ఉటజద్వారరోధిభ్యాం, **ఉటజద్వారరోధిభిః**; ఉటజద్వారరోధిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 4. అపత్యైః - అపత్యేన, అపత్యాభ్యాం, **అపత్యైః**; అపత్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృ.బ.। 5. ఇవ -అవ్యయమ్। 6. నీవారభాగధేయోచితైః - ...ఉచితేన, ...ఉచితాభ్యాం, **...ఉచితైః**; ...ఉచితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 7. మృగైః - మృగేణ, మృగాభ్యాం, **మృగైః**; మృగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.।

సమాసాలు :-

1. ఋషిపత్నీనామ్ - ఋషీణాం పత్న్యః ఋషిపత్న్యః (ష.త.), తాసామ్।
2. ఉటజద్వారరోదిభిః - ఉటజానాం ద్వారాణి ఉటజద్వారాణి (ష.త.), ఉటజద్వారాణి రుంధన్తీతి ఉటజద్వారరోధినః (కృ.), తైః।
3. నీవారభాగధేయోచితైః - నీవారాణాం భాగధేయాని నీవారభాగధేయాని (ష.త.), నీవారభాగధేయానాం ఉచితాః నీవారభాగధేయోచితాః (ష.త.) తైః

సంధులు :-

1. అపత్యైః + ఇవ - అపత్యైరివ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

2. ...ఉచితైః + మృగైః - ఉచితైర్మృగైః - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆకీర్ణం - ఈ పద ప్రయోగమునకై 'కిరాతార్జునీయమహాకావ్య'మున 7వ సర్గము - 36వ శ్లోకమును చూడండి.

1. శ్లో॥ **ఆకీర్ణం** బలరజసా ఘనారుణేన
ప్రక్షోభైః సపది తరంగితం తటేషు।
మాతంగోన్మథితసరోజరేణుపింగం
మాంజిష్ఠం వసనమివాంబు నిర్బభాసే॥ - కిరాతే 7-36

'మిక్కిలి ఎరుపైన సేనవలన లేచిన దుమ్ముతో వ్యాపించునది..."

2. శ్లో॥ మహాభాగః కామం నరపతిరభిన్నస్థితిరసౌ
న కశ్చిద్వర్ణానామపథమపకృష్టోఽపి భజతే।
తథాపీదం శశ్వత్పరిచితవివిక్తేన మనసా
జనాకీర్ణం మన్యే హుతవహపరీతం గృహమివ॥ - అ.శా. 5-10

"...జనులతో వ్యాప్తమైన ఈ పట్టణము ఎల్లపుడు..."

3. ఆకీర్ణం మణ్డలం సర్వం మిత్త్రైరరిభిరేవ చ। -కామందకీయనీతిసారే - 8-13

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

సంజీవినీ :- ఆకీర్ణమితి - నీవారాణాం తృణధాన్యానాం - భాగ ఏవ భాగధేయ మంశః. 'భాగరూపనామభ్యో ధేయో వాచ్య' ఇతి స్వార్థే ధేయ ప్రత్యయః తస్యోచితైః , అత ఏవ - ఉటజానాం పర్ణశాలానాం - ద్వారరోధిభిః - ద్వారావరోధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనామ్, అపత్యైరివ ఆకీర్ణం వ్యాప్తమ్.

అవతారిక :- మునికన్యకాః వృక్షసేచనమకుర్వన్ -

శ్లో॥ సేకాన్తే మునికన్యాభిః
తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్।
విశ్వాసాయ విహఙ్గానా-
మాలవాలామ్బుపాయినామ్॥ **51**

పదవిభాగము :- సేకాన్తే, మునికన్యాభిః, తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్, విశ్వాసాయ, విహంగానాం, ఆలవాలామ్బుపాయినామ్।

అన్వయక్రమము :- సేకాన్తే మునికన్యాభిః ఆలవాలామ్బుపాయినాం విహంగానాం విశ్వాసాయ తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్...।

ప్రతిపదార్థము :- సేకాన్తే - నీళ్లు (మొక్కల మొదళ్లలో) పోసిన తర్వాత, మునికన్యాభిః - మునికన్యలచేత, ఆలవాల - అంబు - పాయినామ్ - (మొక్కల) మొదళ్ల యందలి నీటిని త్రాగెడి, విహంగానామ్ - పక్షులయొక్క, విశ్వాసాయ - విశ్వాసముకొఱకు, తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్ - ఆ క్షణమందు వదలిపెట్టబడిన చిన్నవృక్షములు కలట్టియు, (ఆశ్రమమ్ ప్రాపత్।)

తాత్పర్యములు :- మునికన్యలచేత మొక్కల మొదళ్లలో నీళ్లు పోయబడిన పిదప యందలి నీటిని త్రాగెడి పక్షుల విశ్వాసము కొఱకు ఆ క్షణమందే వదలిపెట్టబడిన చిన్నవృక్షములు కలట్టి వశిష్ఠాశ్రమమునకు సపత్నీకుడై దిలీపుడు చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. సేకాన్తే - **సేకాన్తే**, సేకాన్తయోః, సేకాన్తేషు; సేకాన్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. మునికన్యాభిః - మునికన్యయా, మునికన్యాభ్యాం, **మునికన్యాభిః**; మునికన్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః తృ.బ.। 3. తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్ - **...వృక్షకమ్,** ...వృక్షకౌ, ...వృక్షకాన్; ...వృక్షకశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. విశ్వాసాయ - **విశ్వాసాయ,** విశ్వాసాభ్యాం, విశ్వాసేభ్యః; విశ్వాసశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. విహంగానామ్ - విహంగస్య, విహంగయోః, **విహంగానామ్**; విహంగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 6. ఆలవాలంబుపాయినామ్ - ...పాయినః, ...పాయినోః, **...పాయినామ్**; ...పాయిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. మునికన్యాభిః - మన్యన్తే ఇతి మునయః, మునీనాం కన్యాః మునికన్యాః (ష.త.) తాభిః।
2. తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్ - తస్య క్షణః తత్‌క్షణః (ష.త.), తత్‌క్షణం ఉజ్ఝితాః తత్‌క్షణోజ్ఝితాః, అల్పాః వృక్షాః వృక్షకాః, తత్‌క్షణోజ్ఝితాః వృక్షకాః యస్మిన్ సః , తత్‌క్షణోజ్ఝితవృక్షకః (బ.) తమ్।
3. విహంగానామ్ - విహాయసి గచ్ఛన్తీతి విహంగాః (కృ.) తేషామ్।

4. సేకాన్తే - సేకస్య అంతః సేకాన్తః (ష.త.), తస్మిన్।
5. ఆలవాలంబుపాయినామ్ - ఆలవాలేషు అంబూని ఆలవాలాంబూని (స.త.), ఆలవాలాంబూని పిబన్తీతి ఆలవాలాంబుపాయినః (కృ.), తేషామ్।

పాఠాన్తరాలు :- విశ్వాసాయ - **విస్రంభాయ**

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :- 1. విస్రంభః -

ఎ) 'సమౌ **విస్రంభ**విశ్వాసౌ' - అని అమరకోశము

బి) (పుం.) - 1. వి + స్రమ్భు + ఘఞ్ । విశ్వాసః।

2. '**విస్రమ్భా**దురసి నిపత్య లబ్ధనిద్రామ్' - ఇతి ఉత్తరరామచరితే।
3. విస్రమ్భ, విశ్రబ్ధ, విస్రబ్ధ, విశ్రమ్భ - పదాలు ఒకే అర్థాన్ని కలిగి ఉంటాయి.
4. '**...విశ్రమ్భః** కథ్యతే చ విశ్వాసః'।

- అని హలాయుధకోశము

సంజీవినీ :- సేకాన్తే ఇతి - సేకాన్తే వృక్షమూల సేచనావసానే, మునికన్యాభిః సేక్త్రీభిః - ఆలవాలేషు జలావాపవలయేషు - య దమ్బు - తత్పాయినాం - 'స్యాదాలవాల మావాల మవాప' ఇత్యమరః. విహఙ్గానాం పక్షినాం, విస్రమ్భాయ విశ్వాసాయ. 'సమౌ విస్రమ్భవిశ్వాసౌ' విత్యమరః, తత్క్షణే సేచనక్షణే - ఉజ్ఝితాః - వృక్షకాః బాలవృక్షాః - యస్మిన్ - తమ్. అల్పార్థే కన్ ప్రత్యయః.

అవతారిక :- ఉటజాఙ్గణభూమిషు విస్రమ్భేణనిషణ్ణా మృగాః -

శ్లో॥ ఆతపాత్యయసంక్షిప్త-
నీవారాసు నిషాదిభిః।
మృగైర్వర్తితరోమన్థ-
ముటజాఙ్గణభూమిషు॥ **52**

పదవిభాగము :- ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు, నిషాదిభిః, మృగైః, వర్తితరోమన్థమ్, ఉటజాఙ్గణభూమిషు।

అన్వయక్రమము :- ఆతప...నీవారాసు ఉటజ - అంగణభూమిషు నిషాదిభిః మృగైః వర్తితరోమన్థమ్...।

ప్రతిపదార్థము :- ఆతప - అత్యయ - సంక్షిప్త - నీవారాసు - ఎండిపోవుటచే ప్రోగు చేయబడిన నీవార ధాన్యముకల, ఉటజ - అంగణభూమిషు - పర్ణశాలల ముంగిళ్లయందు, నిషాదిభిః - పరుండియున్న, మృగైః - లేళ్లచేత, వర్తిత - రోమన్థమ్ - నెమరువేయుచుండుట కలదియు అగు... (ఆశ్రమం ప్రాపత్।)

తాత్పర్యము :- ఎండిపోవుటచే ప్రోగుచేయబడిన నీవారధాన్యముగల పర్ణశాలల ముంగిళ్లయందు పరుండి నెమరువేయుచున్న లేళ్లు కలదియు అగు ఆశ్రమమునకు దిలీపుడు సపత్నీకుడై చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- ఆతప...నీవారాసు - ...వీవారాయాం, ...నీవారయోః, **...నీవారాసు**; ...నీవారాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః సప్తమీబహువచనాన్తః। 2. నిషాదిభిః - నిషాదినా, నిషాదిభ్యాం, **నిషాదిభిః**; నిషాదిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 3. మృగైః - మృగేణ, మృగాభ్యాం, **మృగైః**; మృగశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 4. వర్తితరోమన్థమ్ - **వర్తితరోమన్థమ్**, వర్తితరోమన్థౌ, వర్తితరోమన్థాన్; వర్తితరోమన్థశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ఉటజాఙ్గణభూమిషు - ...భూమ్యాం, ...భూమ్యోః, **...భూమిషు;**...భూమిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు - ఆతపస్య అత్యయః, ఆతపాత్యయః (ష.త.), ఆతపాత్యయేన సంక్షిప్తాః ఆతపాత్యయసంక్షిప్తాః (తృ.త.), ఆతపాత్యసంక్షిప్తాః నీవారాః యాసు తాః ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాః (బ.), తాసు।
2. వర్తితరోమన్థమ్ - వర్తితః రోమన్థః యస్మిన్ సః వర్తితరోమన్థః (బ.) తమ్।
3. ఉటజాఙ్గణభూమిషు - అఙ్గణానాం భూమయః అంగణభూమయః (ష.త.), ఉటజానాం అంగణభూమయః, ఉటజాఙ్గణభూమయః (ష.త.), తాసు।

పాఠాన్తరాలు :- 1. ఆతపాత్యాయ...-ఆతపాపాయ....

సంధులు :-

1. మృగైః + వర్తితరోమన్థమ్ - మృగైర్వర్తితరోమన్థమ్ - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రోమన్థః - ఎ) రోగం మధ్నాతి। మన్థ్ - అణ్। పృషో... గలోపః।

బి) 'ఉద్గీర్ణస్య వా అవగీర్ణస్య వా మన్థో **రోమన్థః**' - మహాభారతమ్।

సి) 'మహాకవి కాళిదాసు రచించిన 'అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్' - 2 - 6వ శ్లోకము. ఈ దిగువనీయబడినది. చూడుడు.

శ్లో॥ గాహన్తాం మహిషాః నిపానసలిలం శృంగైర్ముహుస్తాడితం
ఛాయాబద్ధకదమ్బకం మృగకులం **రోమన్థ**మభ్యస్యతు।
విస్రబ్ధం క్రియతాం వరాహతతిభిర్ముస్తాక్షతిః పల్వలే
విశ్రామం లభతామిదం చ శిథిలజ్యాబంధమస్మద్ధనుః॥

"చెట్లయొక్క చల్లని నీడలయందు లేళ్లు గుమిగూడి నెమరు వేయనిమ్ము..."

సంజీవినీ :- ఆతపేతి. - ఆతప - స్యాత్యయే అపగమే సతి - సంక్షిప్తాః రాశీ కృతాః - నీవారాః తృణధాన్యాని యాసు తాసు. 'తృణధాన్యాని నీవారా' ఇత్యమరః , ఉటజానాం పర్ణశాలానామ్ - అఙ్గణభూమిషు చత్వరభాగేషు - 'పర్ణశాలోటజోఽ స్త్రియాం, 'అఙ్గణం చత్వరాజిరే' ఇతి చామరః, నిషాదిభి రుపవిష్టైః, మృగై, ర్వర్తితో నిష్పాదితో - రోమన్థ శ్చర్వితచర్వణం - యస్మిన్ ఆశ్రమే తమ్.

అవతారిక :- ఆహుతిగన్ధిభిః ధూమైరతిథయః పూతాః -

శ్లో॥ అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునై-
రతిథీనాశ్రమోన్ముఖాన్।
పునానం పవనోద్ధూతై-
ర్ధూమైరాహుతిగన్ధిభిః॥ **53**

పదవిభాగము :- అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః, అతిథీన్, ఆశ్రమోన్ముఖాన్, పునానమ్, పవనోద్ధూతైః, ధూమైః, ఆహుతిగన్ధిభిః।

అన్వయక్రమము :- అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః పవనోద్ధూతైః ఆహుతిగన్ధిభిః ధూమైః ఆశ్రమోన్ముఖాన్ అతిథీన్ పునానమ్...।

ప్రతిపదార్థము :- అభ్యుత్థిత - అగ్ని - పిశునైః - ప్రజ్వలించిన అగ్నికి సూచకములును, పవన - ఉద్ధూతైః - గాలిచేత ఎగురకొట్టబడినవియును, ఆహుతిగన్ధిభిః - హోమద్రవ్యముల వాసనగలవియును అగు, ధూమైః - పొగలచే,

ఆశ్రమోన్ముఖాన్ - ఆశ్రమములోనికి ప్రవేశించుచున్న, అతిథీన్ - అతిథులను, పునానమ్ - పవిత్రము చేయుచున్నదియును అగు. (ఆశ్రమమ్ ప్రాపత్।)

తాత్పర్యము :- ప్రజ్వలించిన అగ్నికి సూచకములును, గాలిచేత ఎగురకొట్ట బడినవియును, హోమద్రవ్యముల వాసనగలవియును అగు పొగలచే, ఆశ్రమములోనికి ప్రవేశించుచున్న అతిథులను పవిత్రము చేయుచున్నదియు అగు ఆశ్రమమునకు దిలీపమహారాజు సపత్నీకుడై చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః - ...పిశునేన, ...పిశునాభ్యాం, **...పిశునైః**; ...పిశునశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 2. అతిథీన్ - అతిథిం, అతిథీ, **అతిథీన్**; అతిథిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 3. ఆశ్రమోన్ముఖాన్ - ఆశ్రమోన్ముఖం, ఆశ్రమోన్ముఖౌ, **ఆశ్రమోన్ముఖాన్;** ఆశ్రమోన్ముఖ శబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 4. పునానమ్ - **పునానమ్,** పునానౌ, పునానాన్; పునానశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. పవనోద్ధూతైః - పవనోద్ధూతేన, పవనోద్ధూతాభ్యాం, **పవనోద్ధూతైః;** పవనోద్ధూతశబ్ద అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 6. ధూమైః - ధూమేన, ధూమాభ్యాం, **ధూమైః**; ధూమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 7. ఆహుతిగన్ధిభిః - ఆహుతిగన్ధినా, ఆహుతిగన్ధిభ్యాం, **ఆహుతిగన్ధిభిః**; ఆహుతిగన్ధిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.।

సమాసాలు :-

1. అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైః - అభ్యుత్థితాః చ తే అగ్నయః చ, అభ్యుత్థితాగ్నయః అభ్యుత్థితాగ్నీనాం పిశునాః అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునాః (ష.త.), తైః।
2. ఆశ్రమోన్ముఖాన్ - ఆశ్రమస్య ఉన్ముఖాః ఆశ్రమోన్ముఖాః (ష.త.), తాన్।
3. పవనోద్ధూతైః - పవనేన ఉద్ధూతాః పవనోద్ధూతాః (తృ.త.), తైః।
4. ఆహుతిగన్ధిభిః - ఆహుతీనాం గన్ధః ఆహుతిగన్ధః (ష.త.), ఆహుతిగన్ధః ఏషామస్తీతి ఆహుతిగన్ధినః (కృ.), తైః।

పాఠాన్తరాలు :- 1. అభ్యుత్థితా... - అభ్యుద్ధృతా... - అభ్యుద్ధతా..

సంధులు :-

1. ...పిశునైః + అతిథీన్ - ...పిశునైరతిథీన్ - విసర్గసన్ధిః।
2. పవనోద్ధూతైః + ధూమైః - పవనోద్ధూతైర్ధూమైః - విసర్గసన్ధిః।

3. ధూమైః + ఆహుతిగన్ధిభిః - ధూమైరాహుతిగన్ధిభిః - విసర్గసన్ధిః(రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పునానః :- ఎ) Purifying శానచ్ ప్రత్యయాన్తము, 'పూఞ్ (పూ) పవనే - సకర్మకమ్ సేట్, ఉభయపదీ. ఆత్మనేపదీ పదములపై ఈ ప్రత్యయము వచ్చును.

బి) హోమధూమము పవిత్రత్వమును కలిగించునదే కాక ఆయుష్షును సైతము పెంచుననుటకు ప్రమాణము కలదు.

శ్లో॥ వృద్ధార్కో హోమధూమశ్చ
బాలాస్త్రీ నిర్మలోదకమ్।
రాత్రౌ క్షీరాన్నభుక్తిశ్చ
ఆయుర్వృద్ధిర్దినేదినే॥

సి) 48వ శ్లోకమునుండి 53వ శ్లోకము వఱకు 'సః ఆశ్రమం ప్రాపత్।' అనునది ఒకటే అన్వయము. కనుక ఇది 'కులకము' అనబడును.

అలంకారాలు :- ఇట 'విరోధాభాసాలంకార' మున్నదని చారిత్రవర్ధనుడు పేర్కొనినాడు.

సంజీవినీ :-అభ్యుత్థితేతి. - అభ్యుత్థితాః - ప్రజ్వలితాః - హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః . 'సమిద్ధేऽగ్నా వాహుతిం జుహో తీ' తి శ్రుతేః - తేషా మగ్నీనాం - పిశునైస్సూచకైః, పవనోద్ధూతైః వాయుక్షి ప్తైః, ఆహుతీనాం గన్ధః ఏషా మస్తీ త్యాహుతిగన్ధినః తైః, ధూమైః ఆశ్రమోన్ముఖా నతిథీన్, పునానం పవిత్రీకుర్వాణమ్.

అవతారిక :- దిలీపః పత్న్యా సహ రథాదవతతార -

శ్లో॥ అథ యన్తారమాదిశ్య
ధుర్యాన్విశ్రామయేతి సః।
తామవారోపయత్పత్నీం
రథాదవతతార చ॥ 54

పదవిభాగము :- అథ, యన్తారమ్, ఆదిశ్య, ధుర్యాన్, విశ్రామయ, ఇతి, సః, తామ్, అవరోపయత్, పత్నీమ్, రథాత్, అవతతార, చ।

అన్వయక్రమము :- అథ సః యన్తారమ్ ధుర్యాన్ విశ్రామయ ఇతి ఆదిశ్య తాం పత్నీం రథాత్ అవారోపయత్ అవతతార చ।

ప్రతిపదార్థము :- అథ - ఆశ్రమము ముంగిటకు చేరుకున్న పిదప, సః - ఆ దిలీపమహారాజు, ధుర్యాన్ - రథాశ్వములను, విశ్రామయ - విశ్రమింపజేయుము, ఇతి - అని, యన్తారమ్ - సారథిని, ఆదిశ్య - ఆజ్ఞాపించి, పత్నీమ్ - భార్యయగు, తామ్ - ఆ సుదక్షిణాదేవిని, రథాత్ - రథమునుండి, అవారోపయత్ - దింపించెను. అవతతార చ - తానును దిగెను.

తాత్పర్యము :- ఆశ్రమము ముంగిటకు చేరుకున్న పిదప ఆ దిలీపమహారాజు 'రథాశ్వములను విశ్రమింపజేయుము' అని సారథిని ఆజ్ఞాపించి, భార్యయగు ఆ సుదక్షిణాదేవిని రథమునుండి దింపించెను, తానును దిగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1, అథ - అవ్యయమ్। 2. యన్తారమ్ - **యన్తారమ్,** యన్తారౌ, యన్త్యాన్; యన్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఆదిశ్య - ల్యప్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 4. ధుర్యాన్ - ధుర్యం, ధుర్యౌ, **ధుర్యాన్;** ధుర్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాబహువచనాన్తః। 5. విశ్రామయ - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। 6. ఇతి - అవ్యయమ్। 7. తామ్ - **తామ్,** తే, తాః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అవారోపయత్ - లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 9. రథాత్ - **రథాత్**, రథాభ్యాం, రథేభ్యః; రథశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 10. అవతతార - లిట్ - ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః। 11. చ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. ధుర్యాన్ - ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః (కృ.), తాన్।

పాఠాన్తరాలు :-

1. విశ్రామయేతి - విశ్రమయేతి - విశ్రామమేతి - విశ్రామమేత।
2. తామవారోపయత్ - తామవారోహయత్

సంధులు :-

1. విశ్రామయ + ఇతి - విశ్రామయేతి - గుణసన్ధిః।
2. రథాత్ + అవతతార - రథా దవతతార - జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. యన్తృ :- 1) ఎ) యమ్ - తృచ్ బి) **యన్తా** - ప్రథమైకవచనాన్తః। సి) **యన్తారమ్** - ద్వితీయైకవచనాన్తః।

శ్లో॥ పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశః
తురఙ్గసాదీ తురగాదిరూఢమ్।
యన్తా గజస్యాభ్యపతత్ గజస్థం
తుల్యప్రతిద్వన్ద్వి బభూవ యుద్ధమ్॥ - ర.వం. 7-37

ఇట **'గజారూఢుడు'** అని అర్థము.

బి) శ్లో॥ ఆయస్తః సురసరిదోఘరుద్ధవర్త్మా
సంప్రాప్తుం వనగజదానగన్ధిరోధః।
మూర్ధానం నిహితశితాంకుశం విధున్వన్
యన్తారం న విగణయాంచకార నాగః॥ - కిరాతే - 7-32

అడవి ఏనుగు మదం వాసనకల నదీతీరాన్ని చేరటానికి ప్రయత్నించిన ఏనుగుకు గంగా ప్రవాహము అడ్డుపడింది. దానికి తోడు వాడి అంకుశముతో తలపై పొడవగా కోపంతో తలను దులపరించి సారథిని లెక్కించుటలేదు.

సి) శ్లో॥ తస్య తత్పూజయన్ కర్మ **యన్తుర్దానవసత్తమః।**
శూలేన జ్వలతా తం తు స్మయమానోఽహనన్మృధే॥
- శ్రీమద్భాగవతమహాపురాణమ్ - 8-11-17

"...రథసారథియొక్క ఆ పనిని శ్లాఘించుచు యుద్ధమున..."

క్రియాదర్శము :-1. విశ్రామయ - 'వి' ఇత్యుపసర్గ పూర్వకాత్ 'శ్రము-తపసి ఖేదే చ'ఉత్। ఇత్యేతస్మాద్ధేతుం అణ్ ణిజన్తాద్ధాతోస్సకర్మకాద్విధ్యర్థే లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

విశ్రామయ/ విశ్రామయతాత్ - విశ్రామయతం - విశ్రామయత।

2. అవారోపయత్ - 'అవ' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'రుహ - బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావే చ',ఇత్యస్మాత్ ణిజన్తాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః।

అవారోపయత్ - అవారోపయతాం - అవారోపయన్

3. అవతతార - 'అవ' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'తౄ - ప్లవనతరణయోః', ఇతి అస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అవతతార - అవతేరతుః - అవతేరుః

సంజీవినీ :- అథేతి. - అథ - ఆశ్రమప్రాప్త్యనన్తరం - స రాజా, యన్తారం సారథిం, ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః. ధురో యడ్ఢకావి' తి యత్ప్రత్యయః. 'ధూర్వహేధుర్య ధౌరేయ ధురీణా శ్చ ధురన్ధరా' ఇత్యమరః - ధుర్యాన్ రథాశ్వాన్ విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్ కురు, ఇతి ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, తాం పత్నీం, రథా, దవారోపయత్ అవతారితవాన్, స్వయం చావతతార.

అవతారిక :- మునయః గోప్త్రే తస్మై అర్ఘణాం చక్రుః -

**శ్లో॥ తస్మై సభ్యాః సభార్యాయ
గోప్త్రే గుప్తతమేన్ద్రియాః।
అర్హణామర్హతే చక్రు-
ర్మునయో నయచక్షుషే॥ 55**

పదవిభాగము :- తస్మై, సభ్యాః, సభార్యాయ, గోప్త్రే, గుప్తతమేన్ద్రియాః, అర్హణామ్, అర్హతే, చక్రుః, మునయః, నయచక్షుషే।

అన్వయక్రమము :- సభ్యాః గుప్తతమేన్ద్రియాః మునయః సభార్యాయ గోప్త్రే నయచక్షుషే అర్హతే తస్మై అర్హణామ్ చక్రుః।

ప్రతిపదార్థము :- సభ్యాః - సభ్యులును, గుప్తతమేంద్రియాః - మిక్కిలి జితేంద్రియులును అగు, మునయః - ఋషులు, సభార్యాయ - భార్యతోకూడి కొన్నట్టియు, గోప్త్రే - సంరక్షకుడైనట్టియు, నయచక్షుషే - శాస్త్రమే కన్నుగా గలవాడును, అర్హతే - పూజ్యుడును అగు, తస్మై - ఆ దిలీపమహారాజు కొఱకు, అర్హణామ్ - పూజను, చక్రుః - చేసిరి.

తాత్పర్యము :- జితేంద్రియులగు ఋషులు, సపత్నీకుడు, సంరక్షకుడు, పూజ్యుడగు ఆ దిలీపమహారాజును పూజించిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్మై - **తస్మై,** తాభ్యాం, తేభ్యః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. సభ్యాః - సభ్యః, సభ్యౌ, **సభ్యాః**; సభ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్ర.బ.। 3. సభార్యాయ - **సభార్యాయ**, సభార్యాభ్యాం, సభార్యేభ్యః; సభార్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 4. గోప్త్రే - **గోప్త్రే,** గోప్తృభ్యాం, గోప్తృభ్యః; గోప్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. గుప్తతమేన్ద్రియాః - గుప్తతమేన్ద్రియః, గుప్తతమేన్ద్రియౌ, **గుప్తతమేన్ద్రియాః**; గుప్తతమేన్ద్రియశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 6. అర్హణామ్ - **అర్హణామ్**, అర్హణే, అర్హణాః; అర్హణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అర్హతే - **అర్హతే,** అర్హద్భ్యాం, అర్హద్భ్యః; అర్హచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 8. చక్రుః - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 9. మునయః - ప్ర.బ. 10. నయచక్షుషే - చ.ఏ.

సమాసాలు :-

1. సభార్యాయ - భార్యయా సహ వర్తత ఇతి సభార్యః (బ.), తస్మై।
2. గుప్తతమేన్ద్రియాః - అత్యన్తం గుప్తాని గుప్తతమాని (తద్ధి.), గుప్తతమాని ఇన్ద్రియాణి యైః తే, గుప్తతమేన్ద్రియాః (బ.)।
3. నయచక్షుషే - నయః ఏవ చక్షుః యస్య సః, నయచక్షుః (బ.), తస్మై।

సంధులు :-

1. చక్రుః + మునయః - చక్రుర్మునయః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. మునయః + నయచక్షుషే - మునయో నయచక్షుషే - ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నయచక్షుషే - ఎ) 'నయతి తత్త్వమితి నయః శాస్త్రమ్'

బి) శ్లో॥ కామం కర్ణాన్తవిశ్రాన్తే విశాలే తస్య లోచనే।

చక్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా॥ - ర.వం. 4-13

'ఆ రఘువుయొక్క కన్నులు చెవులవఱకు వ్యాపించి విశాలములై యున్నను, సూక్ష్మాతిసూక్ష్మములైన కర్తవ్యములను చూపునట్టి శాస్త్రజ్ఞానమువలననే అతడు కన్నులు కలవాడని ప్రసిద్ధినందెను.'

'శాస్త్రదృష్టిర్వివేకినామ్' అను దానిని బట్టి శాస్త్రజ్ఞానజన్యమైన వివేకమే అతనికి నేత్రమైనదని భావము.

అలంకారాలు :- ఇట **'అనుప్రాసాలంకార'**మున్నదని చెప్పదగును.

'వర్ణసామ్యమనుప్రాసః' Reccurrence of similar words.

క్రియాదర్శము :- 1. చక్రుః - 'డుకృఞ్ కరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః।

చకార - చక్రతుః - **చక్రుః**

మునిభిరర్హణా చక్రే। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- తస్మా ఇతి - సభాయాం సాధవః సభ్యాః. 'సభాయా య ది' తి యత్ప్రత్యయః, గుప్తతమేన్ద్రియాః అత్యన్త నియతేన్ద్రియాః, సభార్యాయ, గోప్త్రే రక్షకాయ, నయః శాస్త్రమేవ - చక్షుః తత్త్వావేదకం ప్రమాణం - యస్య తస్మై నయచక్షుషే , అత ఏవ, అర్హతే ప్రశస్తాయ - పూజ్యాయేత్యర్థః. 'అర్హ ప్రశంసాయా మి' తి ధాతోః శతృప్రత్యయః, తస్మై రాజ్ఞే, అర్హణాం పూజాం, చక్రుః. 'పూజా నమస్యాపచితిః సపర్యార్చార్హణాః సమా ఇ' త్యమరః.

అవతారిక :- సాయన్తనవిధేరనన్తరం సః వసిష్ఠం దదర్శ -

శ్లో॥ విధేః సాయన్తనస్యాన్తే

స దదర్శ తపోనిధిమ్।

అన్వాసితమరున్ధత్యా

స్వాహయేవ హవిర్భుజమ్॥ **56**

పదవిభాగము :- విధేః, సాయన్తనస్య, అన్తే, సః, దదర్శ, తపోనిధిమ్, అన్వాసితమ్, అరున్ధత్యా, స్వాహయా, ఇవ, హవిర్భుజమ్, ఇవ।

అన్వయక్రమము :- సాయన్తనస్య విధే అన్తే సః అరున్ధత్యా అన్వాసితం తపోనిధిం స్వాహయా అన్వాసితం హవిర్భుజమ్ + ఇవ దదర్శ।

ప్రతిపదార్థము :- సాయన్తనస్య - సాయంకాలమందు పుట్టిన, విధేః - జపహోమాద్యనుష్ఠానముయొక్క, అన్తే - అవసానమందు, సః - ఆ దిలీపమహారాజు, అరున్ధత్యా - అరున్ధతీదేవిచేత, అన్వాసితమ్ - సేవింపబడిన, తపోనిధిమ్ - తపస్సునకు నిధియగు వసిష్ఠులవారిని, స్వాహయా - స్వాహాదేవిచేత, అన్వాసితమ్ - సేవింపబడిన, హవిర్భుజమ్ + ఇవ - యజ్ఞేశ్వరునివలె, దదర్శ - చూచెను.

తాత్పర్యము :- సాయంకాలమందు జపహోమాద్యనుష్ఠానముల చివర, స్వాహాదేవి యజ్ఞేశ్వరుని పూజించు రీతిగ, అరున్ధతీదేవిచేత పూజింపబడిన తపోనిధియగు వసిష్ఠులవారిని ఆ దిలీపమహారాజు చూచెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. విధేః - **విధేః**, విధ్యోః, విధీనామ్; విధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. సాయంతనస్య - **సాయంతనస్య**, సాయంతనయోః, సాయన్తనానామ్; సాయన్తనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. అంతే - **అన్తే**, అంతయోః, అంతేషు; అంతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. సః - **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. దదర్శ - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 6. తపోనిధిమ్ - **తపోనిధిమ్,** తపోనిధీ, తపోనిధీన్; తపోనిధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అన్వాసితమ్ - **అన్వాసితమ్,** అన్వాసితౌ, అన్వాసితాన్; అన్వాసితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. అరున్ధత్యా - **అరున్ధత్యా,** అరున్ధతీభ్యాం, అరున్ధతీభిః; అరున్ధతీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 9. స్వాహయా - **స్వాహయా,** స్వాహాభ్యాం, స్వాహాభిః; స్వాహాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః తృ.ఏ। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. హవిర్భుజమ్ - **హవిర్భుజమ్,** హవిర్భుజౌ, హవిర్భుజః; హవిర్భుక్ఛబ్దః జకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. సాయంతనస్య - సాయం భవః సాయంతనః, తస్య।
2. తపోనిధిమ్ - తపసాం నిధిః తపోనిధిః (ష.త.) తమ్।
3. హవిర్భుజమ్ - హవిః భునక్తి ఇతి, హవిర్భుక్ (కృ.) తమ్।

పాఠాన్తరాలు :- 1.అన్వాసితమ్ - అన్వాసీనమ్।

సంధులు :-

1. సాయన్తనస్య + అన్తే - సాయన్తస్యాన్తే - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. సః + దదర్శ - స దదర్శ - సులోపః।
3. స్వాహయా + ఇవ - స్వాహయేవ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. హవిః (స్) - (నపుం.)

ఎ) హూయతేఽనేనేతి। హు + 'అచిశ్రుచిహుసృపీతి' ఇసి। హవనీయద్రవ్యమ్।

బి) శ్లో॥ "న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి।
హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే॥"

- ఇతి మహాభాగవతే 9-19-14

సి) హూయతే హు - కర్మణి - అసున్।

2. శ్లో॥ సమిత్పుష్పకుశాగ్న్యమ్బు మృదన్నాక్షతపాణికః।
జపం హోమం చ కుర్వాణో నాభివాద్యో ద్విజో భవేత్॥ (స్మృతి.)

పై వచనానుసారము దిలీపుడు ఇట వసిష్ఠుని యనుష్ఠానము ముగియుదనుక, నిరీక్షించి, పిమ్మట దర్శించెను.

అలంకారాలు :- ఇట ఉపమాలంకారమున్నదని చెప్పదగును. ఉపమానము - హవిర్భుజుడు; ఉపమేయము - వసిష్ఠుడు. సాధారణ ధర్మము - అన్వాసిత్వము; వాచకము - ఇవ.

క్రియాదర్శము :- దదర్శ - 'దృశిర్ - ప్రేక్షణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

దదర్శ - దదృశతుః - దదృశుః

తేన తపోనిధిః దదృశే। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :-విధేరితి. - సాయన్తనస్య సాయంభవస్య. 'సాయంచిర మి' త్యాదినా ట్యుల్ ప్రత్యయః, విధేః జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య, అవసానే, అరున్ధత్యా, అన్వాసితం పశ్చా దుపవేశనేన ఉపాసితం. 'కర్మణిక్తః' ఉపసర్గవశాత్ సకర్మకత్వమ్ - 'అన్వాస్యైనా మి' త్యాదివ దుపపద్యతే, తపోనిధిం వసిష్ఠం, స్వాహయా స్వాహా దేవ్యా . 'అ థాగ్నాయీ స్వాహా చ హుతభుక్ప్రియే' త్యమరః, అన్వాసితం హవిర్భుజమివ దదర్శ;

'సమి త్పుష్ప కుశా గ్న్యమ్బు మృ ద న్నాక్షత పాణికః
జపం హోమం చ కుర్వాణో నాభివాద్యో ద్విజో భవేత్॥

ఇత్యనుష్ఠానమధ్యేఽభివాదననిషేధాత్ - విధేరన్తే దదర్శేత్యుక్తమ్; అన్వాసితం చాత్ర పతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం న తు కర్మాఙ్గత్వేన - విధేరన్తే ఇతి కర్మణః సమా ప్త్యభిధానాత్.

అవతారిక :- రాజా రాజ్ఞీ చ గురుగురుపత్న్యోః పాదాన్ జగృహతుః -

శ్లో॥ తయోర్జగృహతుః పాదౌ
రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ।
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ
ప్రీత్యా ప్రతినన్దతుః॥ 57

ప్రతిపదార్థము :- తయోః, జగృహతుః, పాదౌ, రాజా, రాజ్ఞీ, చ, మాగధీ, తౌ, గురుః, గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా, ప్రతినన్దతుః।

అన్వయక్రమము :- మాగధీ రాజ్ఞీ రాజా చ తయోః పాదౌ జగృహతుః। గురుపత్నీ గురుః చ తౌ ప్రీత్యా ప్రతినన్దతుః।

ప్రతిపదార్థము :- మాగధీ - మగధరాజ పుత్రియగు, రాజ్ఞీ - సుదక్షిణాదేవియు, రాజా చ - దిలీపమహారాజును, తయోః - ఆ అరున్ధతీ వసిష్ఠులయొక్క, పాదౌ - పాదములను, జగృహతుః - గ్రహించిరి, గురుపత్నీ - అరున్ధతీదేవియు, గురుః చ - గురువగు వసిష్ఠుడును, తౌ - ఆ సుదక్షిణా దిలీపులను, ప్రీత్యా - ఆప్యాయతతో, ప్రతినన్దతుః - ఆశీర్వచనాదులచే గౌరవించిరి.

తాత్పర్యము :- మగధరాజపుత్రియగు సుదక్షిణాదేవియు, దిలీపమహారాజును ఆ అరున్ధతీ వసిష్ఠులకు పాదాభివందనమాచరించిరి. ఆ అరున్ధతీ వసిష్ఠులున్ను ఆ సుదక్షిణాదిలీపులను ఆప్యాయతతో ఆశీర్వచనాదులచే గౌరవించినారు.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తయోః - తస్య, **తయోః**, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీద్వివచనాన్తః। 2. జగృహతుః - లిట్ - ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః క్రియాపదమ్। 3. పాదౌ - పాదం, **పాదౌ**, పాదాన్; పాదశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాద్వివచనాన్తః। 4. రాజా - **రాజా**, రాజానౌ, రాజానః; రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. రాజ్ఞీ - **రాజ్ఞీ**, రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞ్యః; రాజ్ఞీశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. చ - అవ్యయమ్। 7. మాగధీ - **మాగధీ**, మాగధ్యౌ, మాగధ్యః; మాగధీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. తౌ - తం, **తౌ,** తాన్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయాద్వివచనాన్తః। 9. గురుః - **గురుః,** గురూ, గురవః; గురుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. గురుపత్నీ - **గురుపత్నీ**, గురుపత్న్యౌ, గురుపత్న్యః; గురుపత్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః

ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. చ - అవ్యయమ్। 12. ప్రీత్యా - **ప్రీత్యా**, ప్రీతిభ్యాం, ప్రీతిభిః; ప్రీతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 13. ప్రతినన్దతుః - లిట్ - ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. మాగధీ - మగధస్యాపత్యం స్త్రీ మాగధీ।
2. గురుపత్నీ - గురోః పత్నీ గురుపత్నీ, (ష.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. పాదౌ - పాదాన్

సంధులు :-

1. తయోః + జగృహతుః - తయోర్జగృహతుః - విసర్గసన్ధిః।
2. గురుః + గురుపత్నీ - గురుర్గురుపత్నీ - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రాజ్ఞీ (స్త్రీ.) - ఎ) **రాజ్ఞః** పత్నీ। రాజన్ + జీష్। యద్వా రాజతే ఇతి। రాజ + కనిన్, తతః స్త్రియాం జీష్। రాజపత్నీ।

బి) పుంయోగాదాఖ్యాయామ్। (4-1-47) జీష్।

శ్లో॥ యానాజ్జనః పరిజనైరవతార్యమాణా
రాజ్ఞీర్నరాపనయనాకులసౌవిదల్లాః।
స్రస్తావగుణ్ఠనపటాఃక్షణలక్ష్యమాణ-
వక్త్రశ్రియః సభయకౌతుకమీక్షతే స్మ॥ - మాఘే -5-17

2. **పాదౌ** - పాదాన్ - ఇట ఈ అంశాన్ని చారిత్రవర్ధనుడు విస్తృతంగా చర్చించినాడు

'నను పాదానితి వక్తవ్యే పాదావితి కథం ద్వివచనప్రయోగః। పాదజాతే ర్ద్విత్వ వివక్షితత్వాత్। స్త్రీణాం చక్షురిత్యాదివత్ న దోషః।' ఉక్తం చ వామనేన 'సన్తాదౌద్విత్వం ద్విత్వావిష్టా జాతిః ప్రాయేణ' ఇతి। యథా మాఘే "స్తనౌ దధానాస్తరుణ్యః" ఇతి। మాగధీపదేన విశిష్టవంశత్వం జ్ఞాప్యతే। తేన చ గురుజనచరణ ప్రణామౌచిత్యం ద్యోత్యతే। నను కథం రాజా రాజ్ఞీత్యాదినామేకవచనానాం జగృహతుః ప్రతినన్దతురితి ద్వివచనక్రియాభిః సమ్బన్ధః "ద్వయోర్నామ్నోర్బహూనాంవాయది వాక్యం సముచ్చయే। అఙ్గవచ్చాశ్రితా సంఖ్యా పద్యాదౌ వా విశేషితా" ఇతి వికల్పవిధానాన్న దోషః।

"పాదః పదంఘ్రిశ్చరణయోఒ స్త్రియామ్" ఇత్యమరః।

క్రియాదర్శము :– 1. ప్రతిననన్దతుః – 'ప్రతి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, (టు) నది – సమృద్ధౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః।

ప్రతిననన్ద – **ప్రతిననన్దతుః** – ప్రతిననన్దుః

2. **జగృహతుః** – 'గ్రహ – ఉపాదానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః।

జగ్రాహ – **జగృహతుః** – జగృహుః

సంజీవినీ :– తయోరితి. – మాగధీ మగధరాజపుత్రీ, రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, రాజా దిలీపశ్చ, తయో రరున్ధతీ వసిష్ఠయోః, పాదౌ జగృహతుః సపాదగ్రహణమభివాదనం కృతవన్తౌ, గురుపత్నీ చ గురుశ్చ కర్తారౌ, సా చ స చ తౌ సుదక్షిణాదిలీపౌ కర్మభూతౌ ప్రీత్యా హర్షేణ, ప్రతిననన్దతుః ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభావయాంచక్రతురిత్యర్థః.

అవతారిక :– మునిః రాజానం కుశలంప్రపచ్ఛ –

శ్లో॥ తమాతిథ్యక్రియాశాన్త–	**ఆతిథేయస్తమాతిథ్య**
రథక్షోభపరిశ్రమమ్।	**వినీతాధ్వపరిశ్రమమ్।**
పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే	
రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః॥	**58**

పదవిభాగము :– తమ్, ఆతిథ్యక్రియాశాన్తరథక్షోభపరిశ్రమమ్, పప్రచ్ఛ, కుశలమ్, రాజ్యే, రాజ్యాశ్రమమునిమ్, మునిః।

అన్వయక్రమము :– మునిః ఆతిథ్య – క్రియా – శాన్త – రథ – క్షోభ – పరిశ్రమమ్ రాజ్యాశ్రమమునిం తం రాజ్యే కుశలం పప్రచ్ఛ।

ప్రతిపదార్థము :– మునిః – మననశీలుడైనటువంటి వసిష్ఠుడు, ఆతిథ్య – క్రియా – శాన్త – రథ – క్షోభ – పరిశ్రమమ్ – ఆతిథ్యముచే శాన్తించిన రథ క్షోభ పరిశ్రమ కలవాడును, రాజ్యాశ్రమమునిమ్ – రాజ్యమనెడి ఆశ్రమమందు మననశీలుడైనవాడును అగు, తమ్ – ఆ దిలీపమహారాజును, రాజ్యే – రాజ్యమందు, కుశలమ్ – క్షేమమును, పప్రచ్ఛ – అడిగెను.

తాత్పర్యము :– ఆతిథ్యముచే శాన్తించిన రథక్షోభపరిశ్రమ కలవాడును, రాజ్యాశ్రమ మందు మననశీలుడైనవాడును అగు ఆ దిలీపమహారాజును వసిష్ఠులవారు రాజ్యక్షేమమును గూర్చి అడిగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :–1. తమ్ – **తమ్,** తౌ, తాన్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆతిథ్య... పరిశ్రమమ్ – **...పరిశ్రమమ్**, ...పరిశ్రమౌ, ...పరిశ్రమాన్; ...పరిశ్రమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. పప్రచ్ఛ – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 4. కుశలమ్ – **కుశలమ్,** కుశలే, కుశలాని; కుశలశబ్దః నపుంసకలిఙ్గః అకారాన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. రాజ్యే – **రాజ్యే,** రాజ్యయోః, రాజ్యేషు; రాజ్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. రాజ్యాశ్రమమునిమ్ – **...మునిమ్,** ...మునీ, ...మునీన్; ...మునిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. మునిః – **మునిః**, మునీ, మునయః; మునిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. ఆతిథ్యక్రియాశాన్తరథక్షోభపరిశ్రమమ్ – అతిథ్యర్థమిదమాతిథ్యం, ఆతిథ్యస్య క్రియా ఆతిథ్యక్రియా (ష.త.), ఆతిథ్యక్రియయా శాన్తః ఆతిథ్యక్రియాశాన్తః (తృ.త.),రథస్య క్షోభః రథక్షోభః (ష.త.), రథక్షోభేన పరిశ్రమః రథక్షోభపరిశ్రమః (తృ.త.), ఆతిథ్యక్రియాశాన్తః రథక్షోభపరిశ్రమః యస్య సః ఆతిథ్యక్రియా శాన్తరథక్షోభ పరిశ్రమః (బ.), తమ్।
2. రాజ్యాశ్రమమునిమ్ – రాజ్యమేవ ఆశ్రమః రాజ్యాశ్రమః, రాజ్యాశ్రమే మునిః రాజ్యాశ్రమమునిః (స.త.), తమ్।

పాఠాన్తరాలు :– శ్లోకభాగం చూడండి.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మునిః (పుం.) – ఎ) మనుతే జానాతి యః ఇతి। మన్ + 'మనేరుచ్చ' ఇతి ఇన్ + అత ఉచ్చ। మౌనవ్రతీ, ఋషిః।

బి) 1. శ్లో॥ 'ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహామ్
మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః।'

– ఇతి నైషధే – 1 –133

2. శ్లో॥ దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాః సుఖేషు విగతస్పృహః।
వీతరాగభయక్రోధః స్థితధీర్మునిరుచ్యతే॥

- ఇతి భగవద్గీతాయామ్ 2-56

సి) 'తపస్వీ సంయతః శాన్తో మునిర్లింగీ యతిర్వ్రతీ'।

- అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

రాజ్యాశ్రమమునిః - ఎ) దిలీపుడు - 'రాజర్షి' అని అర్థము. 'అభిజ్ఞానశాకున్తల' నాటకము. 2-13న గల ఈ దిగువ శ్లోకమును ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ అధ్యాక్రాన్తా వసతిరమునాప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే
రక్షాయోగాదయమపి తపః ప్రత్యహం సంచినోతి।
అస్యాపి ద్యాం స్పృశతి వశినశ్చారణద్వంద్వగీతః
పుణ్యః శబ్దో **మునిరితి** ముహుః కేవలం రాజపూర్వః॥

ఈ శ్లోకము 'రాజ్యాశ్రమముని' శబ్దమునకు చక్కని ఉదాహరణ.

'ధర్మారణ్యంబుల మునీశ్వరులు ఎవ్విధంబున వసింతురో అటులనే యీ దుష్యన్తుడును సకలజనైక భోగ్యమగు నాశ్రమమున వసించుచు, అనుదినంబును వారు తపోనిష్ఠాగరిష్ఠులై మెలంగునట్లే యీతడును జగత్పాలనాత్మక తపోనిష్టా లంపటుడై, మెలంగుచుండుటచే, గాయకులగు సిద్ధదేవతా ద్వంద్వముల చేతను కీర్తి చేయబడుచు **రాజముని** యను శబ్దము స్వర్గపర్యంతమును వ్యాపించుచున్నది....

- నోరి భోగీశ్వరశర్మ

బి) శ్లో॥ బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబన్ధుమనామయమ్।
వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ చ॥

- అని మనుస్మృతి (2-127)

క్రొత్తగా కలుసుకున్నప్పుడు, బ్రాహ్మణుని **'కుశలమా'**? యనియు, క్షత్రియుని 'అనామయమా?' వైశ్యుని 'క్షేమమా'?యనియు, శూద్రుని 'ఆరోగ్యమా?' అనియు నడగవలెను.

ఇట దిలీపుడు రాజర్షి కనుక 'కుశలమా' అని యడిగెనని తెలియనగును.

క్రియాదర్శము :- పప్రచ్ఛ - 'ప్రచ్ఛజ్ఞీప్సాయా' మిత్యస్మాద్ధాతోర్ద్వికర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

పప్రచ్ఛ - పప్రచ్ఛతుః - పప్రచ్ఛుః

సంజీవినీ :- తమితి. - మునిః, ఆతిథ్య, మతిథ్యర్థ మిదమ్. 'అతిథేర్ణ్య' ఇతి ణ్య ప్రత్యయః - ఆతిథ్యస్య క్రియాతయా శాన్తో రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమ స్స యస్య తం తథోక్తం, రాజ్య మే వాశ్రమః తత్ర మునిం మునితుల్యమిత్యర్థః, తం దిలీపం, రాజ్యే కుశలం పప్రచ్ఛ. పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వముక్తం; యద్యపి రాజ్యశబ్దఃపురోహితాది గతత్వాద్రాజకర్మవచనః. తథాఽ ప్యత్ర సప్తాఙ్గవచనః 'ఉపపన్నం నను శివం సప్త స్వఙ్గేషు యస్య మే' ఇ త్యుత్తరానురోధాత్, తథాహ మనుః -

'స్వామ్యమాత్యౌ పురం రాష్ట్రం కోశదణ్డౌ తథా సుహృత్
సప్తైతాని సమస్తాని లోకేఽ స్మిన్ రాజ్యముచ్యతే.' ఇతి,

కిఞ్చ,'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్, క్షత్రబన్ధుమనామయమ్,
వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య, శూద్రమారోగ్యమేవ చ.'

ఇతి మనువచనే సత్యపి - తస్య రాజ్ఞో మహానుభావత్వా ద్బ్రాహ్మణోచితః కుశలప్రశ్న ఏవ కృత ఇత్యనుసంధేయమ్ - అత ఏవోక్తం 'రాజ్యాశ్రమమునిం ముని రి'తి.

అవతారిక :- అథ దిలీపః ప్రతిబభాషే -

శ్లో॥ అథాథర్వనిధేస్తస్య
విజితారిపురః పురః।
అర్థ్యామర్థపతిర్వాచ-
మాదదే వదతాం వరః॥ 59

పదవిభాగము :- అథ, అథర్వనిధేః, తస్య, విజితారిపురః, పురః, అర్థ్యామ్, అర్థపతిః, వాచమ్, ఆదదే, వదతామ్, వరః।

అన్వయక్రమము :- అథ విజితారిపురః వదతాం వరః అర్థపతిః అథర్వనిధేః తస్య పురః అర్థ్యాం వాచం ఆదదే।

ప్రతిపదార్థము :- అథ - పిమ్మట, విజితారిపురః - జయింపబడిన శత్రుపట్టణము కలవాడును, వదతాం వరః - వక్తలలో శ్రేష్ఠుడును, అర్థపతిః - ధనేశ్వరుడగు దిలీపమహారాజు, అథర్వనిధేః - అథర్వవేదమునకు స్థానభూతుడగు, తస్య - ఆ వసిష్ఠునియొక్క, పురః - ఎదుట, అర్థ్యామ్ - అర్థయుక్తమగు, వాచమ్ - పలుకును, ఆదదే - స్వీకరించెను.

తాత్పర్యము :- పిమ్మట, శత్రుదేశములను జయించినవాడును, వక్తలలో శ్రేష్ఠుడును, ధనపతియగు దిలీపమహారాజు, అథర్వనిధియగు ఆ వసిష్ఠుని యెదుట అర్థయుక్తమగు పలుకును స్వీకరించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. అథ - అవ్యయమ్। 2. అథర్వనిధేః - **అథర్వనిధేః,** అథర్వనిధ్యోః, అథర్వనిధీనామ్; అథర్వనిధిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।3. తస్య - **తస్య** తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. విజితారిపురః - **విజితారిపురః,** విజితారిపురౌ, విజితారిపురాః; విజితారిపురశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. పురః - అవ్యయమ్। 6. అర్థ్యామ్ - **అర్థ్యామ్**, అర్థ్యే, అర్థ్యాః; అర్థ్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. వాచమ్ - **వాచమ్,** వాచౌ, వాచః; వాక్ఛబ్దః చకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 8. ఆదదే - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 9. అర్థపతిః - **అర్థపతిః,** అర్థపతీ, అర్థపతయః; అర్థపతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 10. వదతామ్ - వదతః, వదతోః, **వదతామ్**; వదచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 11. వరః - **వరః,** వరౌ, వరాః; వరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. అథర్వనిధేః - అథర్వణః నిధిః అథర్వనిధిః (ష.త.), తస్య।
2. విజితారిపురః - అరీణాం పురాణి అరిపురాణి (ష.త.), విజితాని అరిపురాణి యేన సః (బ.)। విజితారిపురః।
3. అర్థ్యా - అర్థాదనపేతా (తద్ధి.) అర్థ్యా।
4. అర్థపతిః - అర్థస్య పతిః - అర్థపతిః (ష.త.)।

సంధులు :-

1. అథర్వనిధేః + తస్య - అథర్వనిధేస్తస్య - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

2. అర్థపతిః + వాచమ్ - అర్థపతిర్వాచమ్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పాఠాన్తరాలు :-

1. అథర్వనిధే - **అథర్వవిదః**। 'అథర్వవిదః' అనునది మెఱుగైన పాఠముగ స్వీకరింపదగును.

2. వాచమాదదే - వాచమాదధే।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పురోహితః - ఎ) కౌటిల్యుడు - ఆదర్శవంతుడగు పురోహితుని ఎలా వర్ణించాడో చూడండి.

'పురోహితముదితోదితకులశీలం షడఙ్గే వేదే దైవే నిమిత్తే దణ్డనీత్యాం చ అభివినీతమాపదాం దైవమానుషీణామ్ అథర్వభిరుపాయైశ్చ ప్రతికర్తారం కుర్వీత। తమాచార్యం శిష్యః పితరం పుత్రో భృత్యః స్వామినమివ చానువర్తేత। బ్రాహ్మణేనైధితం క్షత్రం మన్త్రిమన్త్రాభిమన్త్రితమ్। జయత్యజితమత్యన్తం శాస్త్రానుగమశస్త్రితమ్।'

దీనిని దృష్టిలో నుంచుకొనియే 'కాళిదాసమహాకవి' దీని తర్వాతి 2 శ్లోకములు రచించినాడని తలంపదగును.

బి) "త్రయ్యాఞ్చ దణ్డనీత్యాఞ్చ కుశలస్స్యాత్ పురోహితః।
అథర్వవిహితం కుర్యాత్ నిత్యం శాంతికపౌష్టికమ్"।

- అని కామందకనీతిసారమునందలి పురోహితలక్షణము.

పై లక్షణములన్నియు వసిష్ఠుని యందు కలవు కనుక, ఇట దిలీపుడు తన మనోరథమును ముని ఎదుట వెల్లడించుట కుపక్రమించెనని భావము.

సి) శ్లో॥ అధ్యాపనమధ్యయనం యజనం యాజనం తథా।
దానం ప్రతిగ్రహశ్చైవ షట్కర్మాణ్యగ్రజన్మనః॥

అలంకారాలు :- ఇట అనుప్రాసతోకూడిన 'పరికరాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. తల్లక్షణం యథా -

కా. విశేషణైర్యత్సాకూతైరుక్తిః పరికరస్తు సః।

అభిప్రాయగర్భితాలైన విశేషణాలను ఉపయోగించి విశేష్యంలో ఒక విధమైన వైశిష్ట్యాన్ని సూచించడం 'పరికరాలంకార'మగును.

ఇట అన్వయము సరళము.

క్రియాదర్శము :- ఆదదే - ఆఙ్పూర్వకాత్ 'డుదాఞ్ - దానే', ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆదదే - ఆదదాతే - ఆదదిరే

సంజీవినీ :- అథేతి. - అథ, విజితారిపురః నిర్జితశత్రునగరః, వదతాం వక్తౄణాం - వరః. 'యత శ్చ నిర్ధారణ మి' తి షష్ఠీ, అర్థపతిః రాజా, అథర్వణః అథర్వవేదస్య - నిధేః, తస్య మునేః, పురః అగ్రే, అర్థ్యామ్ అర్థా దనపేతాం. 'ధర్మ పథ్యర్థ న్యాయా దనపేత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, వాచ, మాదదే వక్తుముపక్రాన్తవానిత్యర్థః; అథర్వనిధే రిత్యనేన పురోహితకృత్యాభిజ్ఞత్వాత్ ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం మునే ర స్తీతి సూచ్యతే; య థాహ కామన్దకః -

'త్రయ్యాం చ దణ్డనీత్యాం చ కుశలః స్యాత్ పురోహితః
అథర్వవిహితం కుర్యా న్నిత్యం శాన్తికపౌష్టికమ్॥' ఇతి.

అవతారిక :- రాజ్యే సార్వత్రికం మఙ్గలం పఞ్చభిః శ్లోకైరాచష్టే గురోరనుగ్రహాత్ ప్రకృతీనాం శివమ్-

శ్లో॥ ఉపపన్నం నను శివం
సప్తస్వఙ్గేషు యస్య మే।
దైవీనాం మానుషీణాం చ
ప్రతికర్తా త్వమాపదామ్॥ 60

పదవిభాగము :- ఉపపన్నమ్, నను, శివమ్, సప్తసు, అంగేషు, యస్య, మే, దైవీనామ్, మానుషీణామ్, చ, ప్రతి కర్తా, త్వమ్, ఆపదామ్।

అన్వయక్రమము :- (హే గురో!) సప్తసు అంగేషు శివమ్ ఉపపన్నం నను యస్య మే దైవీనాం మానుషీణాం చ ఆపదాం త్వం ప్రతికర్తా।

ప్రతిపదార్థము :- హే గురో! - ఓ గురుదేవా!, సప్తస్వఙ్గేషు - సప్తాంగములందు, శివమ్ - శుభము, ఉపపన్నమ్ నను - సరియైనదే. యస్య మే - ఏ నాయొక్క, దైవీనామ్ - దైవికములును, మానుషీణామ్ - మానవ కల్పితములగునవియును అగు, ఆపదామ్ - ఆపదలకు, త్వమ్ - నీవు, ప్రతికర్తా - నివారించువాడవో.

తాత్పర్యము :- ఓ గురువర్యా! నీవు దైవమువలననకలిగెడు ఆపదలనుకాని, మానవుల వలన కలిగెడు ఆపదలను కాని నివారించుచుండ, నా సప్తాంగరూప రాజ్యమునకు శుభము కలుగుట సరియైనదే కదా!

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఉపపన్నమ్ - **ఉపపన్నమ్**, ఉపపన్నే, ఉపపన్నాని; ఉపపన్నశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. నను - అవ్యయమ్। 3. శివమ్ - **శివం**, శివే, శివాని; శివశబ్దః నపుంసకలిఙ్గః అకారాన్తః ప్రథమైక వచనాన్తః। 4. సప్తసు - నిత్యం బహువచనే, సప్తమీబహువచనాన్తః। 5. అంగేషు - అంగే, అంగయోః, **అంగేషు**; అంగశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 6. యస్య - **యస్య**, యయోః, యేషామ్; యచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. మే - **మమ / మే**, ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. దైవీనామ్ - దైవ్యాః, దైవ్యోః, **దైవీనామ్**; దైవీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 9. మానుషీణామ్ - మానుష్యాః, మానుష్యోః, **మానుషీణామ్**; మానుషీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 10. ప్రతికర్తా - **ప్రతికర్తా**, ప్రతికర్తారౌ, ప్రతికర్తారః; ప్రతికర్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. త్వమ్ - **త్వమ్**, యువామ్, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. ఆపదామ్ - ఆపదః, ఆపదోః, **ఆపదామ్**; ఆపచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠీబహు వచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. దైవీనామ్ - దేవేభ్యః ఆగతాః దైవ్యః, తాసామ్।
2. మానుషీణామ్ - మనుషేభ్యః ఆగతాః మానుష్యః తాసామ్।

పాఠాన్తరాలు :- ప్రతికర్తా - ప్రతిహర్తా। - ప్రతిహన్తా।

సంధులు :-

1. సప్తసు + అంగేషు - సప్తస్వంగేషు - యణాదేశసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సప్తస్వంగేషు :-

శ్లో॥ స్వామ్యమాత్యసుహృత్ కోశ రాష్ట్ర దుర్గబలానిచ
సప్తైతాని సమస్తాని లోకేఽస్మిన్ రాజ్యముచ్యతే॥ - ఇతి మనుస్మృతిః

'స్వామి, అమాత్యుడు, సుహృత్, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, సైన్యము' అనునవి సప్తాంగములు.

దైవీనాం - ఆపదామ్; మానుషీణాం - ఆపదామ్;

దైవ, మానవకల్పితములగు ఆపదలివి అని కామందకుడు ఇట్లు పేర్కొనినాడు.

శ్లో॥ హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా।
ఇతి పఞ్చవిధం దైవం, మానుషవ్యసనం తతః।

శ్లో॥ ఆయుక్తకేభ్య, శ్చౌరేభ్యః పరేభ్యో రాజ్యవల్లభాత్।
పృథివీపతిలోభాశ్చ నరాణాం పంచధా మతమ్॥

దైవమువలన కలుగు ఆపదలు :- 1. అగ్నివలన 2. జలమువలన 3. వ్యాధివలన 4. కరువువలన 5. మరణమువలన కలుగును.

మనుష్యులవలన కలుగు ఆపదలు :- 1. ఆయుక్తకులవలన 2. దొంగలవలన 3. పరులవలన 4. రాజునకు ప్రియమైనవారివలన 5. రాజుయొక్క ఆశవలన కలుగును.

సంజీవినీ :- ఉపపన్నమితి. - హే గురో, సప్తస్వఙ్గేషు స్వామ్యమాత్యాదిషు - 'స్వా మ్యమాత్య సుహృ త్కోశ రాష్ట్ర దుర్గ బలాని చ। రాజ్యాఙ్గా' నీత్యమరః, శివం కుశలం, ఉపపన్నం నను యుక్తమేవ - న న్వవధారణే. 'ప్రశ్నావధారణాను జ్ఞానున యామన్త్రణే నను' ఇత్యమరః, కథ మిత్య త్రాహ - యస్య మే దైవీనాం దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనామ్, మానుషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం చౌరభయాదీనామ్ - ఉభయ త్రాఽపి. 'తత ఆగతః'. ఇత్యణ్ టిడ్ఢాణఞ్-' ఇత్యాదినా జీప్, ఆపదాం వ్యసనానాం, త్వం ప్రతికర్తా వారయితాఽసి; అత్రాహ కామన్దకః -

'హుతాశనో జలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా
ఇతి పఞ్చవిధం దైవం; మానుషం వ్యసనం తతః,
ఆయుక్తకేభ్యశ్చౌరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్
పృథివీపతిలోభాశ్చ నరాణాం పఞ్చధా మతమ్.' ఇతి.

అవతారిక :- వసిష్ఠమన్త్రప్రభావాత్ పౌరుషం ఫలతి -

**శ్లో॥ తవ మన్త్రకృతో మన్త్రైః
దూరాత్ప్రశమితారిభిః।
ప్రత్యాదిశ్యన్త ఇవ మే
దృష్టలక్ష్యభిదః శరాః॥ 61**

పదవిభాగము :- తవ, మన్త్రకృతః, మన్త్రైః, దూరాత్, ప్రశమితారిభిః, ప్రత్యాదిశ్యన్తే, ఇవ, మే, దృష్టలక్ష్యభిదః, శరాః।

అన్వయక్రమము :- దూరాత్ ప్రశమితారిభిః మన్త్రకృతః తవ మన్త్రైః దృష్టలక్ష్యభిదః మే శరాః ప్రత్యాదిశ్యన్తే + ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :- దూరాత్ - దూరమునుండియే, ప్రశమితారిభిః - శాన్తింప చేయబడిన శత్రువులు కలట్టియు, మన్త్రకృతః తవ మన్త్రైః - మన్త్రప్రయుక్తము లైన నీయొక్క మన్త్రములచేత, దృష్టలక్ష్యభిదః- అగుపడెడి లక్ష్యమునే చీల్చెడి, మే శరాః-నా బాణములు, ప్రత్యాదిశ్యన్తే+ఇవ-నిరాకరింపబడుచున్నవో యనునట్లున్నవి.

తాత్పర్యము :- దూరమునుండియే శత్రువులను శాన్తింపజేయు నీయొక్క మంత్రముచేత, అగుపడెడి లక్ష్యమునే చీల్చెడి నా బాణములు నిరాకరింప బడుచున్నవో యనునట్లున్నవి.

విభక్తులు - క్రియలు :- 1. తవ - **తవ / తే**, యువయోః / వామ్, యుష్మాకం / వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 2. మన్త్రకృతః - **మన్త్రకృతః**, మన్త్రకృతోః, మన్త్రకృతామ్; మన్త్రకృచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. మన్త్రైః - మన్త్రేణ, మన్త్రాభ్యాం, **మన్త్రైః**; మన్త్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 4. దూరాత్ - అవ్యయమ్। 5. ప్రశమితారిభిః - ప్రశమితారిణా, ప్రశమితారిభ్యాం, **ప్రశమితారిభిః**; ప్రశమితారిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 6. ప్రత్యాదిశ్యన్తే - లట్ - ప్రథమపురుషైకబహువచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. ఇవ - అవ్యయమ్। 8. మే - **మమ/మే,** ఆవయోః/నౌ, అస్మాకం/నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. దృష్టలక్ష్యభిదః - దృష్టలక్ష్యభిత్, దృష్టలక్ష్యభిదౌ, **దృష్టలక్ష్యభిదః**; దృష్టలక్ష్యభిచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 10. శరాః - శరః, శరౌ, **శరాః**; శరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్ర.బ.।

సమాసాలు :-

1. మన్త్రకృతః - మన్త్రాన్ కృతవాన్ మన్త్రకృత్ (కృ.) తస్య।
2. ప్రశమితారిభిః - ప్రశమితాః అరయః యైః తే ప్రశమితారయః (బ.), తైః।
3. దృష్టలక్ష్యభిదః - దృష్టం చ తత్ లక్ష్యం చ దృష్టలక్ష్యం, దృష్టలక్ష్యం భిందంతీతి (కృ.) దృష్టలక్ష్యభిదః।

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రత్యాదిశ్యన్త - ప్రత్యాదిశన్త। 2. ...లక్ష్య - ...లక్ష...।

సంధులు :-

1. మన్త్రకృతః + మన్త్రైః - మన్త్రకృతో మన్త్రైః - ఉత్వాదేశః।
2. ప్రత్యాదిశ్యన్తే + ఇవ - ప్రత్యాదిశ్యన్త ఇవ - యవలోపః।

లోపః శాకల్యస్య (సూ 8-3-19)

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. మన్త్రః - (పుం.) -

ఎ) **మన్త్ర్యతే** గుప్తం పరిభాష్యతే ఇతి। మంత్రి గుప్తభాషణే + ఘఞ్। యద్వా **మన్త్ర**యతే గుప్తం భాషతే ఇతి, మంత్రి + అచ్, వేదభేదః। స చ మన్త్రస్వరూపభాగః

1. 'ప్రసూనం బ్రహ్మణస్పతిర్మన్త్రం వదత్యుక్యమ్' - ఇతి ఋగ్వేదే - 67/4/74
2. శ్లో॥ నిషేకాదిశ్మశానాన్తో **మన్త్రై**ర్యస్యోదితో విధిః।
   తస్య శాస్త్రేఽధికారోఽస్మిఞ్ జ్ఞేయో నాన్యస్య కస్య చిత్॥
   - ఇతి మనుః 2/16

ఇట రఘువంశము 5-27 శ్లోకమును అనుసంధానము చేసికొందురుగాక.

3. వసిష్ఠమన్త్రోక్షణజాత్ప్రభావా-
   దుదన్వదాకాశమహీధరేషు।
   మరుత్సఖస్యేవ వలాహకస్య
   గతిర్విజఘ్నే న హి తద్రథస్య॥

2. మన్త్రః - మన్త్ - అచ్. ఎ) ఋచ్ బి) యజుస్ సి) సామన్

3. 'దూరాత్' - పదప్రయోగాన్ని చూడండి.

శ్లో॥ **దూరాద**యశ్చక్రనిభస్య తన్వీ
తమాలతాలీవనరాజినీలా।
ఆభాతి వేలా లవణాంబురాశే-
ర్ధారానిబద్ధేవ కళంకరేఖా। - ర.వం. 13-15

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- ప్రత్యాదిశ్యన్తే - 'ప్రతి, ఆఙ్' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్' దిశ అతిసర్జనే', ఇతి ధాతోస్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

తవ మన్త్రాః మే శరాన్ ప్రత్యాదిశన్తీవ। కర్తరిప్రయోగః।
ప్రత్యాదిశ్యతే - ప్రత్యాదిశ్యేతే - **ప్రత్యాదిశ్యన్తే**

సంజీవినీ :- తదేతి. - దూరాత్ పరోక్ష ఏవ, ప్రశమితారిభిః, మన్త్రాన్ కృతవాన్ మన్త్రకృత్. 'సుకర్మ పాప మన్త్ర పుణ్యేషు కృఞః' ఇతి క్విప్ - తస్య మన్త్రకృతో మన్త్రాణాం స్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వా, తవ, మన్త్రైః కర్తృభిః, దృష్టం ప్రత్యక్షం యల్లక్ష్యం తన్మాత్రం భిన్దన్తీతి దృష్టలక్ష్యభిదో, మే శరాః, ప్రత్యాదిశ్యన్త ఇవ - వయమేవ సమర్థాః కిమేభిః పిష్ట పేషకై రితి నిరాక్రియన్త ఇవ - ఇత్యుత్ప్రేక్షా - 'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః; త్వన్మన్త్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః.

అవతారిక :- సమ్ప్రతి దైవికాపత్ప్రతీకారమాహ - దైవీకృతాపదలకు ప్రతీకారము చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో॥ హవిరావర్జితం హోత-
స్త్వయా విధివదగ్నిషు।
వృష్టిర్భవతి సస్యానా-
మవగ్రహవిశోషిణామ్॥ 62

పదవిభాగము :- హవిః, ఆవర్జితమ్, హోతః, త్వయా, విధివత్, అగ్నిషు, వృష్టిః, భవతి, సస్యానామ్, అవగ్రహవిశోషిణామ్।

అన్వయక్రమము :- హోతః త్వయా విధివత్ అగ్నిషు ఆవర్జితం హవిః అవగ్రహవిశోషిణాం సస్యానాం వృష్టిర్భవతి।

ప్రతిపదార్థము :- హే హోతః - హవనము చేయు ఓ వసిష్ఠా!, త్వయా - నీ చేత, విధివత్ - యథాశాస్త్రముగా, అగ్నిషు - అగ్నులయందు, ఆవర్జితమ్ - వేయబడినది అగు, హవిః - ఆజ్యాది హోమద్రవ్యము, అవగ్రహవిశోషిణామ్ - వర్షాభావముచే ఎండిపోవుచున్న, సస్యానామ్ - పైరులకు, వృష్టిర్భవతి - వర్షము అగుచున్నది.

తాత్పర్యము :- హవనము చేయు ఓ వసిష్ఠమహర్షీ! నీచేత యథాశాస్త్రముగ అగ్నులయందు వేయబడిన ఆజ్యాది హోమద్రవ్యము, వర్షాభావముచే ఎండిపోవుచున్న పైరులకు వర్షము అగుచున్నది.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. హవిః - **హవిః**, హవిషీ, హవీంషి; హవిశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ఆవర్జితమ్ - **ఆవర్జితమ్**, ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని; ఆవర్జితశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. హోతః - **హే హోతః**, హే హోతారౌ, హే హోతారః; హోతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సుబుధ్యేకవచనాన్తః। 4. త్వయా - **త్వయా,** యువాభ్యాం, యుష్మాభిః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. విధివత్ - విధిమర్హతీతి విధివత్; వతిప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 6. అగ్నిషు - అగ్నౌ, అగ్న్యోః, **అగ్నిషు**; అగ్నిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః। 7. వృష్టిః - **వృష్టిః**, వృష్టీ, వృష్టయః; ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. భవతి - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః క్రియాపదమ్। 9. సస్యానామ్ - సస్యస్య, సస్యయోః, **సస్యానామ్**; సస్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 10. అవగ్రహవిశోషిణామ్ - అవగ్రహవిశోషిణః , అవగ్రహవిశోషిణోః, **అవగ్రహవిశోషిణాం;** అవగ్రహవిశోషిణ్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. అవగ్రహవిశోషిణామ్ - అవగ్రహేణ విశోషిణి, అవగ్రహవిశోషిణి (తృ.త.) తేషామ్।

పాఠాన్తరాలు :- 1. వృష్టిర్భవతి - వృష్టీభవతి - వృష్టీర్భవతి। - వృష్ట్యై భవతి।

సంధులు :-

1. హవిః + ఆవర్జితమ్ - హవిరావర్జితమ్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. హోతః + త్వయా - హోతస్త్వయా - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. విధివత్ + అగ్నిషు - విధివదగ్నిషు - జశ్త్వమ్।

4. వృష్టిః + భవతి - వృష్టిర్భవతి - విసర్గసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వృష్టిః - ఎ) అగ్నిలో వేసిన ఆహుతి సూర్యునిచేరి వర్షహేతువగుచున్నదని మనుస్మృతి (3-66) చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।
ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః॥

బి) (స్త్రీ.) 1. వృష్ + క్తిన్। మేఘాజ్జలబిన్దుపతనమ్। వర్షమ్।

2. "అమృతాదిత్రయే యత్ర భవన్తి సర్వఖేచరాః।
తదా **వృష్టిః** క్రమాత్ జ్ఞేయా ధృత్యర్కవసువాసరైః॥" - ఇతి సర్వోదయః।

3. శ్లో॥ బ్రువన్తు పరమార్థం చ కిమిన్ద్రాద్ **వృష్టిరేవ** చ।
సూర్యాద్ హి జాయతే తోయాత్ సస్యాని శాఖినః। - ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే।

4. వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృకః। 161
- ఇతి హలాయుధకోశః।

క్రియాదర్శము :- భవతి - 'భూ - సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

భవతి - భవతః - భవన్తి

సంజీవినీ :- సంప్రతి దైవీనా మాపదాం ప్రతీకార మాహ - హవిరితి. - హే హోతః, త్వయా, విధివ, దగ్నిషు, ఆవర్జితం ప్రక్షిప్తం, హవి రాజ్యాదికం కర్తృ, అవగ్రహః వర్షప్రతిబన్ధః. 'అవే గ్రహో వర్షప్రతిబన్ధే' ఇతి నిపాతనా దచ్ ప్రత్యయః - తేన - విశోషిణాం విశుష్యతాం, సస్యానాం - వృష్టి ర్భవతి వృష్టిరూపేణ సస్యా నుజ్జీవయతీతి భావః; అత్ర మనుః -

'అగ్నౌ దత్తాఽఽహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే,
ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః, వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః. ఇతి.

అవతారిక :-వశిష్ఠస్య బ్రహ్మవర్చోమహిమ్నా ప్రజానాం దీర్ఘమాయురారోగ్యం చ।

శ్లో॥ పురుషాయుషజీవిన్యో
నిరాతంకా నిరీతయః।
యన్మదీయాః ప్రజాస్తస్య
హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్॥ 63

పదవిభాగము :– పురుషాయుషజీవిన్యః, నిరాతంకాః, నిరీతయః, యత్, మదీయాః , ప్రజాః, తస్య, హేతుః, త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్।

అన్వయక్రమము :– మదీయాః ప్రజాః పురుషాయుషజీవిన్యః నిరాతంకాః నిరీతయః ఇతి యత్ తస్య త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ హేతుః।

ప్రతిపదార్థము :– మదీయాః ప్రజాః – నా ప్రజలు, పురుషాయుషజీవిన్యః – నూఱు సంవత్సరములు జీవించువారును, నిరాతంకాః – భయము తొలగినవారును, నిరీతయః – ఈతి బాధలు లేనివారును, ఇతి యత్ – ఇట్లనునది ఏదికలదో, తస్య – ఆ సమస్తమునకు, త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ – నీ వ్రతాధ్యయనసంపత్తియే, హేతుః – కారణము.

తాత్పర్యము :– నా ప్రజలు నూఱువత్సరములు జీవించువారును భయము తొలగినవారును ఈతిబాధలు లేనివారును – ఇట్లనునది ఏది కలదో ఆ సమస్తమునకు నీ వ్రతాధ్యయనసంపత్తియే కారణము.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. పురుషాయుషజీవిన్యః – ...జీవినీ, ...జీవిన్యౌ, **...జీవిన్యః** ; ...జీవినీశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః ఈకారాన్తః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 2. నిరాతంకాః – నిరాతంకా, నిరాతంకే, **నిరాతంకాః**; నిరాతంకాశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః ఆకారాన్తః ప్రథమా బహువచనాన్తః। 3. నిరీతయః – నిరీతిః, నిరీతీ, **నిరీతయః**; నిరీతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 4. యత్ – **యత్**, యే, యాని; యచ్ఛబ్దః దకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. మదీయాః – మదీయా, మదీయే, **మదీయాః** ; మదీయాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 6. ప్రజాః – ప్రజా, ప్రజే, **ప్రజాః**; ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ఃప్రథమాబహువచనాన్తః। 7. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. హేతుః – **హేతుః,** హేతూ, హేతవః; హేతుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ – **...వర్చసమ్,** ...వర్చసే, ...వర్చసాని; ...వర్చసశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః

సమాసాలు :–

1. నిరాతంకాః – నిర్గతః ఆతంకః యాభ్యః తాః (బ.)।
2. పురుషాయుషజీవిన్యః – పురుషస్య ఆయుః, పురుషాయుః (ష.త.), పురుషాయుషం జీవన్తి ఇతి పురుషాయుషజీవిన్యః (కృ.)।
3. నిరీతయః – నిర్గతాః ఈతయః యాభ్యః తాః (బ.)।
4. త్వత్బ్రహ్మవర్చసమ్ – బ్రహ్మణః వర్చః బ్రహ్మవర్చసం (ష.త.); తవ బ్రహ్మవర్చసం త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్। (ష.త.)।

పాఠాన్తరాలు :–

1. త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ – **తే బ్రహ్మవర్చసమ్**, ఇది మెఱుగైన పాఠమని భావింతురు గాక. 2. ప్రజాస్తత్ర – ప్రజాస్తస్య।

సంధులు :–

1. ..జీవిన్యః + నిరాతంకాః – ...జీవిన్యో నిరాతంకాః – ఉత్వాదేశః।
2. నిరాతంకాః + నిరీతయః – నిరాతంకా నిరీతయః – విసర్గలోపః।
3. యత్ + మదీయాః – యన్మదీయాః – అనునాసికసన్ధిః।
   యరోఽనునాసికే అనునాసికో వా (సూ 8-4-44)
4. ప్రజాః + తస్య – ప్రజాస్తస్య – విసర్గసన్ధిః – (సకారాదేశః)।
5. హేతుః + త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ – హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పురుషాయుషమ్ :– ఎ) శతాయుర్వై పురుషః। – శ్రుతి.

పురుషాయుషమనగా నూఱువత్సరముల జీవితకాలము.

బి) శ్లో॥ అరోగాః సర్వసిద్ధార్థాః చతుర్వర్షశతాయుషః।
కృతే త్రేతాదిషు హ్యేషామాయుర్హ్రసతి పాదశః॥ – ఇతి మను. 1-83

సి) 'అకృపణమతిః కామం జీవ్యాజ్జనః **పురుషాయుషమ్**'.

– ఇతి వేణిసంహారే 6 -44

డి) శ్లో॥ ఆయుర్వర్షశతం నృణాం పరిమితం రాత్రౌ తదర్ధం గతం
తస్యార్ధస్య పరస్య చార్ధమపరం బాలత్వవృద్ధత్వయోః।

శేషం వ్యాధివియోగదుఃఖసహితం సేవాదిభిర్నీయతే
జీవే వారితరంగచంచలతరే సౌఖ్యం కుతః ప్రాణినామ్॥

- భర్తృ. వైరాగ్య - 49

'నరుల పరమాయుర్దాయము నూరువత్సరములు. అందులో సగభాగము రాత్రులు నిద్రాదులలోనే గడచిపోతున్నది. మిగిలిన సగములోనూ మరల సగభాగము బాల్యవార్ధక్యములలో వ్యర్థముగా పోవుచున్నది. ఇక శేషించిన పాదభాగమున కూడ కొంత రోగాదిబాధలలోనూ, కొంత బంధుమిత్ర వియోగభారముననను ఇంకొంత పరదాస్యకష్టములలోను గడచును. నీటిమీది కెరటమువలె క్షణభంగురము లైన జీవితములలో ప్రాణులకు సుఖమెక్కడ ఉన్నది.' - సూక్తిముక్తావళి

ఇ) పురుషస్య ఆయుః **పురుషాయుషమ్** –This compound with a final 'అ' is studied as such (నిపాత) in the sutra 'అచతుర...' etc. పురుషాయుషం జీవన్తీతి పురుషాయుషజీవిన్యః।

ఎఫ్) శ్లో॥ కృతే లక్షం సహస్రాణాం త్రేతాయామయుతం తథా।
ద్వాపరే తు సహస్రైకం **కలౌ వర్షశతం** మతమ్॥

సంజీవినీ :- పురుషేతి. - ఆయుః జీవితకాలః - పురుషస్య ఆయుః - పురుషాయుషం శతవర్షమిత్యర్థః. 'శతాయుః పురుష' ఇతి శ్రుతేః. అచతురాది సూత్రేణాచ్ ప్రత్యయాన్తో నిపాతః, మదీయాః, ప్రజాః, పురుషాయుషం జీవన్తీతి పురుషాయుషజీవిన్యః, నిరాతఙ్కాః నిర్భయాః. 'ఆతఙ్కో భయ మాశఙ్కే' తి హలాయుధః, నిరీతయః అతివృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్, తస్య సర్వస్య, త్వద్బ్రహ్మవర్చసం తవ వృత్తాధ్యయనసంపత్తిరేవ, హేతుః, 'వృత్తాధ్యయనసంపత్తి రిత్యేతద్బ్రహ్మవర్చసమి' తి హలాయుధః - బ్రహ్మణో వర్చో బ్రహ్మవర్చసం. 'బ్రహ్మహస్తిభ్యాంచ వర్చస' ఇ త్యచ్ ప్రత్యయః;

'అతివృష్టిరనావృష్టిః శలభా మూషికాః శుకాః
అత్యాసన్నాశ్చ రాజానః షడేతా ఈతయః స్మృతాః.' ఇతి కామన్దకః.

అవతారిక :- ఏవం విధేన గురుణా చిన్త్యమానస్య సమ్పత్సమృద్ధిర్నియతా -

**శ్లో॥ త్వయైవం చిన్త్యమానస్య
గురుణా బ్రహ్మయోనినా।
సానుబన్ధాః కథం న స్యుః
సమ్పదో మే నిరాపదః॥ 64**

పదవిభాగము :- త్వయా, ఏవమ్, చిన్త్యమానస్య, గురుణా, బ్రహ్మయోనినా, సానుబన్ధాః, కథమ్, న, స్యుః, సమ్పదః, మే, నిరాపదః।

అన్వయక్రమము :- బ్రహ్మయోనినా గురుణా త్వయా ఏవం చిన్త్యమానస్య నిరాపదః మే సమ్పదః సానుబన్ధాః కథం న స్యుః।

ప్రతిపదార్థము :- బ్రహ్మయోనినా - బ్రహ్మమానస పుత్రుడవు, గురుణా - ఆచార్యుడవు అగు, త్వయా - నీచేత, ఏవమ్ - ఇవ్విధముగ, చిన్త్యమాసస్య - తలంచుచున్నట్టి, మే సమ్పదః - నాయొక్క సిరిసంపదలు, నిరాపదః - ఆపదలు లేనట్టివి, సానుబన్ధాః - అవిచ్ఛిన్నములైనవి, కథమ్ - ఏల, న స్యుః - కావు?

తాత్పర్యము :- బ్రహ్మమానసపుత్రుడవు, ఆచార్యుడవు అగు నీచేత ఇవ్విధముగ తలంచుచున్నట్టి నాయొక్క సిరిసంపదలు ఆపదలు లేనట్టివి అవిచ్ఛిన్నములు ఏల కావు?

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. త్వయా - **త్వయా**, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 2. ఏవమ్ - అవ్యయమ్। 3. చిన్త్యమానస్య - **చిన్త్యమానస్య**, చిన్త్యమానయోః, చిన్త్యమానానామ్; చిన్త్యమానశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. గురుణా - **గురుణా**, గురుభ్యాం, గురుభిః; గురుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. బ్రహ్మయోనినా - **బ్రహ్మయోనినా**, బ్రహ్మయోనిభ్యాం, బ్రహ్మయోనిభిః; బ్రహ్మయోనిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. సానుబన్ధాః - సానుబన్ధా, సానుబన్ధే, **సానుబన్ధాః;** సానుబన్ధాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 7. కథమ్ - అవ్యయమ్। 8. న - అవ్యయమ్। 9. స్యుః - లిఙ్ - ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 10. సంపదః - సంపత్, సంపదౌ, **సంపదః;** సమ్పత్శబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 11. నిరాపదః - నిరాపత్, నిరాపదౌ, **నిరాపదః;** నిరాపత్శబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. చిన్త్యమానస్య - చిన్త్యతే ఇతి చిన్త్యమానః, తస్య।
2. బ్రహ్మయోనినా - బ్రహ్మ యోనిః యస్య సః, బ్రహ్మయోనిః (బ.) తేన।
3. సానుబన్ధాః - అనుబన్ధేన సహ వర్తన్తే ఇతి।
4. నిరాపదః - నిర్గతాః ఆపదః యాభ్యః తాః (బ.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. త్వయైవం - తదేవం। 2. సానుబన్ధాః - సప్రవాహాః।

సంధులు :-

1. త్వయా + ఏవమ్ - త్వయైవమ్ - వృద్ధిసన్ధిః।
2. సంపదః + మే - సంపదో మే - ఉత్వాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. చిన్త్యమానస్య మే సమ్పదః నిరాపదః, సానుబన్ధాః।
2. చిన్త్యమానస్య నిరాపదః మే సమ్పదః సానుబన్ధాః।
1. నిరాపదః - నిర్గతాః ఆపదః యాభ్యః తాః (బ.)।
2. నిరాపదః - నిర్గతాః ఆపదః యస్మాత్ సః నిరాపత్, (బ.) తస్య - అని మల్లినాథుడు.

క్రియాదర్శము :- స్యుః - 'అస - భువి', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి సంభావనాయాం లిఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః।

స్యాత్ - స్యాతాం - **స్యుః**

సంజీవినీ :- త్వయేతి. - బ్రహ్మ - యోనిః కారణం - యస్య తేన బ్రహ్మపుత్త్రేణ, గురుణా, త్వయా, ఏవ ముక్తప్రకారేణ, చిన్త్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య, అత ఏవ నిరాపదః వ్యసనరహితస్య, మే సంపదః, సానుబన్ధాః అనుస్యూతాః - అవిచ్ఛిన్నా ఇతి యావత్, కథం న స్యుః స్యురేవేత్యర్థః.

అవతారిక :- పుత్త్రాభావః మనోరుజం జనయతి -

శ్లో॥ కిన్తు వధ్వాం తవైతస్యా-
మదృష్టసదృశప్రజమ్।

న మామవతి సద్వీపా
రత్నసూరపి మేదినీ॥ 65

పదవిభాగము :- కిమ్, తు, వధ్వామ్, తవ, ఏతస్యామ్, అదృష్టసదృశప్రజమ్, న, మామ్, అవతి, సద్వీపా, రత్నసూః, అపి, మేదినీ।

అన్వయక్రమము :- కిన్తు తవ వధ్వామ్ ఏతస్యామ్ అదృష్టసదృశప్రజం మాం సద్వీపా రత్నసూరపి మేదినీ నావతి।

ప్రతిపదార్థము :- కిన్తు - కాని, తవ - నీకు, వధ్వామ్ - కోడలగు, ఏతస్యామ్ - ఈ సుదక్షిణయందు, అదృష్టసదృశప్రజమ్ - అనురూపమైన సంతానము చూడబడనందువలన, మామ్ - నన్ను, సద్వీపా - నవ / అష్టాదశ ద్వీపాలంకృతయు అగు, మేదినీ - భూమి, రత్నసూరపి - రత్నాకరమైనను, నావతి - సంతోషపరచుట లేదు.

తాత్పర్యము :- నీకు కోడలగు ఈ సుదక్షిణయందు అనురూపమైన సంతానము చూడబడనందువలన, నన్ను నవద్వీపాలంకృతయు అగు భూమి రత్నాకరమైనను సంతోషపరచుట లేదు.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కిమ్ - అవ్యయమ్। 2. తు - అవ్యయమ్, 3. వధ్వామ్ - **వధ్వామ్**, వధ్వోః, వధూషు; వధూశబ్దః ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. తవ - **తవ/తే**, యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. ఏతస్యామ్ - **ఏతస్యామ్,** ఏతయోః, ఏతాసు; ఏతచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. అదృష్టసదృశప్రజమ్ - **...ప్రజమ్**, ...ప్రజౌ, ...ప్రజాన్; ...ప్రజశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. న - అవ్యయమ్। 8. మామ్ - **మామ్/మా,** ఆవాం/నౌ, అస్మాన్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. అవతి - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 10. సద్వీపా - **సద్వీపా**, సద్వీపే, సద్వీపాః; సద్వీపాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. రత్నసూః - **రత్నసూః**, రత్నస్వౌ, రత్నస్వః; రత్నసూశబ్దః ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. అపి - అవ్యయమ్। 13. మేదినీ - **మేదినీ**, మేదిన్యౌ, మేదిన్యః; మేదినీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. అదృష్టసదృశప్రజమ్ - సదృశీ చ సా ప్రజా చ - సదృశప్రజా (వి.పూ.క.), అదృష్టా సదృశప్రజా యేన సః అదృష్టసదృశప్రజః (బ.), తమ్।
2. సద్వీపా - ద్వీపైః సహ వర్తతే ఇతి (బ.)।
3. రత్నసూః - రత్నాని సూతే (కృ.)।

సంధులు :-

1. తవ + ఏతస్యామ్ - తవైతస్యామ్ - వృద్ధిసన్ధిః। వృద్ధిరేచి।
2. రత్నసూః + అపి - రత్నసూరపి - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సద్వీపా - మేదినీ :-

విష్ణుపురాణము - 18 ద్వీపములనిట్లు పేర్కొనినది.

జంబూ ప్లక్షాహ్వయౌ ద్వీపౌ శాల్మలిశ్చాపరో ద్విజ।
కుశః క్రౌఞ్చస్తథా శాకః పుష్కరశ్చైవ సప్తమః॥
ఏతే ద్వీపాః సముద్రైస్తు సప్త సప్తభిరావృతాః।
ఇత్యుపక్రమ్య... ఇత్థమష్టాదశ ద్వీపాః సమాఖ్యాతా మహర్షిభిః ఇత్యనేన॥

2. మేదినీ - (స్త్రీ.)

ఎ) మేదోఽస్యా అస్తీతి। మేద + ఇని + జీష్। పృథివీ।

బి) మేదో విద్యతేఽస్యామితి, సాన్తాన్మేదః శబ్దాదిన్, సలోపశ్చ నిపాత్యతే ఇతి పరే। స్వమతే మేదః సామానార్థోఽదన్తో మేదశబ్దోఽస్తి।

సి) "మధుకైటభయోర్మేదః సంయోగాన్మేదినీ స్మృతా।
ధారణాచ్చ ధరా ప్రోక్తా పృథివీ విస్తారయోగతః॥"

డి) గతప్రాణౌ తదా జాతౌ దానవౌ మధుకైటభౌ।
సాగరః సకలో వ్యాప్తస్తదా వై మేదసా తయోః।
మేదినీతి తతో జాతం నామ పృథ్వ్యాః సమన్తతః।
అభక్ష్యా మృత్తికా తేన కారణేన మునీశ్వరాః॥ - ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే।

ఇ) హలాయుధకోశము '37' నామములను పేర్కొన్నది.

... కుః పృథ్వీ పృథివీ స్థిరా చ ధరణీ విశ్వంభరా **మేదినీ**, ...157

ఎఫ్) చంచలం వసు నితాన్తమున్నతా
మేదినీమపి హరంత్యరాతయః।
భూధరస్థిరముపేయమాగతం
మావమంస్త సుహృదం మహీపతిమ్॥ - కిరాతే 13-53.

'...భూమి ప్రబలమైన శత్రువులతో ఆక్రమింపబడుతుంది..."

క్రియాదర్శము :- అవతి - 'అవ - రక్షణగతి కాన్తిప్రీతాదిష్వి' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అవతి - అవతః - అవన్తి

శ్లో॥ క్షత్రియాన్తకరణోఽపి విక్రమ-
స్తేన **మామవతి** నాజితే త్వయి।
పావకస్య మహిమా స గణ్యతే
కక్షవజ్జ్వలతి సాగరేఽపి యః॥ - ర.వం. 11-75

సంజీవినీ :- సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ - కిం త్వితి. - కిం తు, తవ ఏతస్యాం, వధ్వాం స్నుషాయాం. 'వధూ ర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చే' త్యమరః అదృష్టా - సదృశీ అనురూపా - ప్రజా సంతతి - ర్యేన తం, మాం, సద్వీపా, రత్నాని సూయత ఇతి రత్నసూరపి. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్, మేదినీ నావతి న ప్రీణాతి. అవ ధాతోః, రక్షణ గతి కాన్తి ప్రీత్యాద్యర్థేషూపదేశాత్; రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ శ్లాఘ్యమితి సూచితమ్.

అవతారిక :- పిణ్డవిచ్ఛేదశఙ్కినః పితరః -

**శ్లో॥ నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః
పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః।
న ప్రకామభుజః శ్రాద్ధే
స్వధాసంగ్రహతత్పరాః॥** **66**

పదవిభాగము :- నూనమ్, మత్తః, పరమ్, వంశ్యాః, పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః, న, ప్రకామభుజః, శ్రాద్ధే, స్వధాసంగ్రహతత్పరాః।

అన్వయక్రమము :- మత్తః పరం పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః వంశ్యాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః (సన్తః) శ్రాద్ధే ప్రకామభుజః న (భవన్తి)।

ప్రతిపదార్థము :- మత్తః పరమ్ – నా తరువాత, పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః – పిండప్రదాన మాగిపోవుటను ఊహించుచున్న, వంశ్యాః – పితృదేవతలు, స్వధా సంగ్రహతత్పరాః (సన్తః) – పితృభోజనద్రవ్యమును దాచుకొనుటయందు ఆసక్తులగుచు, శ్రాద్ధే – పితృకర్మమునందు, ప్రకామభుజః – తృప్తిగ తినువారు, న (భవన్తి) – అగుటలేదు.

తాత్పర్యము :- నా తరువాత, పిండ ప్రదానమాగిపోవుటను ఊహించుచున్న మా పితృదేవతలు పితృభోజనద్రవ్యమును దాచుకొనుటయందు ఆసక్తులగుచు పితృ కర్మమునందు తృప్తిగ తినువారు కారాయె.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. నూనమ్ – అవ్యయమ్। 2. మత్తః – తసిన్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 3. పరమ్– **పరం**, పరౌ, పరాన్; పరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. వంశ్యాః – వంశ్యః, వంశ్యౌ, **వంశ్యాః**; వంశ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్ర.బ.। 5. పిండవిచ్ఛేదదర్శినః – ...దర్శీ, ...దర్శినౌ, **...దర్శినః** ; ...దర్శిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 6. న – అవ్యయమ్। 7. ప్రకామభుజః – ప్రకామభుక్, ప్రకామభుజౌ, **ప్రకామభుజః**; ప్రకామభుక్శబ్దః జకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 8. శ్రాద్ధే – **శ్రాద్ధే,** శ్రాద్ధయోః, శ్రాద్ధేషుః శ్రాద్ధశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. స్వధాసంగ్రహతత్పరాః – ...తత్పరః, ...తత్పరౌ, **...తత్పరాః**; ...తత్పరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమా బహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః – పిణ్డస్య విచ్ఛేదః పిండవిచ్ఛేదః (ష.త.), పిండవిచ్ఛేదం పశ్యన్తీతి పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః। (ఉపపదసమాసః)।
2. ప్రకామభుజః – ప్రకామం భుంజతే ఇతి ప్రకామభుజః। (కృ.)।
3. స్వధాసంగ్రహతత్పరాః – స్వధా సంగ్రహః, స్వధాసంగ్రహః, స్వధాసంగ్రహే తత్పరాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః (స.త.)।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఈ శ్లోకభావమునకు తుల్యమైనదిగా భావించదగిన ఈశ్లోకమును గాంచుదు.

శ్లో॥ అస్మాత్పరం బత యథాశ్రుతిసంభృతాని
కో నః కులే నివపనాని కరిష్యతీతి।
నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రసిక్తం
ధౌతాశ్రుశేషముదకం పితరః పిబన్తి॥ – అభిజ్ఞానశాకున్తలే 6–154

'నా పితృదేవతలకు తర్పణములు చేయుచున్నాను. ఇట్టివి నా తరువాత చేయువాడు లేకపోయిన ఇదియే ఈ వంశమున చివరిదగు తర్పణ జలమని కన్నీళ్లు కార్చుచూ పితృదేవతలు దుఃఖముగా త్రాగుచుందురు. కాన సంతతిని పోగొట్టుకొనుట ఎన్నటికి చేయరానిది!

అలంకారాలు :- ఇందు 'కావ్యలింగాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. తల్లక్షణం యథా–

'కావ్యలిఙ్గం హేతోర్వాక్యపదార్థతా'।

'ఏదైనా ఒక విషయము చెప్పి దానికి హేతువును చెప్పటం కావ్యలింగాలంకా'రం.

న భవన్తి శ్రాద్ధే ప్రకామభుజః – అను విషయమును చెప్పి, దానికి హేతువుగా **పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః వంశ్యాః స్వధాసంగ్రహతత్పరాః** అని చెప్పబడినందున ఇట 'కావ్యలింగాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

సంజీవినీ :- తదేవ ప్రతిపాదయతి – నూనమితి. – మత్తః పరం మదన న్తరం. పఞ్చమ్యాస్తసిల్, పిణ్డవిచ్ఛేదదర్శినః పిణ్డదాన విచ్ఛేద ముత్ప్రేక్షమాణాః, వంశే భవాః వంశ్యాః పితరః స్వధేత్య వ్యయం పితృభోజ్యే వర్తతే – తస్య సంగ్రహే – తత్పరాః ఆసక్తాః – సన్తః శ్రాద్ధే పితృకర్మణి – 'పితృదానం నివాపః స్యా చ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మ శాస్త్రతః' ఇత్యమరః ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినః, న భవన్తి. 'కామం ప్రకామం పర్యాప్తమి' త్యమరః, నిర్ధనా హ్యాపద్ధనం కియదపి సంగృహ్ణన్తీతి భావః

అవతారిక :- నివాపోదకమపి నిఃశ్వాసైః కవోష్ణం భుజ్యతే –

శ్లో॥ మత్పరం దుర్లభం మత్వా
నూనమావర్జితం మయా

పయః పూర్వైః స్వనిఃశ్వాసైః
కవోష్ణముపభుజ్యతే॥ 67

పదవిభాగము :– మత్పరమ్, దుర్లభమ్, మత్వా, నూనమ్, ఆవర్జితమ్, మయా, పయః పూర్వైః, స్వనిఃశ్వాసైః, కవోష్ణమ్, ఉపభుజ్యతే।

అన్వయక్రమము :– మత్పరం దుర్లభం మత్వా మయా ఆవర్జితం పయః పూర్వైః స్వనిఃశ్వాసైః కవోష్ణమ్ ఉపభుజ్యతే। నూనమ్।

ప్రతిపదార్థము :– మత్పరమ్ – నా తరువాత, దుర్లభమ్ – పొందుటకు వీలుకానిదానిగ, మత్వా – తెలిసికొని, మయా – నాచేత, ఆవర్జితమ్ – ఇవ్వబడిన, పయః – నీరు, పూర్వైః – నా పితరుల, స్వనిఃశ్వాసైః – నిట్టూర్పులచే, కవోష్ణమ్ – గోరువెచ్చనగునట్లుగా, ఉపభుజ్యతే – త్రాగబడుచున్నది.

తాత్పర్యము :– నా తరువాత, పొందుట వీలుకాదని తెలిసికొని నాచే ఇవ్వబడిన నీరు, నా పితరుల నిట్టూర్పులచే గోరు వెచ్చనగునట్లుగా త్రాగబడుచున్నది.

విభక్తులు / క్రియలు :–1. మత్ – **మత్,** ఆవాభ్యాం, అస్మత్; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. పరమ్ – **పరం,** పరౌ, పరాన్; పరశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. దుర్లభమ్ – **దుర్లభమ్**, దుర్లభే, దుర్లభాని; దుర్లభశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. మత్వా – క్త్వా ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్। 5. నూనమ్ – అవ్యయమ్। 6. ఆవర్జితమ్ – **ఆవర్జితమ్,** ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ఆవర్జితశబ్దః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. మయా – **మయా**, ఆవాభ్యాం, అస్మాభిః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః । 8. పయః – **పయః**, పయసీ, పయాంసి; పయశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. పూర్వైః – పూర్వేణ, పూర్వాభ్యాం, **పూర్వైః**; పూర్వశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 10. స్వనిఃశ్వాసైః – స్వనిఃశ్వాసేన, స్వనిఃశ్వాసాభ్యాం, **స్వనిఃశ్వాసైః**; స్వనిఃశ్వాసశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయా బహువచనాన్తః। 11. కవోష్ణమ్ – క్రియావిశేషణమవ్యయమ్। 12. ఉపభుజ్యతే – కర్మణి – లటి – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :–

1. స్వనిఃశ్వాసైః – స్వే చ తే నిఃశ్వాసాః చ స్వనిఃశ్వాసాః (వి.పూ.క.) తైః।

2. దుర్లభమ్ – దుఃఖేన లబ్ధుం శక్యమ్ (తద్ధి.) తత్।

పాఠాన్తరాలు :– 1. కవోష్ణ – కదుష్ణ...।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. కవోష్ణమ్ – ఎ) 'కవం చోష్ణే' (6–3–107)

ఉష్ణశబ్దే ఉత్తరపదే కవం కా చ వా స్యాత్। కవోష్ణమ్ కోష్ణమ్ కుదుష్ణమ్।
కవోష్ణమీషదుష్ణమ్। కుశబ్దస్య కవాదేశః।

బి) 'దిలీపానన్తరం పయో న లప్స్యామ ఇతి శోకావేశాత్ నిర్గచ్ఛద్భిః
నిఃశ్వాసైరీషదూష్ణం పితరః స్వీకుర్వతే ఇతి' – శిశుహితైషిణీవ్యాఖ్యా

సి) "ముహుర్ముహుర్న్యశ్వసిషుః కవోష్ణమ్" – భట్టికావ్యే 3–17

అలంకారాలు :– ఇట 'కావ్యాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– ఉపభుజ్యతే – 'ఉప', ఇతి ఉపసర్గపూర్వకాత్ 'భుజ – పాలనాభ్యవ్యవహారయోః' ఇత్యస్మాద్ధాతోకర్మకాత్కర్మణి లటి ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ఉపభుజ్యతే – ఉపభుజ్యేతే – ఉపభుజ్యన్తే।

పూర్వాః పయః కవోష్ణముపభుఞ్జతే। కర్తరిప్రయోగః।

సంజీవినీ :– మత్ మత్తః. పరమనన్తరమ్. 'అ న్యారా దితర ర్తే' ఇత్యాదినా మదితి పఞ్చమీ, దుర్లభ మలభ్యం, మత్వా, మయా, ఆవర్జితం దత్తం, పయః, పూర్వైః పితృభిః, స్వనిఃశ్వాసైః దుఃఖజైః, కవోష్ణ మీషదుష్ణం యథా భవతి తథా ఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే; కవోష్ణమిత్యత్ర. 'కవం చోష్ణే' ఇతి కుశబ్దస్య కవాదేశః. 'కోష్ణం కవోష్ణం మన్దోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతీ' త్యమరః.

అవతారిక :– యాగాదిభిర్విశుద్ధోఽపి సన్తత్యభావేన కలఙ్కితః –

శ్లో॥ సోఽహమిజ్యావిశుద్ధాత్మా
ప్రజాలోపనిమీలితః॥
ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ
లోకాలోక ఇవాచలః॥ 68

పదవిభాగము :– సః + అహమ్, ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా, ప్రజాలోపనిమీలితః, ప్రకాశః , చ, అప్రకాశః, చ, లోకాలోకః, ఇవ, అచలః।

అన్వయక్రమము :– ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః సోఽహమ్ లోకాలోకః అచలః + ఇవ ప్రకాశశ్చ అప్రకాశశ్చ (అస్మి)।

ప్రతిపదార్థము :– ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా – యాగముచేయుటచేత పరిశుద్ధమైన జ్ఞానము కలట్టియు, అగు, సోఽహమ్ – ఆ యీ నేను, లోకాలోకః + అచలః + ఇవ – చక్రవాళపర్వతమువోలె, ప్రకాశః + చ – వెలుగొందువాడను, అప్రకాశః +చ – ప్రకాశరహితుడను, అస్మి – అగుచున్నాను.

తాత్పర్యము :– యాగముచేయుటచేత పరిశుద్ధమైన జ్ఞానము కలవాడనై వెలుగొందు చున్నను, సన్తానరహితుడనగుటచేత ప్రకాశరహితుడనై చక్రవాళపర్వతమువలె నున్నాను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సః – **సః,** తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అహమ్ – **అహమ్,** ఆవామ్, వయమ్; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా – **...ఆత్మా,** ...ఆత్మానౌ, ...ఆత్మానః ; ...ఆత్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।4. ప్రజాలోపనిమీలితః – **...నిమీలితః,** ...నిమీలితౌ, ...నిమీలితాః; ...నిమీలితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ప్రకాశః – **ప్రకాశః,** ప్రకాశౌ, ప్రకాశాః; ప్రకాశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. అప్రకాశః – **అప్రకాశః,** అప్రకాశౌ, అప్రకాశాః; అప్రకాశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. లోకాలోకః – **లోకాలోకః** , లోకాలోకౌ, లోకాలోకాః; లోకాలోకశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 8. అచలః – **అచలః,** అచలౌ, అచలాః; అచలశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. చ – అవ్యయమ్। 10. ఇవ – అవ్యయమ్।

సమాసాలు :–

1. ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా – ఇజ్యయా విశుద్ధః ఇజ్యావిశుద్ధః (తృ.త.), ఇజ్యావిశుద్ధః ఆత్మా యస్య సః, ఇజ్యావిశుద్ధాత్మా। (బ.)।
2. ప్రజాలోపనిమీలితః – ప్రజాయాః లోపః ప్రజాలోపః, (ష.త.), ప్రజాలోపేన నిమీలితః ప్రజాలోపనిమీలితః, (తృ.త.)।

3. లోకాలోకః – లోక్యతే ఇతి లోకః, లోకః న భవతీత్యలోకః, లోకః చాసౌ అలోకః చ, లోకాలోకః (వి.పూ.క.)।

పాఠాన్తరాలు :– 1. నిమీలితః – నిమీలనాత్।

సంధులు :–

1. సః + అహమ్ – సోఽహమ్ – ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
2. ప్రకాశః + చ – ప్రకాశశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।

స్తోః శ్చునా శ్చుః (సూ. 8–4–39) సకార తవర్గములకు శకార చవర్గములతో కలయిక ఏర్పడినపుడు శకారచవర్గములు వచ్చును.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. లోకాలోకః – ఎ) '**లోకాలోకః** చక్రవాళః' అని అమరము.

లోకాలోకపర్వతపులోపలి భాగము సూర్యకాన్తిచే ప్రకాశించుచు, దానికి అవతల వైపున సూర్యకాన్తి లేకుండుటవలన చీకటిగా నుండి కనబడదు. లోకాలోకపర్వతమును గూర్చి **పద్మపురాణ** మిట్లు చెప్పుచున్నది.

'స్వాదూదకస్య పురతో **లోకాలోకా**చలో మహాన్।
లోకస్య చాప్యలోకస్య మధ్యే గిరిరివ స్థితః।
ప్రాకార ఇవ సంవేష్ట్య లోకాన్ సర్వాన్ మహామతే!
లోకాలోకాచలో నామ తేనాసౌ పరికీర్తితః॥

బి) మత్స్యపురాణము 122వ అధ్యాయమిట్లు చెప్పుచున్నది.

'పరేణ పుష్కరస్యాథ ఆవృత్యావస్థితో మహాన్।
స్వాదూదకః సముద్రస్తు స సమన్తాదవేష్టయత్।
స్వాదూదకస్య పరితః శైలస్తు పరిమణ్డలః।
ప్రకాశశ్చాప్రకాశ్చ **లోకాలోకస్స** ఉచ్యతే।
ఆలోకస్తత్ర...

సి) విష్ణుపురాణము, భాగవతపురాణమున్ను – దీనిని వర్ణించినవి.

Both Kale and Nandargikar gave a detailed note on this. Please go through that.

అలంకారాలు :- ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

ఉపమానము **- లోకాలోకపర్వతము;** ఉపమేయము **- దిలీపుడు.** సా.ధ **- అన్తః ప్రకాశత్వ - బహిరప్రకాశత్వములు** రెండును కలిగియుండుట, వాచకము **- ఇవ.**

సంజీవినీ :- సోఽహ - మితి. ఇజ్యా యాగః. 'వ్రజి యజో ర్భావే క్య' బితి క్యప్ - ఇజ్యయా విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః, ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన - నిమీలితః కృతనిమీలనః, సోఽహం, లోక్యత ఇతి లోకః - న లోక్యత ఇత్యలోకః - లోకశ్చాసావలోక శ్చ చక్రవాళాచల ఇవ. 'లోకాలోక శ్చక్రవాళ' ఇత్యమరః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః దేవఋణవిమోచనాత్ - న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ పితృఋణా విమోచనాత్. పచాద్యచ్, అస్మీతి శేషః; లోకాలోకోఽ ప్యన్తస్సూర్యసంపర్కా ద్బహి స్తమోవ్యాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతి మన్తవ్యమ్.

అవతారిక :- సత్పుత్రః పరత్రేహ చ సుఖాయ భవతి -

శ్లో॥ లోకాన్తరసుఖం పుణ్యం
తపోదానసముద్భవమ్।
సన్తతిశ్శుద్ధవంశ్యా తు
పరత్రేహ చ శర్మణే॥ **69**

పదవిభాగము :- లోకాన్తరసుఖమ్, పుణ్యమ్, తపోదానసముద్భవమ్, సంతతిః, శుద్ధవంశ్యా తు, పరత్ర, ఇహ, చ, శర్మణే।

అన్వయక్రమము :- తపోదానసముద్భవం లోకాన్తరసుఖం శుద్ధవంశ్యా సన్తతిఃతు పరత్ర ఇహ చ శర్మణే।

ప్రతిపదార్థము :- తపోదానసముద్భవమ్ - తపస్సు, దానములే కారణముగాగల, పుణ్యమ్ - సుకృతము, లోకాన్తరసుఖమ్ -పరలోకమునందు సుఖకరమైనది. (అగును) శుద్ధవంశ్యా - పరిశుద్ధమైన వంశమునందు జనించిన, సన్తతిః + తు - సంతానమో, పరత్ర - పరలోకమునందు, ఇహ చ - ఈ లోకమునందును, శర్మణే - సుఖము కొఱకు (అగును).

తాత్పర్యము :- తపోదానములే కారణముగాగల పుణ్యము పరలోకమున సుఖకరమైనదగును. పరిశుద్ధమైన వంశమున జనించిన సన్తానమో ఇహపరముల రెండింట సుఖము కొఱకగును.

పాఠాన్తరాలు :- 1. తు - హి। 2.లోకాన్తర...-లోకాన్తరం - లోకోత్తర...।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. లోకాన్తరసుఖమ్ - **...సుఖమ్,** ...సుఖే, ...సుఖాని, ...సుఖశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. పుణ్యమ్ - **పుణ్యమ్,** పుణ్యే, పుణ్యాని; ...పుణ్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. తపోదానసముద్భవమ్ - **...సముద్భవమ్,** ...సముద్భవే, ...సముద్భవాని; ...సముద్భవశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. సంతతిః - **సంతతిః**, సంతతీ, సంతతయః; సంతతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 5. శుద్ధవంశ్యా - **శుద్ధవంశ్యా**, శుద్ధవంశ్యే, శుద్ధవంశ్యాః; శుద్ధవంశ్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. తు - అవ్యయమ్। 7. పరత్ర - త్రల్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 8. చ - అవ్యయమ్। 9. శర్మణే - **శర్మణే**, శర్మాభ్యాం, శర్మభ్యః; శర్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. లోకాన్తరసుఖమ్ - అన్యః లోకః, లోకాన్తరమ్, లోకాన్తరే సుఖమ్ లోకాన్తరసుఖమ్ (స.త.)।
2. తపోదానసముద్భవమ్ - తపశ్చ దానఞ్చ తపోదానే (ద్వం.), తపోదానే సముద్భవః యస్య తత్ (బ.)।
3. శుద్ధవంశ్యా - శుద్ధః చాసౌ వంశశ్చ శుద్ధవంశః (వి.పూ.క.) శుద్ధవంశే భవా।

సంధులు :-

1. సన్తతిః+ శుద్ధవంశ్యా - సన్తతిశ్శుద్ధవంశ్యా - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. పరత్ర + ఇహ - పరత్రేహ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శర్మ (న్) (క్లీ.) -

ఎ) 'సర్వధాతుభ్యో మనిన్' ఇతి మనిన్। సుఖమ్ (ఉణాది 4-144)

బి) 'తస్మా అగ్నిర్భారతః **శర్మ** యం సత్' - ఇతి ఋగ్వేదే 4-35-4)

సి) '**శర్మ** సుఖమ్' ఇతి తద్భాష్యే సాయణః।

డి) 'స్వామిభక్తస్తదేతస్య **శర్మో**పాయమిమం శృణు' - ఇతి కథాసరిత్సాగరే (78-49)

ఇ) (పుం.) - బ్రాహ్మణస్యోపాధివిశేషః।

"తతశ్చ నామ కుర్వీత పితైవ దశమేఽహని।
దేవపూర్వం నరాఖ్యం హి **శర్మ**వర్మాదిసంయుతమ్॥
శర్మేతి బ్రాహ్మణస్యోక్తం వర్మేతి క్షత్రసంశ్రయమ్।
గుప్తదాసాత్మకం నామ ప్రశస్తం వైశ్యశూద్రయోః॥

- ఇతి విష్ణుపురాణే 2-10-89

ఎఫ్) ప్రమోదప్రమదో హర్షః ప్రీతిరుత్కర్షం ఉద్భవః।
సమ్మదో మృత్తథానన్దః **శర్మ** జోషం చ శం సుఖమ్॥ 123

- అని హలాయుధకోశము '13' నామములను పేర్కొన్నది.

జి) శ్లో॥ స్మరోపతప్తోఽపి భృశం న స ప్రభు-
ర్విదర్భరాజం తనయామయాచత।
త్యజన్త్యసూఙ్శర్మ చ మానినో వరం
త్యజన్తి న త్వేకమయాచితవ్రతమ్॥

- నైషధీయే 1-50

2. ఎ) శ్లో॥ అన్తఃకరణతత్త్వస్య దమ్పత్యోః స్నేహసంశ్రయాత్।
ఆనన్దగ్రంథిరేకోఽయమపత్యమితి కధ్యతే।

- ఇతి ఉత్తరరామచరితే -3

బి) శ్లో॥ ఇదం తత్ స్నేహసర్వస్వం సమ్మృమాఢ్యదరిద్రయోః।
ఆచన్దనమనౌశీరం హృదయస్యానులేపనమ్॥

- ఇతి మృచ్ఛకటికే -10

సి) శ్లో॥ ఆలక్ష్యదన్తముకుళాననిమిత్తహాసై-
రవ్యక్తవర్ణరమణీయవచఃప్రవృత్తీన్।

అఙ్కాశ్రయప్రణయినస్తనయాన్వహన్తో
ధన్యాస్తదఙ్గరజసా మలినీభవన్తి॥

- ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 7-178

'కొంతమంది పుణ్యాత్ములు, బోసినవ్వులు నవ్వుచు మల్లెమొగ్గలవంటి దంతములను కలిగి వచ్చీరాని మాటలతో కూడి ఒడిలో ప్రేమ కలిగి ఉండెడి పుత్రులను ఎత్తుకొని వారి దుమ్ముతో తాము మలినాంగులై ధన్యులగుచుందురుగదా!'

ఇట దిలీపుడు ఇటువంటి సుఖముకొఱకు అల్లాడుచున్నాడని భావము.

సంజీవినీ :- నను తవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కి మపత్యే నే త్యత ఆహ - లోకాన్తరేతి. - సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం - తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపోదానసముద్భవం, య త్పుణ్యం తత్, లోకాన్తరే పరలోకే - సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా, సంతతి స్తు, పరత్ర పరలోకే చ, ఇహ అముత్రలోకే చ శర్మణే సుఖాయ. 'శర్మ శాత సుఖాని చే' త్యమరః, భవతీతి శేషః

అవతారిక :- సన్తతిహీనం నితరాం శోచ్యః-

శ్లో॥ తయా హీనం విధాతర్మాం
కథం పశ్యన్న దూయసే।
సిక్తం స్వయమివ స్నేహాత్
వన్ధ్యమాశ్రమవృక్షకమ్॥ 70

పదవిభాగము :- తయా, హీనమ్, విధాతః, మామ్, కథమ్, పశ్యత్, న, దూయసే, సిక్తమ్, స్వయమ్, ఇవ, స్నేహాత్, వన్ధ్యమ్, ఆశ్రమవృక్షకమ్।

అన్వయక్రమము :- హే విధాతః తయా హీనం మాం స్నేహాత్ స్వయం సిక్తం వన్ధ్యం ఆశ్రమవృక్షకమివ పశ్యన్ కథం న దూయసే।

ప్రతిపదార్థము :- హే విధాతః - ఓ బ్రహ్మదేవా!, తయా - అట్టి సంతతిచేత, హీనమ్ - హీనుడనైన, మామ్ - నన్ను, స్నేహాత్ - వాత్సల్యము వలన, స్వయమ్ - సొంతముగా, సిక్తమ్ - నీళ్లు పోయబడినదై, వన్ధ్యమ్ - ఫలింపని, ఆశ్రమవృక్షకమ్ + ఇవ - ఆశ్రమమునందలి చిన్న చెట్టునువలె, పశ్యన్ - చూచుచున్నవాడవై, కథమ్ - ఎట్లు, న దూయసే - మిన్నకున్నావు?

తాత్పర్యము :- ఓ బ్రహ్మా! "నీళ్లుపోసి పెంచిన ఆశ్రమవృక్షము ఫలింపకుండనట్లు నీ యనుగ్రహపాత్రుడనైన నేను సన్తానహీనుడనై యుండగ చూచుచు నెట్లు మిన్నకున్నావయ్యా!".

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తయా - **తయా,** తాభ్యాం, తాభిః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయాబహువచనాన్తః। 2. హీనమ్ - **హీనమ్,** హీనౌ, హీనాన్; హీనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. విధాతః - **హే విధాతః,** హే విధాతారౌ, హే విధాతారః; విధాతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సంబోధనప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మాం - **మాం / మా,** ఆవాం / నౌ, అస్మాన్/ నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైవచనాన్తః। 5. కథమ్ - అవ్యయమ్। 6. పశ్యన్ - **పశ్యన్,** పశ్యన్తౌ, పశ్యన్తః; పశ్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. దూయసే - లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. సిక్తమ్ - **సిక్తమ్,** సిక్తౌ, సిక్తాన్; సిక్తశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. స్వయమ్ - అవ్యయమ్। 10. ఇవ - అవ్యయమ్। 11. స్నేహాత్ - **స్నేహాత్,** స్నేహాభ్యామ్, స్నేహేభ్యః; స్నేహశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 12. వన్ధ్యమ్ - **వన్ధ్యమ్,** వన్ధ్యౌ, వన్ధ్యాన్; వన్ధ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. ఆశ్రమవృక్షకమ్ - **ఆశ్రమవృక్షకమ్,** ఆశ్రమవృక్షకౌ, ఆశ్రమవృక్షకాన్; ఆశ్రమవృక్షకశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆశ్రమవృక్షకమ్ - అల్పః వృక్షః వృక్షకః ఆశ్రమే వృక్షకః ఆశ్రమవృక్షకః (స.త.), తమ్।

పాఠాన్తరాలు :-

1. విధాతః - వినేతా - వినీతా - వినీతం - వినీతాం - వినేతాం - వినేతం - వినేతర్।
2. దూయసే - ధృయసే - దృయతే - దూయతే।
3. వృక్షకమ్ - పాదపమ్।

సంధులు :-

1. విధాతః + మామ్ - విధాతర్మామ్ - విసర్గసన్ధిః । (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు- కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కథమ్ - ఎ) ప్రకార - సంభ్రమ - ప్రశ్న - సమ్భావనాదిష్వర్థేషు తద్ధితాన్తమిదమవ్యయమ్।

బి) 'కథం కథా ప్రకారార్థే హర్షే ప్రశ్నే చ సమ్భ్రమే।

సమ్భావనాయాం గర్హాయాం చావ్యయం పరికీర్తితమ్॥" - ఇతి వాఙ్మయార్ణవః

సి) 1. ప్రకారే - కథం కరోషి?

2. సమ్భ్రమే - కథం హతః కర్ణః।

3. ప్రశ్నే - కథమజీర్ణమ్?

4. సమ్భావనాయామ్ - కథం నామ తత్ర భవాన్ వితథం బ్రూయత్?...

డి) కథంకారమ్ ఇత్యప్యవ్యయమ్। - ఇతి అవ్యయకోశః।

అలంకారాలు :- అత్రోపమాలంకారః।

క్రియాదర్శము :- దూయసే - 'దూఙ్ - పరితాపే', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

దూయసే - దూయేథే - దూయధ్వే

సంజీవినీ :- తయేతి. - హే విధాతః స్రష్టః, తయా సంత త్యా - హీన మనపత్యమి త్యర్థః, మాం, స్నేహాత్ ప్రేమ్ణః, స్వయ మేవ, సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం, వన్ధ్యమ్, అఫలం. 'వన్ధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చే' త్యమరః, ఆశ్రమే - వృక్షకం వృక్షపోత, మివ, పశ్యన్, కథం, న దూయసే న పరితప్యసే; విధాతరిత్య నేన సమర్థోఽప్యుపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే.

అవతారిక :- పితృఋణమసహ్యాపీడం భవతి -

శ్లో॥ అసహ్యాపీడం భగవన్।
ఋణమన్త్యమవేహి మే।
అరున్తుదమివాలాన -
మనిర్వాణస్య దన్తినః॥ **71**

పదవిభాగము :- అసహ్యపీడమ్, భగవన్, ఋణమ్, అన్త్యమ్, అవేహి, మే, అరున్తదమ్, ఇవ, ఆలానమ్, అనిర్వాణస్య, దన్తినః।

అన్వయక్రమము :- హే భగవన్! మే అన్త్యం ఋణమ్ అనిర్వాణస్య దన్తినః అరున్తుదమ్ ఆలానమ్ + ఇవ అసహ్యపీడమ్ అవేహి।

ప్రతిపదార్థము :- హే భగవన్ - ఓ మహర్షీ!, మే - నాయొక్క, అంత్యమ్ - చివరిదగు, ఋణమ్ - పితృఋణమును, అనిర్వాణస్య - మజ్జనరహితమైన, దన్తినః - ఏనుగుయొక్క, అరున్తుదమ్ - మర్మభేదియగు, ఆలానమివ - గజ బంధనస్తంభమునువలె, అసహ్యపీడమ్ - సహింపరానిదుఃఖముకల దానిగా, అవేహి - తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యము :- ఓ మహర్షి! నా చివరిదియైన పితృఋణమును, మజ్జనరహితమైన యేనుగుయొక్క మర్మ భేదియగు గజబంధన స్తంభమునువలె, సహింపరాని దుః ఖము కలదానినిగా నెఱుఁగుము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అసహ్యపీడమ్ - **అసహ్యపీడమ్,** అసహ్యపీడే, అసహ్యపీడాని; అసహ్యపీడశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. భగవన్ - **హే భగవన్**, హే భగవన్తౌ, హే భగవన్తః; భగవత్‌శబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సంబుధ్యేకవచనాన్తః। 3. ఋణమ్ - **ఋణమ్**, ఋణే, ఋణాని; ఋణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. అన్త్యమ్ - **అన్త్యమ్**, అన్త్యే, అన్త్యాని; అన్త్యశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అవేహి - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 6. మే - **మే /మమ**, ఆవయోః /నౌ, అస్మాకం / నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. అరున్తుదమ్ - **అరున్తుదమ్,** అరున్తుదే, అరున్తుదాని; అరున్తుదశబ్దః నపుంసకలిఙ్గః అకారాన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఇవ - అవ్యయమ్। 9. ఆలానమ్ - **ఆలానమ్**, ఆలానే, ఆలానాని; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. అనిర్వాణస్య - **అనిర్వాణస్య**, అనిర్వాణయోః, అనిర్వాణానామ్; అనిర్వాణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. దన్తినః - **దన్తినః,** దన్తినోః, దన్తినామ్; దన్తిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. అసహ్యపీడమ్ - అసహ్యా పీడా యస్మిన్ తత్ (బ.)।

2. భగవన్ - భగః అస్మిన్ అస్తీతి భగవాన్ (త.) తత్సంబుద్ధిః।
3. అన్త్యమ్ - అన్తే భవమ్ (తద్ధి.)
4. అరున్తుదమ్ - అరుం తుదతీతి అరున్తుదమ్ (కృ.) తత్।
5. అనిర్వాణస్య - న విద్యతే నిర్వాణః యస్య సః, అనిర్వాణః (బ.), తస్య।
6. దన్తినః - దంతౌ అస్య స్తః ఇతి, దన్తీ (తద్ధి.), తస్య।

పాఠాన్తరాలు :- 1. అనిర్వాణస్య - నవబద్ధస్య 2. మన్త్యమవేహి - బన్ధమవేహి। బన్ధమవైహి।

సంధులు :-

1. ఇవ + ఆలానమ్ - ఇవాలానమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. దన్తిన్ - ప్రశస్తౌ దన్తౌ స్తః అస్యేతి। దన్త + ఇనిః। స్త్రియాం జీప్।

ఎ) శ్లో॥ పత్తిః పత్తిమభీయాయ రణాయ రథినం రథీ।
తురఙ్గస్థం తురఙ్గస్థో **దన్తిస్థం దన్తిని** స్థితః॥ - కు.సం 16-2

బి) 'మన్త్రిపుత్రః స్థితస్తత్ర స్థాపయామాస దన్తినః - దేవీభాగవతే 2-6-45

సి) శ్లో॥ అల్పానామపి వస్తూనాం సంహతిః కార్యసాధికా।
తృణైర్గుణత్వమాపన్నైర్బధ్యన్తే మత్త**దన్తినః**॥
- ఇతి హితోపదేశే 1-35

మత్తదన్తినః - ప్రథమాబహువచనాన్తః।

గజమునకు మూడుపనులు ముఖ్యము. 1. నిర్వాణము 2. ఉత్థానము 3. శయనము అవి లేనిచో అది బాధపడును.

అలంకారాలు :- ఇట 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

అసహ్యపీడం మే అన్త్యం ఋణం అనిర్వాణస్య దన్తినః అరున్తుదం ఆలానమివ అవేహి।

క్రియాదర్శము :- అవేహి - 'అవ' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ఇణ్ - గతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః
అవేహి - అవేతాత్ - అవేత

శ్లో॥ కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్।
అవేహి మాం కిఙ్కరమష్టమూర్తేః
కుమ్భోదరం నామ నికుమ్భతుల్యమ్॥

సంజీవినీ :- అసహ్యేతి. - హే భగవన్, మే, అన్త్యమృణం పైతృకమృణమ్, అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య. 'నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షే వినాశే గజమజ్జన' ఇతి యాదవః, దన్తినో గజస్య, అరుః మమ తుదతీతి అరున్తుదం. మర్మస్పృక్ వ్రణోఽ స్త్రియామీర్మ మరుః క్లీబ' ఇత్యమరః అరున్తుదస్తు మర్మస్పృగి'తి చామరః. 'విధ్వరుషో స్తుద ఇ' తి ఖచ్ ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష ది' త్యాదినా ముమాగమః, ఆలానం గజబన్ధన స్తమ్భమివ. 'ఆలానం బన్ధన స్తమ్భ' ఇత్యమరః, అసహ్యా సోఢు మశక్యా - పీడా దుఃఖం - యస్మిన్ తత్ - అవేహి దుస్సహదుఃఖజనకం విద్ధీత్యర్థః, నిర్వాణోత్థాన శయనాని త్రీణి గజకర్మా ణీతి పాలకావ్యే.

అవతారిక :- అన్త్యఋణాత్ మోచనోపాయః ఉపదిశ్యతామ్।

శ్లో॥ తస్మాన్ముచ్యే యథా తాత!
సంవిధాతుం తథార్హసి।
ఇక్ష్వాకూణాం దురాపేఽర్థే
త్వదధీనా హి సిద్ధయః॥ 72

పదవిభాగము :- తస్మాత్, ముచ్యే, యథా, తాత! సంవిధాతుమ్, తథా, అర్హసి, ఇక్ష్వాకూణామ్, దురాపే, అర్థే, త్వదధీనాః, హి, సిద్ధయః।

అన్వయక్రమము :- హే తాత! తస్మాత్ యథా ముచ్యే తథా సంవిధాతుమ్ అర్హసి। హి ఇక్ష్వాకూణాం దురాపే అర్థే సిద్ధయః త్వదధీనాః।

ప్రతిపదార్థము :- హే తాత! - ఓ తండ్రీ!, తస్మాత్ - ఆ పితృఋణము వలన, యథా - ఏ విధముగా, ముచ్యే - విడువబడుదునో, తథా - అవ్విధముగా, సంవిధాతుమ్ - చేయుటకు, అర్హసి - యోగ్యుడవగుచున్నావు. హి - ఏ కారణము వలన, ఇక్ష్వాకూణామ్ - ఇక్ష్వాకువంశీయులకు, దురాపే అర్థే - అసాధ్యమగు

కార్యములందు, సిద్ధయః - సిద్ధులు, త్వదధీనాః - నీ స్వాధీనములు

తాత్పర్యము :- ఓ తండ్రీ! ఆ పితృఋణవిముక్తి యగుటకు నాకు నేది యుపాయమో దానిని చేయుటకు సమర్థుడవు. ఇక్ష్వాకువంశీయులకు అసాధ్యమగు కార్యములు సిద్ధించుట నీ స్వాధీనములే గదా!

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తస్మాత్ -**తస్మాత్,** తాభ్యాం, తేభ్యః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. యథా - అవ్యయమ్। 3. తాత - **హే తాత!**, హే తాతౌ, హే తాతాః; తాతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సంబుధ్యేకవచనాన్తః।4. సంవిధాతుమ్ - తుమున్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 5. తథా - అవ్యయమ్। 6. అర్హసి - లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. ముచ్యే - లట్ - కర్మణి - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। 8. ఇక్ష్వాకూణామ్ - ఐక్ష్వాకస్య, ఐక్ష్వాకయోః , **ఇక్ష్వాకూణామ్**; ఐక్ష్వాకశబ్దః పుల్లిఙ్గః అకారాన్తః షష్ఠీబహువచనాన్తః। 9. దురాపే - **దురాపే**, దురాపయోః, దురాపేషు; అకారాన్తః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 10. అర్థే - **అర్థే**, అర్థయోః, అర్థేషు; అర్థశబ్దః పుల్లిఙ్గః అకారాన్తః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. త్వదధీనాః - త్వదధీనా, త్వదధీనే, **త్వదధీనాః**; త్వదధీనాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః। 12. హి - అవ్యయమ్। 13. సిద్ధయః - సిద్ధిః, సిద్ధీః, **సిద్ధయః**; సిద్ధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. దురాపే - దుఃఖేనాప్తుం శక్యః దురాపః, తస్మిన్।
2. త్వదధీనాః - తవ అధీనాః త్వదధీనాః (ష.త.)।
3. ఇక్ష్వాకూణామ్ - ఇక్ష్వాకోః గోత్రాపత్యం పుమాంసః ఇక్ష్వాకవః, తేషామ్।

పాఠాన్తరాలు :-

1. త్వమర్హసి - తథార్హసి।
2. తస్మాన్ముచ్యే యథా తాత - తస్మాద్యథా విముచ్యేయం - తస్మాద్యథా విముచ్యేయ।

సంధులు :-

1. తస్మాత్ + ముచ్యే - తస్మాన్ముచ్యే - అనునాసికసన్ధిః।
2. దురాపే + అర్థే - దురాపేఽర్థే - పూర్వరూపసన్ధిః।

ఏఙఃపదాన్తాదతి (సూ 6-1-105) పదాంతమందున్న ఏఓలకు హ్రస్వ అకారపరముగానున్నప్పుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపము ఏకాదేశ మగును.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. తాతః - (పుం.)

ఎ) తనోతి విస్తారయతి గోత్రాదికమితి।

బి) తన్ + 'దుతనిభ్యాం దీర్ఘశ్చ' ఇతి క్త దీర్ఘశ్చ అనుదాత్తేతి నలోపః। పితా। (ఉణాది 3-90)

సి) శ్లో॥ హా **తాతే**తి క్రన్దితమాకర్ణ్య విషణ్ణః
తస్యాన్విష్యన్ వేతసగూఢప్రభవం సః।
శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుమ్భం మునిపుత్రం
తాపాదన్తఃశల్య ఇవాసీత్ క్షితిపోఽపి॥ - ర.వం. 9-75

ఇది మత్తమయూరవృత్తము నందు కూర్చబడినది.

అలంకారాలు :- అత్ర అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః। తల్లక్షణం యథా-

సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనం అర్థాన్తరన్యాసః।

- అలంకారసర్వసమ్। 31

సామాన్యవిశేషభావమూ, కార్యకారణభావమూ వీటితో నిర్దేశించబడిన ప్రకృతార్థాన్ని సమర్థించడం అర్థాన్తరన్యాసాలంకారమవుతుంది.

ఇట అన్వయము - సరళము.

క్రియాదర్శము :- 1. **ముచ్యే** - 'ముచ్ఌ - మోక్షణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపదే ఉత్తమపురుషైకవచనాన్తః।

ముచ్యే - ముచ్యావహే - ముచ్యామహే - కర్మణి ప్రయోగః।

ముంచే - ముంచావహే - ముంచామహే - కర్తరి

2. అర్హసి - 'అర్హ - పూజాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోఃకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

అర్హసి - అర్హథః - అర్హథ

సంజీవినీ :- తస్మా దితి. - హే తాత, తస్మాత్ పైతృకా దృణాత్, యథా, ముచ్యే ముక్తో భవామి. కర్మణి లట్, తథా, సంవిధాతుం కర్తుం, త్వమ్, అర్హసి, హి యస్మాత్ కారణాత్, ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకుదేశాధీశానాం. తద్రాజత్వా ద్బహుష్వణో లుక్, దురాపే దుష్ప్రాపే అర్థే, సిద్ధయః త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః; ఇక్ష్వాకూణా మితి శేషే షష్ఠీ. 'న లో కే' త్యాదినా కృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్.

అవతారిక :- వసిష్ఠః జ్ఞానచక్షుషా పశ్యతి -

**శ్లో॥ ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా
ధ్యానస్తిమితలోచనః।
క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌ
సుప్తమీన ఇవ హ్రదః॥ 73**

పదవిభాగము :- ఇతి, విజ్ఞాపితః, రాజ్ఞా, ధ్యానస్తిమితలోచనః, క్షణమాత్రమ్, ఋషిః, తస్థౌ, సుప్తమీనః, ఇవ, హ్రదః।

అన్వయక్రమము :- ఇతి రాజ్ఞా విజ్ఞాపితః ఋషిః ధ్యానస్తిమితలోచనః క్షణమాత్రం సుప్తమీనః హ్రదః + ఇవ తస్థౌ।

ప్రతిపదార్థము :- ఇతి - ఈ రీతిగ, రాజ్ఞా - దిలీపమహారాజుచేత, విజ్ఞాపితః - విజ్ఞాపన చేయబడిన, ఋషిః - వసిష్ఠమహర్షి, ధ్యానస్తిమితలోచనః సన్ - ధ్యానముచేత నిశ్చలములైన నేత్రము గలవాడగుచు, క్షణమాత్రమ్ - నిమిషమాత్రము, సుప్తమానః - నిద్రించిన చేపలు గలదియగు, హ్రదః + ఇవ - చెఱువువలె, తస్థౌ - ఉండెను.

తాత్పర్యము :- ఈ రీతిగ దిలీపమహారాజుచేత విజ్ఞాపన చేయబడిన వసిష్ఠమహర్షి ధ్యాననిమగ్నుడై క్షణకాలము నిద్రించిన చేపలుగలదియగు చెఱువువలె నుండెను.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. ఇతి - అవ్యయమ్। 2. విజ్ఞాపితః - **విజ్ఞాపితః,** విజ్ఞాపితౌ, విజ్ఞాపితాః; విజ్ఞాపితశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. రాజ్ఞా - **రాజ్ఞా,** రాజభ్యాం, రాజభిః; రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 4. ధ్యానస్తిమితలోచనః - **...లోచనః,** ...లోచనౌ, ...లోచనాః ; ...లోచనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. క్షణమాత్రమ్ -

క్షణమాత్రమ్, క్షణమాత్రౌ, క్షణమాత్రాన్; క్షణమాత్రశబ్దః పుల్లిఙ్గః అకారాన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. ఋషిః – **ఋషిః**, ఋషీ, ఋషయః; ఋషిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. తస్థౌ – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. సుప్తమీనః – **సుప్తమీనః**, సుప్తమీనౌ, సుప్తమీనాః; సుప్తమీనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ఇవ – అవ్యయమ్। 10. హ్రదః – **హ్రదః**, హ్రదౌ, హ్రదాః; హ్రదశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. ధ్యానస్తిమితలోచనః – ధ్యానేన స్తిమితే ధ్యానస్థిమితే (తృ.త.)। ధ్యానస్థిమితే లోచనే యస్య సః (బ.), ధ్యానస్తిమితలోచనః।
2. క్షణమాత్రమ్ – క్షణప్రమాణమ్ అస్య క్షణమాత్రః, తమ్।
3. సుప్తమీనః – సుప్తాః మీనాః యస్మిన్ సః (బ.)। సుప్తమీనః।

పాఠాన్తరాలు :– 1. విజ్ఞాపితో – విజ్ఞాపితే, 2. మీన ఇవ – మీనో యథా।

సంధులు :–

1. విజ్ఞాపితః + రాజ్ఞా – విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా – ఉత్వాదేశః।
2. ఋషిః + తస్థౌ – ఋషిస్తస్థౌ – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. సుప్తమీనః + ఇవ – సుప్తమీన ఇవ – విసర్గలోపసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. హ్రదః – ఎ) హ్రాద్ – అచ్ ని.।

బి) శ్లో॥ భవద్భిరధునారాతిపరిహాపితపౌరుషైః।

హ్రదైరివార్కనిష్పీతైః ప్రాప్తః పంకో దురత్తరః॥– ఇతి కిరాతే 15–17

'ఇప్పుడు శత్రువుచే పౌరుషవిహీనుడై సూర్యుడు ఎండింప చేసిన మడుగువలె నున్నాడు...'

సి) శ్లో॥ ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే।

ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదాదుద్ధృతపన్నగా॥

– ఇతి శ్రీమద్రామాయణే 2–47–17

'హ్రదమునుండి సర్పమును గరుత్మంతుడు ఎత్తుకొని పోగా...'

డి) పాణినిసూత్రావ్యాఖ్యా – లింగానుశాసనప్రకరణమ్

(112) – హ్రదకన్దకున్దబుద్బుదశబ్దాః।

చంపూ భారతే – 12 –5.

గద్యమ్ – ఇత్థం... సాగరగమ్భీరం త్వరితనామానం కఞ్చన మహాహ్రదమాసాద్య మద్ భుజేన చిరధార్యమాణాం క్షోణీం త్వయ్యేవ...స్తమ్భయామాస॥

కఞ్చన మహాహ్రదమ్।

అలంకారాలు :– ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

"అత్ర 'విజ్ఞాపిత' ఇతి విశేషణం. 'ధ్యానస్తిమితలోచనః' ఇతి సాధారణ ధర్మవత్తాసంపదనార్థమితి న్యూనత్వం న దోషః' – చిత్రమీమాంస.

క్రియాదర్శము :– తస్థౌ – 'ష్ఠా – గతినివృత్తౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

తస్థౌ – తస్థతుః – తస్థుః।

సంజీవినీ :– ఇతీతి. – ఇతీత్థం, రాజ్ఞా, విజ్ఞాపితః, ఋషి ర్వసిష్ఠః, ధ్యానేన స్తిమితే లోచనే యస్య స ధ్యానస్తిమితలోచనః నిశ్చలాక్షః సన్, క్షణమాత్ర మీషన్మాత్రం, సుప్తమీనో హ్రద ఇవ తస్థౌ.

106

అవతారిక :– మునిః సన్తతేః స్తమ్భకారణం పశ్యతి–

శ్లో॥ సోఽపశ్యత్ ప్రణిధానేన
సన్తతిస్తమ్భకారణమ్।
భావితాత్మా భువో భర్తు–
రథైనం ప్రత్యబోధయత్॥ 74

పదవిభాగము :– సః, అపశ్యత్, ప్రణిధానేన, సన్తతిస్తమ్భకారణమ్, భావితాత్మా, భువః, భర్తుః, అథ, ఏనమ్, ప్రత్యబోధయత్।

అన్వయక్రమము :– సః ప్రణిధానేన భావితాత్మా భువః భర్తుః సన్తతిస్తమ్భకారణమ్ అపశ్యత్। అథ ఏనం ప్రత్యబోధయత్।

ప్రతిపదార్థము :- సః – ఆ వసిష్ఠమహర్షి, ప్రణిధానేన – ఏకాగ్రచిత్తతతో, భావితాత్మా – పరిశుద్ధమైన అంతఃకరణముగలవాడై, భువః – భూమికి, భర్తుః – పతియైన దిలీపమహారాజుకు, సన్తతిస్తమ్భకారణమ్ – సన్తతిలేని కారణమును, అపశ్యత్ – చూచెను. అథ – పిమ్మట, ఏనమ్ – ఈ దిలీపమహారాజును గూర్చి, ప్రత్యబోధయత్ – తెలియజేసెను.

తాత్పర్యము :- ఆ వసిష్ఠమహర్షి దిలీపమహారాజుకు సన్తతిలేని కారణమును దివ్యదృష్టిచే తెలిసికొని పిమ్మట తెలియజేసెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సః – **సః**, తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. అపశ్యత్ – లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 3. ప్రణిధానేన – **ప్రణిధానేన**, ప్రణిధానాభ్యాం, ప్రణిధానైః; ప్రణిధానశబ్దః పుల్లిఙ్గః అకారాన్తః తృతీయైకవచనాన్తః। 4. సన్తతిస్తమ్భకారణమ్ – **...కారణమ్,** ...కారణే , ...కారణాని; ...కారణశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. భావితాత్మా – **భావితాత్మా**, భావితాత్మానౌ, భావితాత్మానః; భావితాత్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।6. భువః – **భువః**, భువోః, భువామ్; భూశబ్దః ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. భర్తుః – **భర్తుః,** భర్త్రోః, భర్తౄణామ్; భర్తృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. అథ – అవ్యయమ్। 9. ఏనమ్ – **ఏనమ్**, ఏనౌ, ఏనాన్; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ప్రత్యబోధయత్ – లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :-

1. భావితాత్మా – భావితః ఆత్మా యేన సః, భావితాత్మా, (బ.)।
2. సన్తతిస్తమ్భకారణమ్ – సన్తతేః స్తమ్భః సన్తతిస్తమ్భః (ష.త.), సన్తతిస్తమ్భస్య కారణమ్ సన్తతిస్తమ్భకారణమ్ (ష.త.), తత్।

పాఠాన్తరాలు :- 1. సన్తతి..... – సన్తతేః....।

సంధులు :-

1. సః + అపశ్యత్ – సోఽపశ్యత్ – ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః।
2. భువః + భర్తుః – భువో భర్తుః – ఉత్వాదేశః।
3. భర్తుః + అథ – భర్తురథ – విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

4. అథ + ఏనమ్ – అథైనమ్ – వృద్ధిసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రణిధానమ్ (నపుం.)

ఎ) ప్రణిధీయతేఽనేనేతి, ప్ర + ని + ధా + ల్యుట్। సమాధిః।

హలాయుధకోశ వ్యాఖ్యానకారుడు ఈ పదమును వివరిస్తూ ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరణముగా చూపినాడు.

బి) 'ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాశ్రయః।' 128

– అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అనయత్ ప్రభుశక్తిసమ్పదా
వశమేకో నృపతీననన్తరాన్।
అపరః **ప్రణిధాన**యోగ్యయా
మరుతః పఞ్చ శరీరగోచరాన్॥ – ర.వం. 8–19

క్రియాదర్శము :- 1. అపశ్యత్ – 'దృశిర్ – ప్రేక్షణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

తేన సన్తతేః స్తమ్భకారణమదృశ్యత। కర్మణిప్రయోగః।

అపశ్యత్ – అపశ్యతామ్ – అపశ్యన్

2. ప్రత్యబోధయత్ – ప్రతిపూర్వకాత్, 'బుధ – అవగమనే', ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజంతాద్ద్వికర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

ప్రత్యబోధయత్ – ప్రత్యబోధయతాం – ప్రత్యబోధయన్

తేన ఏషః ప్రత్యబోధ్యత। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- స ఇతి. – స మునిః ప్రణిధానేన చిత్తైకాగ్ర్యేణ భావితాత్మా – భావితః యథాస్వరూపం బుద్ధః – ఆత్మా క్షేత్రజ్ఞః – యేన స తథోక్తః సన్, భువో భర్తుః నృపస్య, సంతతేః స్తమ్భకారణమ్ అపశ్యత్. అథానన్తరమ్, ఏనం నృపం, ప్రత్యబోధయత్ స్వదృష్టం జ్ఞాపితవానిత్యర్థః; ఏన మిత్యత్ర. 'గతిబుద్ధీ' త్యాదినా కర్తుః కర్మత్వమ్.

అవతారిక :- పురా స్వర్గాదుర్వీం ప్రత్యాగచ్ఛతో రాజ్ఞః మార్గే కామధేనురవర్తత-

శ్లో॥ పురా శక్రముపస్థాయ
తవోర్వీం ప్రతి యాస్యతః।
ఆసీత్ కల్పతరుచ్ఛాయా-
మాశ్రితా సురభిః పథి॥ 75

పదవిభాగము :- పురా, శక్రమ్, ఉపస్థాయ, తవ, ఉర్వీమ్, ప్రతి, యాస్యతః, ఆసీత్, కల్పతరుచ్ఛాయామ్, ఆశ్రితా, సురభిః, పథి।

అన్వయక్రమము :- పురా శక్రమ్ ఉపస్థాయ ఉర్వీం ప్రతి యాస్యతః తవ పథి కల్పతరుచ్ఛాయామ్ ఆశ్రితా సురభిః ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :- పురా - పూర్వమొకప్పుడు, శక్రమ్ - దేవేంద్రుని, ఉపస్థాయ - సేవించి, ఉర్వీం ప్రతి - భూమినిగూర్చి, యాస్యతః - వచ్చుచున్నప్పుడు, తవ పథి - నీ మార్గమందు, సురభిః - కామధేనువు, కల్పతరుచ్ఛాయామ్ - కల్పవృక్షపు నీడను, ఆశ్రితా - ఆశ్రయించినదై, ఆసీత్ - ఉండెను.

తాత్పర్యము :- పూర్వమొకప్పుడు దేవేంద్రుని సేవించి భూలోకమునకు వచ్చుచున్నప్పుడు నీమార్గమందు **కామధేనువు** కల్పవృక్షపు నీడను ఆశ్రయించినదై ఉండెను.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. పురా - అవ్యయమ్। 2. శక్రమ్ - **శక్రమ్,** శక్రౌ, శక్రాన్; శక్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఉపస్థాయ - ల్యప్ - ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 4. తవ - **తవ/తే,** యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః ; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. ఉర్వీమ్ - **ఉర్వీమ్,** ఉర్వ్యౌ, ఉర్వీః; ఉర్వీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. ప్రతి - అవ్యయమ్। 7. యాస్యతః - **యాస్యతః,** యాస్యతోః, యాస్యతామ్; యాస్యచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. ఆసీత్ - లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 9. కల్పతరుచ్ఛాయామ్ - **...ఛాయామ్,** ...ఛాయే, ...ఛాయాః; ...ఛాయాశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః ఆకారాన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. ఆశ్రితా - **ఆశ్రితా,** ఆశ్రితే, ఆశ్రితాః; ఆశ్రితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. సురభిః - **సురభిః,** సురభీ, సురభయః; సురభిశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః ఇకారాన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. పథి - **పథి,** పథోః, పథిషు; పథిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. కల్పతరుచ్ఛాయామ్ - కల్పయతీతి కల్పః (కృ.), కల్పః ఇతి తరుః కల్పతరుః (కర్మ.) కల్పతరోః ఛాయా కల్పతరుచ్ఛాయా (ష.త.), తామ్।
2. యాస్యతః - యాస్యతీతి యాస్యన్, తస్య యాస్యతః।

పాఠాన్తరాలు :-

1. ఛ్చాయామాశ్రితా - ఛ్చాయాసేవినీ - ఛ్చాయాసీవినీ।

సంధులు :-

1. తవ + ఉర్వీమ్ - తవోర్వీమ్ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు- కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శక్రః - (పుం.)

ఎ) శక్నోతి దైత్యాన్ నాశయితుమ్।

బి) శక్ + 'స్ఫాయితఞ్చేతి' రక్। ఇంద్రః।

సి) శ్లో॥ తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా
తురఙ్గముత్సృష్టమనర్గళం పునః।
ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ రక్షిణామ్
జహార **శక్రః** కిల గూఢవిగ్రహః॥ - ర.వం. 3-39

'తరువాత, దిలీపమహారాజు తిరిగి 100వ యశ్వమేధయాగము చేయుటకు విడిచిన గుఱ్ఱమును సంరక్షించెడి ధనుర్ధారుల యెదుట **ఇంద్రుడు** అదృశ్యుడై యప హరించెను.'

డి) శ్లో॥ **ఇంద్రో** దుశ్చ్యవనో హరిః సురపతిః సంక్రందనో వాసవో
వృత్రారిర్బలసూదనః శతమఖో వృద్ధశ్రవాః కౌశికః।
జిష్ణుర్వజ్రధరః సహస్రనయనో వాస్తోష్పతిర్గోపతిః
పర్జన్యో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిః స్మృతః॥ 52

శ్లో॥ పురుహూతః పృతనాషాట్ పురందరః పూర్వదిక్పతిః స్వారాట్।
ఆఖణ్డలస్తురాషాట్ సుత్రామా గోత్రభిత్సునాసీరః॥ 53

శ్లో॥ **శక్రః** స్యాదుగ్రధన్వా చ హరివాన్పాకశాసనః।
దివస్పతిర్విడౌజాశ్చ మరుత్వాన్మేఘవాహనః॥ 53

– అని హలాయుధకోశము '39' నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) 'ఏకః కృతీ శకున్తేషు యోఽన్యం **శక్రాన్న** యాచతే'

– కువలయానందే.

ఎఫ్) 1. 'హ్వయామి **శక్రం** పురుహూతమిన్ద్రమ్'

– మహానారాయణోపనిషత్ -20-3।

2. '**శక్రశ్చ** నారాయణః'

క్రియాదర్శము :– ఆసీత్ 11వ శ్లోకవ్యాఖ్యాభాగమును చూడగలరు.

సంజీవినీ :– పురేతి. – పురా పూర్వం, శక్ర మిన్ద్ర, ముపస్థాయ సంసేవ్య, ఉర్వీం ప్రతి భువ ముద్దిశ్య, యాస్యతః ఆగమిష్యతః, తవ పథి కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా, సురభిః కామధేనుః, ఆసీత్ తత్ర స్థితేత్యర్థః.

అవతారిక :– తతః కిమిత్యత ఆహ –

శ్లో॥ ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీ-
మృతుస్నాతామనుస్మరన్।
ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం
తస్యాం త్వం సాధు నాచరః॥ 76

పదవిభాగము :– ధర్మలోపభయాత్, రాజ్ఞీమ్, ఋతుస్నాతామ్, అనుస్మరన్, ప్రదక్షిణక్రియార్హాయామ్, తస్యామ్, త్వమ్, సాధు, న, ఆచరః।

అన్వయక్రమము :– ఋతుస్నాతాం రాజ్ఞీం ధర్మలోపభయాత్ అనుస్మరన్ (సన్) ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః।

ప్రతిపదార్థము :– ఋతుస్నాతామ్ – రజస్సుచేత స్నానమాచరించినదగు, రాజ్ఞీమ్ – ఆ సుదక్షిణాదేవిని, ధర్మలోపభయాత్ – ధర్మలోపము జరుగునన్న భీతివలన, అనుసర్మన్ – సన్ – తలచుకొనుచున్నవాడవగుచు, ప్రదక్షిణ క్రియార్హాయామ్ – ప్రదక్షిణము చేయుటకు తగియున్నది అగు, తస్యామ్ – ఆ కామధేనువు

విషయములో, త్వమ్ – నీవు, సాధు – ప్రదక్షిణాది సత్కారమును, న + ఆచరః – చేయలేదు.

తాత్పర్యము :– రజస్సుచేత స్నానమాచరించినదగు ఆ సుదక్షిణాదేవిని ధర్మలోపము జరుగునన్న భీతివలన తలచుకొనుచున్నవాడవగుచు నీవు ప్రదక్షిణము చేయదగిన కామధేనువు విషయములో అపచారము చేసినావు.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ధర్మలోపభయాత్ – **ధర్మలోపభయాత్,** ధర్మలోపభయాభ్యాం, ధర్మలోపభయేభ్యః; ధర్మలోపభయశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 2. రాజ్ఞీమ్ – **రాజ్ఞీం,** రాజ్ఞ్యౌ, రాజ్ఞీః; రాజ్ఞీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. ఋతుస్నాతామ్ – **ఋతుస్నాతాం,** ఋతుస్నాతే, ఋతుస్నాతాః; ఋతుస్నాతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 4. అనుస్మరన్ – **అనుస్మరన్,** అనుస్మరన్తౌ, అనుస్మరన్తః; అనుస్మరచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. ప్రదక్షిణక్రియార్హాయామ్ – ...అర్హాయామ్, ...అర్హయోః, ...అర్హసు; అర్హశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. తస్యామ్ – తస్యాం, తయోః, తాసు; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 7. త్వమ్ – త్వమ్, యువాం, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్ర.ఏ. 8. సాధు – సాధు, సాధూ, సాధూనీ; సాధుశబ్దః ఉకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 9. న – అవ్యయమ్। 10. ఆచరః – లఙ్ – మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః । క్రియాపదమ్।

సమాసాలు:–

1. ధర్మలోపభయాత్ – ధర్మస్య లోపః ధర్మలోపః (ష.త.), ధర్మలోపాత్ భయమ్ ధర్మలోపభయమ్ (పం.త.), తస్మాత్।
2. ఋతుస్నాతామ్– ఋతునా స్నాతా ఋతుస్నాతా (తృ.త.), తామ్।
3. ప్రదక్షిణక్రియార్హాయామ్ – ప్రదక్షిణస్య క్రియా ప్రదక్షిణక్రియా (ష.త.), ప్రదక్షిణయాయాః అర్హాః ప్రదక్షిణక్రియార్హా(ష.త.), తస్యామ్।

పాఠాన్తరాలు :– వల్లభదేవవ్యాఖ్య చూడగలరు.

సంధులు :–

1. న + అచరః – నాచరః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రాజ్ఞీ - (స్త్రీ.)

ఎ) రాజ్ఞః పత్నీ। రాజన్ + జీప్। యద్వా రాజతే ఇతి। రాజ + కనిన్, తతః స్త్రియాం జీప్ రాజపత్నీ।

బి) శ్లో॥ తయోర్జగృహతుః పాదాన్ రాజా **రాజ్ఞీ** చ మాగధీ।
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతిననన్దతుః॥ - ర.వం. 1-57

సి) శ్లో॥ రాజపత్నీ గురోఽపత్నీ భ్రాతృపత్నీ తథైవ చ।
పత్నీమాతా స్వమాతా చ పంచైతా మాతరః స్మృతాః॥

రాజమహిషి, గురుభార్య, అన్నభార్య, భార్యతల్లి, తనతల్లి - యీ ఐదుగురున్ను తల్లులనియే చెప్పబడుదురు.

2. ప్రదక్షిణాది సత్కారము :-

'మృదం గాం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు చతుష్పథమ్।
ప్రదక్షిణాని కుర్వీత విజ్ఞాతాంశ్చ వసన్పతీన్' అని శాస్త్రము.

- మను 4-39

కనుక గోవునకు ప్రదక్షిణము చేయవలెను. ఇక కామధేనువు విషయములో చెప్పవలసినదేమున్నది. కాని దిలీపుడు ఋతుస్నాతయైన భార్యవద్దకి వెళ్లకపోవుట అధర్మమన్న ఆలోచనలోపడి ప్రదక్షిణము గూర్చి యోచనరాలేదాయె. ఋతుకాల భార్యాసంగమము అధర్మము. దానిని ఉపేక్షించుట అధర్మమని పరాశరస్మృతి చెప్పుచున్నది.

ఎ) ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం సన్నిధౌ నోపగచ్ఛతి।
ఘోరాయాం భ్రూణహత్యాయాం యుజ్యతే నాత్రసంశయః॥

- పరాశరస్మృతి 4-15

బి) "ఋతుకాలాభిగామీ స్యాత్ స్వదారనిరతః సదా।" - మను. 3-45

క్రియాదర్శము :- ఆచరః - ఆఙ్ పూర్వక 'చర -గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆచరః - ఆచరతం - ఆచరత

సంజీవినీ :- తతః కిమిత్యత ఆహ - ధర్మలోపేతి. - ఋతుః పుష్పం రజ ఇతి యావత్. 'ఋతుః స్త్రీ కుసుమేఽపి చే' త్యమరః - ఋతునా నిమిత్తేన - స్నాతాం, రాజ్ఞీం సుదక్షిణాం, ధర్మస్య ఋత్వభిగమనలక్షణస్య - లోపాత్ భ్రంశాత్ - యద్భయం - తస్మాత్, అనుస్మరన్ ధ్యాయన్

'మృదం గాం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు చతుష్పదమ్
ప్రదక్షిణాని కుర్వీత ప్రఖ్యాతాంశ్చ వనస్పతీన్.'

ఇతి శాస్త్రాత్ - ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణకరణయోగ్యాయాం, తస్యాం ధేన్వాం, త్వం, సాధు ప్రదక్షిణాదిసత్కారం, నాచరః నాచరితవా నసి; స్త్రీవ్యాసక్తా హి విస్మర న్తీతి భావః; ఋతుకాలాభిగమనే మనుః. 'ఋతుకాలాభిగామీ స్యాత్ స్వదారనిరతః స దే' తి; అకరణే దోష మాహ పరాశరః -

'ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం స్వస్థః స న్నోభిగచ్ఛతి,
బాలగోఘ్నాపరాధేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయః'॥

అవతారిక :- సురభేః శాపః -

శ్లో॥ అవజానాసి మాం యస్మా
త్తతస్తే న భవిష్యతి।
మత్ప్రసూతిమనారాధ్య
ప్రజేతి త్వాం శశాప సా॥ 77

పదవిభాగము :- అవజానాసి, మామ్, యస్మాత్, తతః, తే, న, భవిష్యతి, మత్ప్రసూతిమ్, అనారాధ్య, ప్రజా, ఇతి, త్వామ్, శశాప, సా।

పదవిభాగము :- యస్మాత్ మాం అవజానాసి తతః మత్ప్రసూతిమ్ అనారాధ్య తే ప్రజా న భవిష్యతి। ఇతి సా త్వామ్ శశాప।

ప్రతిపదార్థము :- యస్మాత్ - ఏ కారణమువలన, మామ్ - నన్ను, అవజానాసి - తిరస్కరించుచున్నావో, తతః - ఆ కారణమువలన, మత్ప్రసూతిమ్ - నా సంతతిని, అనారాధ్య - సేవింపకయే, తే - నీకు, ప్రజా - సన్తతి, న భవిష్యతి - ఉండబోదు. ఇతి సా త్వామ్ శశాప।

తాత్పర్యము :- 'ఏ కారణమువలన నన్ను తిరస్కరించుచున్నావో ఆ కారణమువలన నా సన్తతిని సేవింపకయే నీకు సన్తతి ఉండబోదు'. అని ఆ కామధేనువు నిన్ను శపించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అవజానాసి - లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। 2. మామ్ - **మామ్/మా**, ఆవాం/నౌ, అస్మాన్/నః; అస్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. యస్మాత్ - **యస్మాత్,** యాభ్యామ్, యేభ్యః; యచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పంచమ్యేకవచనాన్తః। 4. తతః - తసిల్ ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 5. తే - **తవ/తే,** యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. న - అవ్యయమ్। 7. భవిష్యతి - లృట్ - ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః। 8 మత్ప్రసూతిమ్ - **మత్ప్రసూతిం**, మత్ప్రసూతీ, మత్ప్రసూతీః; మత్ప్రసూతిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. అనారాధ్య - ల్యబన్తమవ్యయమ్। 10. ప్రజా - **ప్రజా**, ప్రజే, ప్రజాః; ప్రజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. ఇతి - అవ్యయమ్। 12. త్వామ్ - **త్వామ్/త్వా,** యువాం/వా, యుష్మాన్/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 13. సా - **సా,** తే, తాః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 14. శశాప - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. మత్ప్రసూతిమ్ - మమ ప్రసూతిః, మత్ప్రసూతిః (ష.త.) తామ్।
2. అనారాధ్య - న ఆరాధ్య, అనారాధ్య (నఞ్త.)।

పాఠాన్తరాలు :- త్వాం - త్వా।

సంధులు :-

1. తతః + తే - తతస్తే - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. ప్రజా + ఇతి - ప్రజేతి - గుణసన్ధిః।

క్రియాదర్శము :-

1. అవజానాసి - 'అవ' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'జ్ఞా - అవబోధనే', ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః

అవజానాసి - అవజానీథః - అవజానీథ

2. భవిష్యతి - 'భూ - సత్తాయామ్', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి, భవిష్యదర్థే లృటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

భవిష్యతి - భవిష్యతః - భవిష్యన్తి

3. శశాప - 'శప - ఆక్రోశే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

శశాప - శేపతుః - శేపుః

సంజీవినీ :- అవజానాసీతి. - యస్మాత్ కారణాత్, మామ్, అవజానాసి తిరస్కరోషి, తతః కారణాత్, మత్ప్రసూతిం మమ సంతితమ్, అనారాధ్య అసేవయిత్వా, తే తవ, ప్రజా న భవిష్యతీతి సా సురభిః త్వాం శశాప. 'శప ఆక్రోశే.'

అవతారిక :- శాపో రాజ్ఞా న శ్రుతః -

శ్లో॥ స శాపో న త్వయా రాజన్
న చ సారథినా శ్రుతః।
నదత్యాకాశగంగాయాః
స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే॥ 78

పదవిభాగము :- సః, శాపః, న, త్వయా, రాజన్, న, చ, సారథినా, శ్రుతః, నదతి, ఆకాశగంగాయాః, స్రోతసి, ఉద్దామదిగ్గజే।

అన్వయక్రమము :- ఉద్దామదిగ్గజే ఆకాశగంగాయాః స్రోతసి నదతి (సతి) హే రాజన్ సః శాపః త్వయా న శ్రుతః సారథినా న శ్రుతః చ।

ప్రతిపదార్థము :- ఉద్దామదిగ్గజే - మదించిన దిగ్గజము, ఆకాశగంగాయాః - దేవగంగయొక్క స్రోతసి - ప్రవాహమందు, నదతి (సతి) - ధ్వని చేయుచుండగా, హే రాజన్ - ఓ దిలీపమహారాజా! సః శాపః - ఆ శాపము, త్వయా న శ్రుతః - నీ చెవిన బడలేదు. సారథినా న శ్రుతః - సారథి చెవినా పడలేదు.

తాత్పర్యము :- మదించిన దిగ్గజము దేవగంగా ప్రవాహమందు ధ్వనిచేయుచుండగా, ఓ దిలీపమహారాజా! ఆ శాపము నీ చెవినపడలేదు. సారథి చెవినా పడలేదు.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సః - **సః,** తౌ, తే; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః। 2. శాపః - **శాపః,** శాపౌ, శాపాః; శాపశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః

ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. న - అవ్యయమ్। 4. చ - అవ్యయమ్। 5. త్వయా - **త్వయా**, యువాభ్యాం, యుష్మాభిః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 6. రాజన్ - **హే రాజన్,** హే రాజానౌ, హే రాజానః; రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 7. సారథినా - **సారథినా**, సారథిభ్యామ్, సారథిభిః; సారథిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. నదతి - **నదతి,** నదతోః, నదత్సు; నదచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. ఆకాశగంగాయాః - **ఆకాశగంగాయాః,** ఆకాశగంగయోః, ఆకాశగంగానామ్; ఆకాశగంగాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. స్రోతసి - **స్రోతసి,** స్రోతసోః, స్రోతస్సు; స్రోతశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. ఉద్దామదిగ్గజే - **ఉద్దామదిగ్గజే,** ఉద్దామదిగ్గజయోః, ఉద్దామదిగ్గజేషు; ఉద్దామదిగ్గజశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 12. శ్రుతః - **శ్రుతః,** శ్రుతౌ, శ్రుతాః; శ్రుతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. ఆకాశగంగాయాః - ఎ) ఆకాశస్య గంగా ఆకాశగంగా (ష.త.) తస్యాః।
   బి) ఆకాశే గంగా ఆకాశగంగా (స.త.), తస్యాః।

2. ఉద్దామదిగ్గజే - దిశి గజః దిగ్గజః (స.త.), ఉద్దామః చాసౌ దిగ్గజః చ ఉద్దామదిగ్గజః (వి.పూ.క.), తస్మిన్।

సంధులు :-

1. శాపః + న - శాపో న - ఉత్వాదేశః।
2. నదతి + ఆకాశగంగాయాః - నదత్యాకాశగంగాయాః - యణాదేశసన్ధిః।
3. స్రోతసి + ఉద్దామదిగ్గజే - స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే - యణాదేశసన్ధిః।

కొందఱిచే 77, 78 శ్లోకములు ప్రక్షిప్తములని చెప్పబడినవి.

అలంకారాలు :- ఇందు కావ్యాలింగాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.
లక్షణమ్ - కావ్యలిఙ్గం హేతోర్వాక్యపదార్థతా। ఇట 'వినపడకుండుటకు' కారణము చెప్పబడుటచే నిది కావ్యలింగాలంకారము.

సంజీవినీ :- స ఇతి. - ఉద్దామదిగ్గజే మత్తదిగ్గజే, ఆకాశగఙ్గాయాః స్రోతసి ప్రవాహే (చ?) నదతి సతి, హే రాజన్ స శాపః త్వయా న శ్రుతః సారథినా చ న శ్రుతః.

అవతారిక :- కామధేనోరవజ్ఞానమేవ సన్తతిస్తమ్భకారణమ్-

శ్లో॥ ఈప్సితం తదవజ్ఞానా-
ద్విద్ధి సార్గళమాత్మనః।
ప్రతిబధ్నాతి హి శ్రేయః
పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః॥ 79

పదవిభాగము :- ఈపిత్సతమ్, తదవజ్ఞానాత్, విద్ధి, సార్గళమ్, ఆత్మనః, ప్రతిబధ్నాతి, హి, శ్రేయః, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః।

అన్వయక్రమము :- తదవజ్ఞానాత్ ఆత్మనః ఈప్సితం సార్గళం విద్ధి। తథాహి పూజ్యాపూజావ్యతిక్రమః శ్రేయః ప్రతిబధ్నాతి।

ప్రతిపదార్థము :- తదవజ్ఞానాత్ - ఆ కామధేనువును పట్టించుకోకపోవుటవలన, ఆత్మనః - నీయొక్క, ఈప్సితమ్ - ఇష్టార్థమును, సార్గళమ్ - ప్రతిబంధముతో కూడినట్టిదిగా, విద్ధి - తెలిసికొనుము. హి - ఏలయన, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః - పూజింపదగినవారిని పూజింపకుండుట, శ్రేయః - మేలును, ప్రతిబధ్నాతి - అడ్డగించుచున్నది.

తాత్పర్యము :- ఆ కామధేనువును పట్టించుకోకపోవుటవలన నీ ఇష్టార్థము ప్రతిబంధముతో కూడినదిగా తెలుసుకొనుము. ఏలయన పూజింపదగిన వారిని పూజింపకుండుట మేలును అడ్డగించుచున్నది.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఈప్సితమ్ - **ఈప్సితమ్,** ఈప్సితే, ఈప్సితాని; ఈప్సితశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. తదవజ్ఞానాత్ - **తదవజ్ఞానాత్**, తదవజ్ఞానాభ్యాం, తదవజ్ఞానేభ్యః; తదవజ్ఞానశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 3. విద్ధి - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః । క్రియాపదమ్। 4. సార్గళమ్ - **సార్గళమ్,** సార్గళే, సార్గళాని; సార్గళశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. ఆత్మనః - **ఆత్మనః,** ఆత్మనోః, ఆత్మనామ్; ఆత్మన్‌శబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ప్రతిబధ్నాతి - లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 7. శ్రేయః - **శ్రేయః,** శ్రేయసీ, శ్రేయాంసి; శ్రేయశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. హి - అవ్యయమ్। 9. పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః - **...వ్యతిక్రమః,** ....వ్యతిక్రమౌ, ...వ్యతిక్రమాః;

...వ్యతిక్రమశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. తదవజ్ఞానాత్ - తస్యాః అవజ్ఞానం తదవజ్ఞానమ్ (ష.త.), తస్మాత్।
2. ఈప్సితమ్ - ఆప్తుమిష్టం ఈప్సితమ్, తత్। (సన్నంతమ్)।
3. సార్గళమ్ - అర్గళేన సహ వర్తత ఇతి సార్గళమ్, (బ.), తత్।
4. పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః - పూజ్యానాం పూజా పూజ్యపూజా, (ష.త.)।

పూజ్యపూజాయాః వ్యతిక్రమః, పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః (ష.త.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. అవజ్ఞానాత్ - అపధ్యానాత్।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సార్గళమ్ :- ఎ) అర్గళః, అర్గళా, అర్గళీ, అర్గళమ్ - అర్జ కలచ్ న్యఙ్క్వాది...కుత్వమ్।

బి) శ్లో॥ ఇతి విశకలితార్థామౌద్ధవీం వాచమేనా-
మనుగతనయమార్గామ**ర్గళాం** దుర్నయస్య।
జనితముదముదస్థాదుచ్చకైరుచ్ఛ్రితోర-
స్థ్సలనియతినిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః॥ - ఇతి మాఘే 2-118

సి) శ్లో॥ సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ
హస్తేన తీరాభిముఖః సశబ్దమ్।
బభౌ న భిన్దన్ బృహతస్తరఙ్గాన్
వార్యర్గళాభఙ్గ ఇవ ప్రవృత్తః॥ - ఇతి రఘువంశే 5-45

డి) ఈ సర్గమున 64వ శ్లోకమును ఇట అనుసంధానము చేసుకోండి.

సానుబన్ధాః - అనుబన్ధేన సహ వర్తన్త ఇతి సానుబన్ధాః।

ఇ) **అర్గళా (స్త్రీ.)** - 1. ...అర్జ్ + కలచ్, స్త్రియాం టాప్। అర్గళం; కపాటావరోధక కాష్ఠవిశేషః।

ప్రతిబన్ధః, ప్రత్యవాయః, అన్తరాయః - అని హలాయుధకోశకారుడు వ్యాఖ్యానిస్తూ - ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

2. ...జ్ఞేయమర్గళా పరిఘః స్మృతః। - అని హలాయుధకోశము.

2. ఈ శ్లోకమునందలి పూర్వార్ధమునకు బదులు

1. 'అవైమి తదపధ్యానా - ద్యత్నాపేక్షం మనోరథమ్' అను పాఠమును దినకరమిత్రుడు గ్రహించినాడని కేశవపంతులుగారు పేర్కొన్నారు. **అవజ్ఞానాత్** అనుటకంటె **అపధ్యానాత్** - (గమనించక పోవుట) యుక్తమని భావింపతగును.

2. 'అవేహి తదవజ్ఞానాదనపేక్షం మనోరథమ్' అనునది చారిత్రవర్ధనుని పాఠము.

అలంకారాలు :- ఇట 'కావ్యలింగాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. ఇంతకుముందు చెప్పబడినది.

క్రియాదర్శము :- 1. **విద్ధి** - 'విద - జ్ఞానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

విద్ధి/విత్తాత్ - విత్తం - విత్త

2. **ప్రతిబధ్నాతి** - 'ప్రతి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'బంధ - బంధనే' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

పూజ్యపూజావ్యతిక్రమేణ శ్రేయః ప్రతిబధ్యతే। - కర్మణి ప్రయోగః

ప్రతిబధ్నాతి - ప్రతిబధ్నీతః - ప్రతిబధ్నన్తి

సంజీవినీ :- అస్తు; తేన ప్రస్తుతే కి మాయాత మిత్య త్రాహ - ఈప్సితమితి. - తదవజ్ఞానాత్ - తస్యాః ధేనోః - అవజ్ఞానా దవమానాత్, ఆత్మనః తవ, ఆప్తు మిష్ట మీప్సితం మనోరథం. ఆప్నోతే స్సన్నన్తాత్ క్తః ఇకార శ్చ, సార్గళం సప్రతిబన్ధం, విద్ధి జానీహి, తథా హి, పూజ్య పూజయాః - వ్యతిక్రమః అతిక్రమణం, శ్రేయః ప్రతిబధ్నాతి హి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః.

అవతారిక :- కామధేనోః ఆరాధనం నేదానీం కర్తుం శక్యమ్।

శ్లో॥ హవిషే దీర్ఘసత్రస్య
సా చేదానీం ప్రచేతసః।
భుజఙ్గపిహితద్వారం
పాతాళమధితిష్ఠతి॥ **80**

పదవిభాగము :- హవిషే, దీర్ఘసత్రస్య, సా, చ, ఇదానీమ్, ప్రచేతసః, భుజఙ్గపిహిత ద్వారమ్, పాతాళమ్, అధితిష్ఠతి।

అన్వయక్రమము :- సా చ ఇదానీం దీర్ఘసత్రస్య ప్రచేతసః హవిషే భుజఙ్గః పిహితద్వారం పాతాళమ్ అధితిష్ఠతి।

ప్రతిపదార్థము :- సా చ - ఆ కామధేనువున్ను, ఇదానీమ్ - ఇప్పుడు, దీర్ఘసత్రస్య - చిరకాలము చేయదగిన యాగము నాచరించుచున్న, ప్రచేతసః - వరుణునియొక్క హవిషే - హోమద్రవ్యముకొఱకు, భుజంగపిహితద్వారమ్ - సర్పములచే ఆచ్ఛాదింపబడిన ద్వారముగల, పాతాళమ్ - పాతాళలోకమును, అధితిష్ఠతి - అధివసించియున్నది.

తాత్పర్యము :- ఆ కామధేనువున్ను ఇప్పుడు చిరకాలము చేయదగిన యాగము నాచరించుచున్న వరుణునియొక్క హవిస్సుకొఱకు సర్పములచే ఆచ్ఛాదింపబడిన ద్వారముగల పాతాళమును అధివసించియున్నది.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. హవిషే - **హవిషే,** హవిర్భ్యాం, హవిర్భ్యః; హవిశ్శబ్దః సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 2. దీర్ఘసత్రస్య - **దీర్ఘసత్రస్య,** దీర్ఘసత్రయోః, దీర్ఘసత్రాణామ్; దీర్ఘసత్రశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 3. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. చ - అవ్యయమ్। 5. ఇదానీమ్ - అవ్యయమ్। 6. ప్రచేతసః - **ప్రచేతసః**, ప్రచేతసోః, ప్రచేతసామ్; ప్రచేతశ్శబ్దః సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 7. భుజంగపిహిత ద్వారమ్ -**...ద్వారమ్,** ...ద్వారే, ...ద్వారాణి; ...ద్వారశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. పాతాళమ్ - **పాతాళమ్,** పాతాళే, పాతాళాని; పాతాళశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. అధితిష్ఠతి - లట్ - ప్రథమైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :-

1. దీర్ఘసత్రస్య - దీర్ఘం సత్రం యస్య సః (బ.)। దీర్ఘసత్రః, తస్య।
2. భుజంగపిహితద్వారమ్ - భుజంగైః పిహితమ్, భుజంగపిహితమ్ (తృ.త.), భుజంగపిహితం ద్వారం యస్య తత్ భుజంగపిహితద్వారమ్, (బ.)।

సంధులు :-

1. చ + ఇదానీమ్ - చేదానీమ్ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ప్రచేతాః - ఎ) సకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రచేతశ్శబ్దః ప్రథమైకవచనాన్తః। వేధశ్శబ్దవత్।

బి) **ప్రచేతతీతి,** ప్ర + చిత్ + అసున్, వరుణః।

సి) శ్లో।। వరుణం యాదసా నాథం పాశపాణిం **ప్రచేతసమ్।**

జలాధిదైవతం ప్రాహుః ప్రత్యగాశాపతిం బుధాః।। 74

- అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో।। కిఙ్కాయమరిదుర్వారః

పాణౌ పాశః **ప్రచేతసః।**

మన్త్రేణ హతవీర్యస్య

ఫణినో దైన్యమాశ్రితః।। - కు.సం. 2-21

మరియు శత్రువులకు వారింపశక్యముగాని వరుణుని 'పాశము' నేడేలనో గరుడమన్త్రముచే కట్టబడిన నాగరాజుయొక్క పరాక్రమపుదైన్యమునొందియున్నది.

ఇ) 'కద్రుద్రాయ **ప్రచేతసే...**' - మహానారాయణోపనిషత్ 13-3

క్రియాదర్శము :- అధితిష్ఠతి - 'అధి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ష్ఠా - గతి నివృత్తౌ' , ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః

అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠన్తి

సంజీవినీ :- తర్హి గత్వా తా మారాధయామి సా వా కదాచి దాగ మిష్య తీత్యాశా న కర్త వ్యే త్యాహ - హవిష ఇతి. - సా సురభిః ఇదానీం, దీర్ఘం సత్రం చిరకాలసాధ్యో యాగవిశేషో యస్య తస్య, ప్రచేతసః, హవిషే దధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం, భుజఙ్గ పిహిత ద్వారం భుజఙ్గావరుద్ధద్వారం తతో దుష్ప్రవేశం, పాతాళ మధితిష్ఠతి పాతాళే తిష్ఠతీత్యర్థః, 'అధి శీఙ్ స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వమ్.

అవతారిక :- నన్దిన్యాః ఆరాధనమభీష్టలాభాయ భవతి-

శ్లో।। సుతాం తదీయాం సురభేః

కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః।

ఆరాధయ సపత్నీకః

ప్రీతా కామదుఘా హి సా॥ 81

పదవిభాగము :- సుతామ్, తదీయామ్, సురభేః, కృత్వా, ప్రతినిధిమ్, శుచిః ఆరాధయ, సపత్నీకః, ప్రీతా, కామధుఘా, హి, సా॥

అన్వయక్రమము :- తదీయాం సుతాం సురభేః ప్రతినిధిం కృత్వా శుచిస్సన్ సపత్నీకః ఆరాధయ। హి సా ప్రీతాసతీ కామదుఘా।

ప్రతిపదార్థము :- తదీయామ్ - ఆ కామధేనువు సంబంధియగు, సుతామ్ - పుత్త్రిని, సురభేః - కామధేనువునకు, ప్రతినిధిమ్ - ప్రతినిధియైనదానినిగాను, కృత్వా - చేసి, శుచిస్సన్ - శుద్ధ చిత్తుడవగుచు, సపత్నీకః - భార్యాసమేతుడవై, ఆరాధయ - సేవింపుము. హి - ఏలయన, సా - ఆ పుత్త్రి, ప్రీతా(సతీ) - సంతుష్టురాలయినదై, కామదుఘా - ఇష్టార్థములను (పండించునో), పిండునట్టిదో.

తాత్పర్యము :- ఆ కామధేనువు పుత్త్రిని శుద్ధచిత్తుడ వగుచు భార్యాసమేతుడవై సేవింపుము. ఆ పుత్త్రి సంతుష్టురాలయినదై (నీ) ఇష్టార్థములను పండించునుగదా!

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సుతామ్ - **సుతాం**, సుతే, సుతాః; సుతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. తదీయామ్ - **తదీయాం**, తదీయే, తదీయాః; తదీయాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. సురభేః - **సురభ్యాః / సురభేః**, సురభ్యోః, సురభీణామ్; సురభిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. కృత్వా - క్త్వా ప్రత్యయన్తామవ్యయమ్। 5. ప్రతినిధిమ్ - **ప్రతినిధిం**, ప్రతినిధీ, ప్రతినిధీః; ప్రతినిధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. శుచిః - **శుచిః**, శుచీ, శుచయః; శుచిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఆరాధయ - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।8. సపత్నీకః - **సపత్నీకః**, సపత్నీకౌ, సపత్నీకాః ; సపత్నీకశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. ప్రీతా - **ప్రీతా**, ప్రీతే, ప్రీతాః; ప్రీతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 10. కామదుఘా - **కామదుఘా**, కామదుఘే, కామదుఘాః; కామదుఘాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 11. హి - అవ్యయమ్। 12. సా - **సా**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. తదీయామ్ - తస్యాః ఇమామ్ తదీయామ్ (తద్ధి.)।

2. సపత్నీకః - పత్న్యా సహ వర్తతే ఇతి (బ.)।
3. కామదుఘా - కామాన్ దోగ్ధి (కృ.)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సురభిః (స్త్రీ.) :-

ఎ) సుష్ఠు రభతే రమ్భతే వా। సు + రభే + ఇన్। గౌః గోమాతాః...।

బి) శ్లో॥ గవామధిష్ఠాతృదేవీ గవామాద్యా గవాం ప్రసూః।
గవాం ప్రధానా **సురభిః** గోలోకే సా సముద్భవా॥- ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే।

సి) శ్లో॥ అఘ్న్యా గౌర్మాహేయీ **సురభి** ర్బహులా చ సౌరభేయీ చ।
ఉస్రార్జునీ చ రోహిణ్యుక్తానదుహీ బుధైరనడ్వాహీ॥ 268
- అని హలాయుధకోశము '11' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లంఘితాధ్వా
సిద్ధద్వంద్వైర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః।
వ్యాలమ్బేథాః **సురభి** తనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతో మూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్॥
- ఇతి మేఘదూతే -45

ఈ శ్లోక - వివరణకు - మృణాళినీవ్యాఖ్య చూడగలరు.

క్రియాదర్శము :- ఆరాధయ -'ఆఙ్' పూర్వకాత్, 'రాధ - సంసిద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్ణిజంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైక వచనాన్తః।

ఆరాధయ/ఆరాధయతాత్ - ఆరాధయతం - ఆరాధయత

త్వయా తదీయా సుతా ఆరాధ్యతామ్। కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- తర్హి కా గతి రిత్య త్రాహ - సుతా మితి. - తస్యాః సురభే రియం తదీయా తాం సుతాం, సురభేః ప్రతినిధిం కృత్వా, శుచిః శుద్ధచిత్తః సన్ పత్న్యా సహ వర్తత ఇతి సపత్నీకః సన్ 'నద్యృత శ్చే'తి కప్రత్యయః, ఆరాధయ, హి యస్మాత్ కారణాత్, సా, ప్రీతా తుష్టా సతీ, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘాభవ తీతి శేషః 'దుహః కప్ ఘ శ్చ' తి కప్రత్యయో ఘాదేశ శ్చ.

అవతారిక :– నన్దినీ వనాదుపావర్తతే–

శ్లో॥ ఇతి వాదిన ఏవాస్య
హోతురాహుతిసాధనమ్।
అనిన్ద్యా నన్దినీ నామ
ధేనురావవృతే వనాత్॥ 82

పదవిభాగము :– ఇతి, వాదినః, ఏవ, అస్య, హోతుః, ఆహుతిసాధనమ్, అనిన్ద్యా, నన్దినీ, నామ, ధేనుః, ఆవవృతే, వనాత్।

అన్వయక్రమము :– ఇతి వాదినః ఏవ హోతుః అస్య ఆహుతిసాధనం నన్దినీనామ అనిన్ద్యా ధేనుః వనాత్ ఆవవృతే।

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి– ఇవ్విధముగ, హోతుః – హవనశీలుడైన, అస్య – ఆ వసిష్ఠమహర్షి, వాదినః+ ఏవ – చెప్పుచున్నప్పుడే, ఆహుతిసాధనమ్ – హోమద్రవ్యములకు సాధనమైనట్టిదియు, నన్దినీ నామ – నందిని యను, అనిన్ద్యా ధేనుః – ప్రశస్తమైన గోవు, వనాత్ – అడవినుండి, ఆవవృతే – తిరిగివచ్చెను.

తాత్పర్యము :– ఇవ్విధముగ హవనశీలుడైన ఆ వశిష్ఠమహర్షి చెప్పుచున్నప్పుడే హోమద్రవ్యములకు సాధనమైనట్టిదియు అగు, నందిని యను ప్రశస్తమైన గోవు అడవినుండి తిరిగివచ్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :–1. ఇతి – అవ్యయమ్। 2. ఏవ – అవ్యయమ్। 3. వాదినః – **వాదినః**, వాదినోః, వాదినామ్; వాదిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః । 4. అస్య – **అస్య**, అనయోః, ఏషామ్; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 5. హోతుః – **హోతుః**, హోత్రోః, హోతౄణామ్; హోతృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ఆహుతిసాధనమ్ – **...సాధనమ్,** ...సాధనే, ...సాధనాని; ...సాధనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః । 7. నన్దినీ – **నన్దినీ,** నన్దిన్యా, నన్దిన్యః; నందినీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 8. అనిన్ద్యా – **అనిన్ద్యా,** అనిన్ద్యే, అనిన్ద్యాః; అనిన్ద్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. ధేనుః – **ధేనుః,** ధేనూ, ధేనవః; ధేనుశబ్దః ఉకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః।10. నామ – అవ్యయమ్। 11. వనాత్ – వనాత్, వనాభ్యాం, వనేభ్యః; వనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః

పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 12. ఆవవృతే – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :–

1. ఆహుతిసాధనమ్ – ఆహుతీనాం సాధనమ్, (ష.త.)।
2. అనిన్ద్యా – నిందితుం యోగ్యా (కృ.), న నిన్ద్యా, అనిన్ద్యా (నఞ్ త.)।
3. నందినీ – నందయతీతి నందినీ।

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఇతి వాదిన – ఇతివాదిన।

సంధులు :–

1. వాదినః + ఏవ – వాదిన ఏవ – విసర్గలోపః।
2. హోతుః + ఆహుతిసాధనమ్ – హోతురాహుతిసాధనమ్। విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః
3. ధేనుః + ఆవవృతే – ధేనురావవృతే – విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి –నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. నందినీ :–ఎ) నన్దా – ణినిః। జీప్। నందయతీతి **నందినీ।**

బి) శ్లో॥ స నన్దినీస్తన్యమనిన్దితాత్మా
సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్।
పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః
శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః॥ – ర.వం. 2–69

ఆ నందితాత్ముడును, మంచివారియందు ఇష్టముకలవాడును అగు దిలీపుడు, వసిష్ఠునిచే అనుమతింపబడినవాడై దూడత్రాగగా, హోమము చేయగా, మిగిలిన, నందినీ ధేనువు పాలను... మిక్కిలి దప్పిక గొన్నవాడై త్రాగెను.

2. శ్లో॥ విషాదలుప్తప్రతిపత్తి విస్మితం
కుమారసైన్యం సపది స్థితం **చ** తత్।
వసిష్ఠధేను**శ్చ** యదృచ్ఛయాగతా
శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ **నన్దినీ॥** – ర.వం. 3–40

ఇట **'చ'** కారప్రయోగవైశిష్ట్యమును గమనింతురుగాక.

ఈ శ్లోకమునుండి 85వ శ్లోకము వఱకుగల నాల్గుశ్లోకముల ఏకాన్వయమునకు **'కలాపక'** మని పేరు.

'... ఆ క్షణమునందే సుప్రసిద్ధమైన మహిమగల వసిష్ఠునియొక్క నందినీధేనువు, స్వేచ్ఛగావచ్చి, అచట కనబడెను.'

క్రియాదర్శము :- **ఆవవృతే** - ఆఙ్పూర్వకాత్, 'వృతు - వర్తనే', ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆవవృతే - ఆవవృతాతే - ఆవవృతిరే

సంజీవినీ :- ఇతీతి. - ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వాదినో వదత ఏవ, హోతు ర్హ వనశీలస్య 'తృ న్ని' తి తృన్ ప్రత్యయః, అస్య మునేః, ఆహూతీనాం - సాధనం కరణం నన్దయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నన్దినీ నామ, అనిన్ద్యా అగర్హ్యా ప్రశస్తా, ధేనుః, వనాత్ ఆవవృతే ప్రత్యాగతా; 'అవ్యాక్షేపో భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధే ర్హి లక్షణ' మితి న్యాయాదితి భావః.

అవతారిక :- త్రిభిః శ్లోకైః ఆవర్తమానాం నన్దినీం విశినష్టి-

శ్లో॥ లలాటోదయమాభుగ్నం
పల్లవస్నిగ్ధపాటలా।
బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంకం
సన్ధ్యేవ శశినం నవమ్॥ 83

పదవిభాగము :- లలాటోదయమ్, ఆభుగ్నమ్, పల్లవస్నిగ్ధపాటలా, బిభ్రతీ, శ్వేతరోమాంకమ్, సన్ధ్యా, ఇవ, శశినమ్, నవమ్।

అన్వయక్రమము :- పల్లవస్నిగ్ధపాటలా లలాటోదయమ్ ఆభుగ్నం శ్వేతరోమాంకం బిభ్రతీ నవం శశినం బిభ్రతీ సన్ధ్యేవ (ధేనుః ఆవవృతే)।

ప్రతిపదార్థము :- పల్లవ - స్నిగ్ధ - పాటలా - చిగురుటాకువలె నిగనిగలాడుచు ఎఱ్ఱగానున్నదియు, లలాట - ఉదయమ్ - నొసట నుద్భవించిన, ఆ భుగ్నమ్ - కించిత్ వక్రమైన, శ్వేతరోమాంకమ్ - తెల్లనైన రోమములుగల మచ్చను, బిభ్రతీ - ధరించునది యగు, నవమ్ - నూతనమైన, శశినమ్ - చంద్రుని, బిభ్రతీ - ధరించుచున్న, సన్ధ్యేవ - సంధ్యవలె, (ధేనుః ఆవవృతే)

తాత్పర్యము :- చిగురుటాకువలె నిగనిగలాడుచు ఎఱ్ఱగానున్నదియు; నొసట నుద్భవించిన, కించిత్ వక్రమైన, తెల్లని రోమములగల మచ్చను ధరించినదియగు ఆ నందినీ ధేనువు, నూతనచంద్రుని ధరించుచున్న సంధ్యవలె, వనమునుండి వచ్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- లలాటోదయమ్ - **లలాటోదయమ్,** లలాటోదయౌ, లలాటోదయాన్; లలాటోదయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. ఆభుగ్నమ్- **ఆభుగ్నం**, ఆభుగ్నౌ, ఆభుగ్నాన్; ఆభుగ్నశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. పల్లవస్నిగ్ధపాటలా - **...పాటలా**, ...పాటలే, ...పాటలాః ; ...పాటలాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. బిభ్రతీ - **బిభ్రతీ,** బిభ్రత్యౌ, బిభ్రత్యః; బిభ్రతీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. శ్వేతరోమాఙ్కమ్ - **శ్వేతరోమాఙ్కమ్**, శ్వేతరోమాఙ్కౌ, శ్వేతరోమాఙ్కాన్; శ్వేతరోమాఙ్క శబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. సన్ధ్యా - **సన్ధ్యా,** సన్ధ్యే, సన్ధ్యాః; సన్ధ్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఇవ - అవ్యయమ్। 8. శశినమ్ - **శశినమ్,** శశినౌ, శశినః; శశిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 9. నవమ్ - **నవమ్**, నవౌ, నవాన్; నవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. లలాటోదయమ్ - లలాటే ఉదయః యస్య సః, లలాటోదయ (బ.), తమ్।
2. ఆభుగ్నమ్ - ఈషత్ భుగ్నః, ఆభుగ్నః, తమ్।
3. పల్లవస్నిగ్ధపాటలా - స్నిగ్ధా చ అసౌ పాటలా స్నిగ్ధపాటలా (కర్మ). పల్లవ ఇవ స్నిగ్ధపాటలా, (కర్మ.)।
4. శ్వేతరోమాఙ్కమ్ - శ్వేతాని చ తాని రోమాణి, శ్వేతరోమాణి, (కర్మ.) శ్వేతరోమాణి ఏవ అంకః శ్వేతరోమాంకః (కర్మ.) తమ్।
5. శశినమ్ - శశః అస్య అస్తీతి శశీ (తద్ధి.) తమ్।

సంధులు :-

1. సన్ధ్యా + ఇవ - సన్ధ్యేవ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శశీ - ఎ) శశిన్‌శబ్దః, నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

బి) శశోஉస్త్యస్య ఇతి। శశ + ఇనిః చన్ద్రః।

సి) **శశినం** పునరేతి శర్వరీ

దయితా ద్వన్ద్వచరం పతత్రిణమ్।

ఇతి తౌ విరహాన్తరక్షమౌ

కథమత్యన్తగతా న మాం దహేః॥ - ర.వం. 8-56

"సూర్యోదయకాలమగుటవలన తననుండి దూరముగా వెళ్లిన, తన రమణుడగు **చంద్రుని** మరల తరువాతి రాత్రి కలిసికొనగలదు..."

శ్లో॥ **శశిన**ముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం

జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా।

ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః

శ్రవణకటు నృపాణమేకవాక్యం వివవ్రుః॥ - ర.వం. 6-85

"అజుని పొందిన ఈ ఇందుమతి - మేఘముచే విడువబడిన చంద్రుని పొందిన వెన్నెల అనియును..."

అలంకారాలు :- ఇట 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

మెత్తని చిగురాకువలె నిగనిగలాడు ఎఱ్ఱని శరీరముగల **నన్దినీ ధేనువు** నుదుట చంద్రవంక ఆకారంలో **తెల్లని వెంట్రుకల రేఖ** సంధ్యాకాలమున ఎఱ్ఱబాఱిన ఆకాశమునందు కనబడు **చంద్రరేఖవలె** నున్నది.

ఈ శ్లోకమున ఒక పూర్ణోపము; రెండు వాచక లుప్త ఉపమాలంకారములు గలవు.

సంజీవినీ :- సంప్రతి ధేనుం విశినష్టి - లలాటేతి. - పల్లవవత్ స్నిగ్ధా పాటలా చ - సంధ్యాయా మ ప్యేత ద్విశేషణం యోజ్యం, లలాటే ఉదయే యస్య సః లలాటోదయ - స్తమ్, ఆభుగ్న మీషద్వక్రమ్. 'ఉగిత శ్చే'తి నిష్ఠానత్వమ్. 'ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్ర మి త్యపీ' త్యమరః - శ్వేతరోమా ఙ్కేవ అఙ్కస్తం - బిభ్రతీ, నవం శశినం బిభ్రతీ సంధ్యేవ స్థితేత్యర్థః.

అవతారిక :- కోష్ణేన ప్రస్రవేన భువం వర్షన్తీ ధేనురావవృతే -

శ్లో॥ భువం కోష్ణేన కుణ్డోధ్నీ

మేధ్యేనావభృథాదపి।

ప్రస్రవేణాభివర్షన్తీ

వత్సాలోకప్రవర్తినా॥ 84

పదవిభాగము :- భువమ్, కోష్ణేన, కుణ్డోధ్నీ, మేధ్యేన, అవభృథాత్, అపి, ప్రస్రవేణ, అభివర్షన్తీ, వత్సాలోకప్రవర్తినా।

అన్వయక్రమము :- కోష్ణేన అవభృథాదపి మేధ్యేన వత్సాలోకప్రవర్తినా ప్రస్రవేణ భువమ్ అభివర్షన్తీ కుణ్డోధ్నీ... (ధేనుః వనాత్ ఆవవృతే)।

ప్రతిపదార్థము :- కోష్ణేన - కొంచెము వెచ్చనైనదియు, అవభృథాదపి - అవభృథస్నానముకంటె, మేధ్యేన - పరిశుద్ధమైనదియు, వత్సాలోకప్రవర్తినా - బిడ్డను చూచుటచేత కలిగినట్టిదియు అగు, ప్రస్రవేణ - క్షీరస్రావముచేత, భువమ్ - భూమిని, అభివర్షన్తీ - తడుపుచున్నట్టిదియు, కుణ్డోధ్నీ - కుండవంటి పొదుగుగలదియు అగు, (ధేనుః వనాత్ ఆవవృతే)।

తాత్పర్యము :- కొంచెము వెచ్చనైనదియు, అవభృథస్నానముకంటె పరిశుద్ధ మైనదియు, బిడ్డను చూచుటచేత కలిగినట్టిదియు అగు క్షీరస్రావముచేత భూమిని తడుపుచున్నట్టిదియు, కుండవంటి పొదుగుగలదియు అగు ఆ నందినీ ధేనువు వనమునుండి వచ్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కోష్ణేన - **కోష్ణేన,** కోష్ణాభ్యాం, కోష్ణైః; కోష్ణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 2. భువమ్ - **భువమ్,** భువౌ, భువః; భూశబ్దః ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. కుణ్డోధ్నీ - కుణ్డోధ్నీ, కుణ్డోధ్న్యౌ, కుణ్డోధ్న్యః; కుణ్డోధ్నీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. మేధ్యేన - **మేధ్యేన,** మేధ్యాభ్యాం, మేధ్యైః; మేధ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. అవభృథాత్ - **అవభృథాత్,** అవభృథాభ్యాం, అవభృథేభ్యః; అవభృథశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. అపి - అవ్యయమ్। 7. ప్రస్రవేణ - **ప్రస్రవేణ,** ప్రస్రవాభ్యాం, ప్రస్రవైః; ప్రస్రవశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 8. అభివర్షన్తీ - **అభివర్షన్తీ,** అభివర్షన్త్యౌ, అభివర్షన్త్యః; అభివర్షన్తీశబ్దః ఈకారాన్తః

స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. వత్సాలోకప్రవర్తినా - **వత్సాలోకప్రవర్తినా,** వత్సాలోక ప్రవర్తిభ్యామ్, వత్సాలోకప్రవర్తిభిః; వత్సాలోకప్రవర్తిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. కుణ్డోధ్నీ - కుండమ్ ఇవ ఊథః యస్యాః సా (బ.)।
2. వత్సాలోకప్రవర్తినా - వత్సస్య ఆలోకః, వత్సాలోకః (ష.త.), వత్సాలోకేన ప్రవర్తతే ఇతి వత్సాలోకప్రవర్తీ (కృ.), తేన।
3. కోష్ణేన - ఈషదుష్ణః కోష్ణః, తేన।

పాఠాన్తరాలు :-

1. వత్సాలోకప్రవర్తినా - వత్సాలోభప్రవర్తినా

సంధులు :-

1. మేధ్యేన + అవభృథాత్ - మేధ్యేనావభృథాత్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ప్రస్రవేణ + అభివర్షన్తీ - ప్రస్రవేణాభివర్షన్తీ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. అవభృథాత్ + అపి - అవభృథాదపి - జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. The Following is observed by 'Nandargikar **'కుణ్డోధ్నీ'.** కుణ్డోధ్నీ is properly derived from కుణ్డ, explain కుణ్ట్యతే రక్ష్యతే జలం వహ్నిర్వా। అత్ర జలాధారపాత్రవిశేషమ్, 'a picture', and **ఊధన్**, with the affix **'ఈ'** .ఊధన్ has originally, like అహన్, two crude bars, viz, ఊధన్ and ఊధర్ (some times ఊధస్) The న్ in కుణ్డోధ్నీ is, therefore radical and not extraneous, as the grammarians have it (vide commentary)

2. **ఊధన్యమ్ / ఊధస్యమ్** - 'పాలు'

శ్లో॥ వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం

గురోరనుజ్ఞామధిగమ్య **"మాతః।**

ఊధస్యమిచ్ఛామి తవోపభుక్తం

షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః॥" - ర.వం. 2-66

"... రాజుగా నేను రక్షించుచున్న భూమియొక్క 6వ భాగమును పన్నుగా స్వీకరించునట్లు" త్రాగగోరుచున్నాను.

3. **ఊధస్యః** - ఎ) ఉగవాదిభ్యో యత్। (51-2) - ఛయద్విధిప్రకరణమ్ - పాణినిసూత్రవ్యాఖ్య.

ఊధసోऽనఙ్ చ। ఊధన్యః।

4. **వత్సాలోకప్రవర్తినా** - ప్రస్రవేణ - భావాన్ని కాళిదాసమహాకవి 'విక్రమోర్వశీయ' నాటకంలో చెప్పిన దానిని చూడండి.

శ్లో॥ ఇయం తే జననీ ప్రాప్తా త్వదాలోకనతత్పరా।

స్నేహప్రస్నవనిర్భిన్నముద్వహనీ, స్తనాంశుకమ్॥ 5-12

'నిన్ను చూచుటయందే తత్పరారులైన, పుత్రప్రేమతో పైకి పొంగివచ్చు స్తన్యము వలన తడిసిన స్తనాంశుకము గల ఈమె నీ తల్లి.'

సంజీవినీ :- భువమితి. - కోష్ణేన. 'కవం చోష్ణ' ఇతి చకారాత్ కా దేశః, అవభృథాదపి అవభృథస్నానా దపి, మేధ్యేన పవిత్రేణ 'పూతం పవిత్రం మేధ్యం చే' త్యమరః, వత్స - స్యాలోకేన దర్శనేన - ప్రవర్తినా, ప్రస్రవేణ క్షీరాభిష్యన్దేన క్షీర ప్రస్రవణే నేతి యావత్, భువ మభివర్ష న్తీ, సిఞ్చన్తీ కుణ్డ మివ ఊధః యస్యాః సా కుణ్డోధ్నీ 'ఊధస్తుక్లీబ మాపీన మి' త్యమరః, ఊధసోऽనఙ్' త్యనజాదేశః 'బహుప్రీహే రూధసో ఙీష్'.

అవతారిక :- ఖురోద్ధూతైః రజోభిః రాజ్ఞః శుద్ధిమాదధానా ఆవవృతే। -

శ్లో॥ రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః

స్పృశద్భిర్గాత్రమన్తికాత్।

తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధి-

మాదధానా మహీక్షితః॥ **85**

పదవిభాగము :- రజఃకణైః, ఖురోద్ధూతైః, స్పృశద్భిః, గాత్రమ్, అన్తికాత్, తీర్థాభిషేకజామ్, శుద్ధిమ్, ఆదధానా, మహీక్షితః।

అన్వయక్రమము :- ఖురోద్ధూతైః అన్తికాత్ గాత్రం స్పృశద్భిః రజకణైః మహీక్షితః తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధిమ్ ఆదధానా... (ధేనుః ఆవవృతే).

ప్రతిపదార్థము :- ఖురోద్ధూతైః - గిట్టలచే నెగురగొట్టబడినవియు, అన్తికాత్ - సమీపమునుండి, గాత్రమ్ - శరీరమును, స్పృశద్భిః - తాకుచున్నవియు అగు, రజకణైః - ధూళి కణములతో, మహీక్షితః - రాజునకు, తీర్థాభిషేకజామ్ - తీర్థస్నానముచేత పుట్టిన, శుద్ధిమ్ - శుద్ధిని, ఆదధానా - కలిగించుచున్నదై... (ధేనుః వనాత్ ఆవవృతే.)

తాత్పర్యము :- గిట్టలచే నెగురగొట్టబడినవియు, సమీపమునుండి శరీరమును తాకుచున్నవియు అగు ధూళికణములతో రాజునకు తీర్థస్నానముచేత పుట్టిన శుద్ధిని కలిగించుచున్నదై ఆ నందినీ ధేనువు వనమునుండి వచ్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. రజఃకణైః - రజఃకణేన, రజఃకణాభ్యామ్, **రజఃకణైః;** రజఃకణశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 2. ఖురోద్ధూతైః - ఖురోద్ధూతేన, ఖురోద్ధూతాభ్యాం, **ఖురోద్ధూతైః;** ఖురోద్ధూతశబ్ద అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.3. స్పృశద్భిః - స్పృశతా, స్పృశద్భ్యాం, **స్పృశద్భిః**; స్పృశచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృ.బ.। 4. గాత్రమ్ - **గాత్రమ్,** గాత్రే, గాత్రాణి; గాత్రశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 5. అన్తికాత్ - **అన్తికాత్,** అన్తికాభ్యాం, అన్తికేభ్యః; అంతికశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః। 6. తీర్థాభిషేకజామ్ - **తీర్థాభిషేకజామ్,** తీర్థాభిషేకజే, తీర్థాభిషేకజాః; తీర్థాభిషేకజాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 7. శుద్ధిమ్ - **శుద్ధిం,** శుద్ధీ, శుద్ధీః; శుద్ధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఆదధానా - **ఆదధానా**, ఆదధానే, ఆదధానాః; ఆదధానాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. మహీక్షితః - **మహీక్షితః**, మహీక్షితోః, మహీక్షితామ్; మహీక్షిచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. రజఃకణైః - రజసాం కణాః, రజఃకణాః (ష.త.) తైః।
2. ఖురోద్ధూతైః - ఖురైః ఉద్ధూతాః ఖురోద్ధూతాః(తృ.త.) తైః।
3. మహీక్షితః - మహీం క్షియతీతి మహీక్షిత్, (కృ.) తస్య।
4. తీర్థాభిషేకజామ్ - తీర్థేషు అభిషేకం తీర్థాభిషేకః (స.త.) తీర్థాభిషేకేణ జాతా తీర్థాభిషేకజా (తృ.త.), తామ్।

పాఠాన్తరాలు :-

1. ఖురోద్ధూతైః - పురోద్భూతైః ।
2. తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధియమ్ - తీర్థాభిషేకసంసిద్ధిమ్ - తీర్థాభిషేకసంశుద్ధిమ్।
3. మహీక్షితః - మహీపతేః।

సంధులు :-

1. స్పృశద్భిః + గాత్రమ్ - స్పృశద్భిర్గాత్రమ్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఖురః (పుం.) - ఎ) ఖుర్ ఛేదనే + క। గవాదీనాం పాదాగ్రమ్।

బి) 'న భిన్నశృంగాక్షిఖురైర్న వాలధివిరూపితైః' - ఇతి మనుః 4-67

సి) ...ఖురః శఫః ॥ 441

హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

శ్లో॥ తస్యాః **ఖుర**న్యాసపవిత్రపాంసు-
మపాంసులానాం ధురి కీర్తనయా।
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్॥ - ర.వం. 2-2

"...ఆ సుదక్షిణాదేవి నందినీధేనువు గిట్టలవలన ఎగిసెడి పరిశుద్ధమైన ధూళితో కూడిన మార్గము ననుసరించిపోయెను."

2. గోరజస్నానమునకు 'వాయవ్య' స్నానమనియు పేరు. ఆగ్నేయము, వారుణము, బ్రాహ్మము, వాయవ్యము అని స్నానము నాలుగు విధములని మనుస్మృతి పేర్కొన్నది.

ఆగ్నేయం భస్మనా స్నానం అవగాహ్యం తు వారుణమ్।
ఆపోహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజః స్మృతమ్॥

సంజీవినీ :- రజ ఇతి. - ఖురోద్ధూతైః, అన్తికాత్ సమీపే, గాత్రం స్పృశద్భిః. 'దూరా న్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చే' తి చకారాత్ పఞ్చమీ, రజసాం కణైః మహీం క్షియతి ఈష్ట ఇతి మహీక్షిత్ - తస్య, తీర్థాభిషేకేణ జాతాం తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం, ఆదధానా కుర్వాణా; ఏతేన వాయవ్యస్నాన ముక్తమ్; తదుక్తం మనునా -

'ఆగ్నేయం భస్మనా స్నాన, మవగాహ్యంతు వారుణమ్
ఆపోహి ష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం, వాయవ్యం గోరజః స్మృతమ్.' ఇతి.

అవతారిక :- తస్యాః ఆగమనం కార్యసిద్ధేః సూచకమ్-

శ్లో॥ తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా
నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః।
యాజ్యమాశంసితావన్ధ్య-
ప్రార్థనం పునరబ్రవీత్॥ 86

పదవిభాగము :- తామ్, పుణ్యదర్శనామ్, దృష్ట్వా, నిమిత్తజ్ఞః, తపోనిధిః, యాజ్యమ్, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనమ్, పునః, అబ్రవీత్।

అన్వయక్రమము :- నిమిత్తజ్ఞః తపోనిధిః పుణ్యదర్శనాం తాం దృష్ట్వా ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం యాజ్యం పునః అబ్రవీత్।

ప్రతిపదార్థము :- నిమిత్తజ్ఞః - శకునశాస్త్రము తెలిసిన, తపోనిధిః - తపస్సులకు నిధియైన వసిష్ఠుడు, పుణ్యదర్శనామ్ - పవిత్రమైన దర్శనముకలది యగు, తామ్ - ఆ నందినీ ధేనువును, దృష్ట్వా - చూచి, ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనమ్ - మనోరథసాఫల్యప్రార్థనగల, యాజ్యమ్ - తనచే యజ్ఞాలు చేయింపబడు దిలీపునిగూర్చి, పునః - మరల, అబ్రవీత్ - పలికెను.

తాత్పర్యము :- శకునశాస్త్రజ్ఞుడు, తపోనిధి యగు వసిష్ఠుడు, పవిత్రదర్శనము కలదియగు ఆ నందినీధేనువును గాంచి దిలీపుని మనోరథమీడేఱునని యాతనితో నిట్లు పలికెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తామ్ - **తాం**, తే, తాః; తచ్ఛబ్దః దకారాన్తః స్త్రీలింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. పుణ్యదర్శనామ్ - **పుణ్యదర్శనామ్**, పుణ్యదర్శనే, పుణ్యదర్శనాః ; పుణ్యదర్శనాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. దృష్ట్వా - క్త్వా ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 4. నిమిత్తజ్ఞః - **నిమిత్తజ్ఞః,** నిమిత్తజ్ఞౌ, నిమిత్తజ్ఞాః; నిమిత్తజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. తపోనిధిః - **తపోనిధిః,** తపోనిధీ, తపోనిధయః; తపోనిధిశబ్దః పుల్లిఙ్గః ఇకారాన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. యాజ్యం - **యాజ్యం,** యాజ్యౌ, యాజ్యాన్; యాజ్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః

ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనమ్ - **...ప్రార్థనమ్**, ...ప్రార్థనౌ, ...ప్రార్థనాన్; ...ప్రార్థనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. పునః - అవ్యయమ్। 9. అబ్రవీత్ - లఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. పుణ్యదర్శనామ్ - పుణ్యదర్శనం యస్యాః సా పుణ్యదర్శనా (బ.), తామ్।
2. తపోనిధిః - తపసాం నిధిః తపోనిధిః (ష.త.)।
3. ఆశంసితావన్ధ్యప్రార్థనమ్ - ఆశంసితే అవన్ధ్యా ఆశంసితావన్ధ్యా, (స.త.), ఆశంసితావన్ధ్యా ప్రార్థనా యస్య సః (బ.), తమ్।
4. నిమిత్తజ్ఞః - నిమిత్తం జానాతీతి (కృ.)।

పాఠాన్తరాలు :- 1. తపోనిధిః - తపోధనః

సంధులు :-

1. నిమిత్తజ్ఞః + తపోనిధిః - నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః - విసర్గసన్ధిః।
2. పునః + అబ్రవీత్ - పునరబ్రవీత్ - విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆశంసితమ్ - మనోరథమ్, 'నపుంసకే భావే క్తః' అని మల్లినాథుడు.
ఆశంసా (స్త్రీ.) - ఎ) ఆఙ్ + శంస్ + అఙ్ + టాప్। ఇచ్ఛా, ఆకాంక్షా।

బి) "ఇచ్ఛా వాఞ్ఛా స్పృహా కాంక్షా కామనేప్సా రుచిస్తథా।
ఆశంసా చేతి తుల్యార్థాః... 710
- అని హలాయుధకోశము '8' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఉదాయుధానాపతతస్తాన్ దృప్తాన్ ప్రేక్ష్య రాఘవః।
నిదధే విజయా**శంసాం** చాపే సీతాం చ లక్ష్మణే॥ - ర.వం. 12-44

డి) శ్లో॥ **ఆశంసా** న హి నః, ప్రేతే జీవేమ దశమూర్ధని।
.... భట్టికావ్యే 19-5

క్రియాదర్శము :- అబ్రవీత్ - 'బ్రూఞ్ - వ్యక్తాయాంవాచీ' త్యస్మాద్ధాతోర్ద్వి కర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అబ్రవీత్ - అబ్రూతామ్ - అబ్రువన్

సంజీవినీ :- తామితి. - నిమిత్తజ్ఞః శకునజ్ఞః, తపోనిధిర్వసిష్ఠః. పుణ్యం దర్శనం యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం తాం ధేనుం దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః. 'నపుంసకే భావేక్తః' - తత్ర అవన్ధ్యాసఫలా - ప్రార్థనా యస్య తమ్ ఆశంసితావన్ధ్య ప్రార్థనం - అవన్ధ్యమనోరథ మిత్యర్థః, యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

అవతారిక :- రాజ్ఞః అభీష్టసిద్ధిరచిరాద్భవిష్యతి -

శ్లో॥ అదూరవర్తినీం సిద్ధిం
రాజన్ విగణయాత్మనః।
ఉపస్థితేయం కల్యాణీ
నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్॥ 87

పదవిభాగము :- అదూరవర్తినీమ్, సిద్ధిమ్, రాజన్, విగణయ, ఆత్మనః, ఉపస్థితా, ఇయమ్, కల్యాణీ, నామ్ని, కీర్తితే, ఏవ, యత్।

అన్వయక్రమము :- హే రాజన్ ఆత్మనః సిద్ధిమ్ అదూరవర్తినీం విగణయ। యత్ కల్యాణీ ఇయం నామ్ని కీర్తిత + ఏవ ఉపస్థితా।

ప్రతిపదార్థము :- హే రాజన్ - ఓ దిలీపమహారాజా! ఆత్మనః - నీయొక్క, సిద్ధిమ్ - మనోరథసిద్ధిని, అదూరవర్తినీమ్ - సమీపమునందున్న దానినిగా, విగణయ - తెలియుము. యత్ - ఏ కారణమువలన, కల్యాణీ - మంగళకరురాలైన, ఇయం నామ్ని - ఈ నందినీధేనువు నామము, కీర్తిత ఏవ - పలుకుచుండగానే, ఉపస్థితా - వచ్చెనో.

తాత్పర్యము :- ఓ దిలీపమహారాజా! నీ మనోరథము ఈడేరు సమయమాసన్నమైనదిగా తెలియుము. మంగళకరురాలైన ఈ నందినీ ధేనువు నామము పలుకుచుండగానే వచ్చుటయే కారణము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అదూరవర్తినీమ్ - **అదూరవర్తినీమ్,** అదూరవర్తిన్యౌ, అదూరవర్తినీః; అదూరవర్తినీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. సిద్ధిమ్ - **సిద్ధిమ్,** సిద్ధీ, సిద్ధీః; సిద్ధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 3. రాజన్ - **హే రాజన్**, హే రాజానౌ, హే రాజానః; రాజన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సంబుద్ధ్యేకవచనాన్తః। 4. విగణయ - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। 5. ఆత్మనః - **ఆత్మనః,** ఆత్మనోః, ఆత్మనామ్; ఆత్మన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 6. ఉపస్థితా - **ఉపస్థితా,** ఉపస్థితే, ఉపస్థితాః; ఉపస్థితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. ఇయమ్ - **ఇయమ్,** ఇమే, ఇమాః; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. కళ్యాణీ - **కళ్యాణీ**, కళ్యాణౌ, కళ్యాణ్యః; కళ్యాణీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. నామ్ని - **నామ్ని/నామని**, నామ్నోః, నామసుః; నామన్‌శబ్దః నకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 10. కీర్తితే - **కీర్తితే,** కీర్తితయోః, కీర్తితేషు; కీర్తితశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 11. యత్ - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. అదూరవర్తినీమ్ - న దూరమ్, అదూరమ్ (నఞ్ తత్పురుష), అదూరే వర్తతే ఇతి అదూరవర్తినీ (కృ.), తామ్।

సంధులు :-

1. విగణయ + ఆత్మనః - విగణయాత్మనః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ఉపస్థితా + ఇయమ్ - ఉపస్థితేయమ్ - గుణసన్ధిః।
3. కీర్తితే + ఏవ - కీర్తిత ఏవ -

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నకారాన్తః పుల్లిఙ్గో రాజన్‌శబ్దః - రాజు

రాజా - రాజానౌ - రాజనః
హే **రాజన్** - హేరాజానౌ - హే రాజనః
రాజనమ్ - రాజానౌ - రాజ్ఞః
రాజ్ఞా - రాజభ్యామ్ - రాజ్ఞః
రాజ్ఞే - రాజభ్యామ్ - రాజభ్యః
రాజ్ఞః - రాజభ్యామ్ - రాజభ్యః
రాజ్ఞః - రాజ్ఞోః - రాజ్ఞామ్
రాజ్ఞి/రాజని - రాజ్ఞోః - రాజసు.

క్రియాదర్శము :- **విగణయ** - 'వి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'గణ - సంఖ్యానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోర్ణిజన్తాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైక వచనాన్తః।

త్వయా సిద్ధిరదూరవర్తినీ గణ్యతామ్। కర్మణిప్రయోగః।

విగణయ/విగణయతాత్ - విగణయతం - విగణయత

సంజీవినీ :- అదూరేతి. - హే రాజన్, ఆత్మనః, సిద్ధిం కార్యస్య, అదూరవర్తినీం శీఘ్రగామినీం, విగణయ విద్ధి, య ద్యతః కారణాత్, కల్యాణీ మఙ్గళమూర్తిః. 'బహ్వాదిభ్య శ్చే' తి జీష్, ఇయం ధేనుః, నామ్ని నామధేయే, కీర్తితే కథిత ఏవ, ఉపస్థితా ఆగతా.

అవతారిక :- నన్దిన్యాః ఆరాధనముపదిశతి -

శ్లో॥ వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వ-
దాత్మానుగమనేన గామ్।
విద్యామభ్యసనేనేవ
ప్రసాదయితుమర్హసి॥ 88

పదవిభాగము :- వన్యవృత్తిః, ఇమామ్, శశ్వత్, ఆత్మానుగమనేన, గామ్, విద్యామ్, అభ్యసనేన, ఇవ, ప్రసాదయితుమ్, అర్హసి।

అన్వయక్రమము :- వన్యవృత్తిః ఇమాం గాం శశ్వత్ ఆత్మానుగమనేన, అభ్యసనేన, విద్యామ్ ఇవ ప్రసాదయితుమ్ అర్హసి।

ప్రతిపదార్థము :- వన్యవృత్తిః - వన్యఫలాహారాదులే జీవనోపాయముగా గలవాడవై, ఇమామ్ గామ్ - ఈ నందినీ ధేనువును, శశ్వత్ - నిరంతరముగా, ఆత్మానుగమనేన - నీ యనుసరణముచే, అభ్యసనేన - అభ్యాసముచేత, విద్యామివ - విద్యనువలె, ప్రసాదయితుమ్ - ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకు, అర్హసి - తగుదువు.

తాత్పర్యము :- వన్యఫలాహారాదులచే జీవనోపాయముగా గలవాడవై ఈ నన్దినీధేనువును ఎల్లప్పుడు అనుసరింపుము. అభ్యాసముచేత విద్యనువలె నీవు అనుసరణముచేత ఈ ధేనువును ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకు తగుదువు.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. వన్యవృత్తిః - **వన్యవృత్తిః**, వన్యవృత్తీ, వన్యవృత్తయః; వన్యవృత్తిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. ఇమామ్ - **ఇమామ్/ఏనామ్**, ఇమే/ఏకే, ఇమాః/ఏనాః; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 3. శశ్వత్ - అవ్యయమ్। 4. ఆత్మానుగమనేన - **ఆత్మానుగమనేన,** ఆత్మానుగమనాభ్యాం, ఆత్మానుగమనైః; ఆత్మానుగమనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. గామ్ - **గామ్**, గావౌ, గాః; గోశబ్దః ఓకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. విద్యామ్ - **విద్యామ్,** విద్యే, విద్యాః; విద్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. అభ్యసనేన - **అభ్యసనేన**, అభ్యసనాభ్యాం, అభ్యసనైః ; అభ్యసనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 8. ఇవ - అవ్యయమ్। 9. ప్రసాదయితుమ్ - 'తుమున్' ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 10. అర్హసి - లట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. వన్యవృత్తిః - వనే భవం వన్యం (స.త.), వన్యం వృతిః యస్య సః, వన్యవృత్తిః (బ.)।
2. ఆత్మానుగమనేన - ఆత్మనః అనుగమనం ఆత్మానుగమనమ్ (ష.త.), తేన।

సంధులు :-

1. వన్యవృత్తిః + ఇమామ్ - వన్యవృత్తిరిమామ్ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
2. అభ్యసనేన + ఇవ - అభ్యసనేనేవ - గుణసన్ధిః।

'అభ్యాసేన హి కౌశలం భవతీ'। 'అనభ్యాసే విషం విద్యా।'

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. శశ్వత్ - అ.(756) - 'సర్వకాలసాతత్యనిత్యసహార్థ - ప్రత్యేకాదిషు వర్తతే'।

ఎ) సర్వకాలే - శశ్వత్ చకార। బి) సాతత్యే - శశ్వత్ వక్తి కుశిక్షితః।

సి) నిత్యే - శశ్వత్ వైరమ్। డి) సహార్థే - శశ్వద్ భుఞ్జాతే చైత్రమైత్రౌ।

ఇ) ప్రత్యేకార్థే - 'శశ్వద్ విశః సవితుర్దైవస్య' - ఋగ్వేదే 1-33-5

2. అథోనరాజ్యం మృగతృష్ణరూపితం దేహేన **శశ్వ**త్పతతా రుజాం భువా।
ఉపాసితవ్యం స్పృహయామహే విభో! క్రియాఫలం ప్రేత్య చ కర్ణరోచనమ్॥
- భాగవతే 10-73-14

అలంకారాలు :- ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

ఉపమానము - విద్య; ఉపమేయము - నందినీ ధేనువు.

సా.ధ. - ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుట; వాచకము - ఇవ.

క్రియాదర్శము :- అర్హసి - 'అర్హ - పూజాయామ్', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

అర్హసి - అర్హథః - అర్హథ

త్వయా గౌః ప్రసాదయితుమర్హ్యా కర్మణిప్రయోగః।

సంజీవినీ :- వన్యవృత్తిరితి. - వనే భవం వన్యం - కన్దమూలఫలాదికం - వృత్తిరాహారో - యస్య సః - తథాభూతః సన్. 'వృత్తి ర్వర్తన జీవనే' ఇత్యమరః, ఇమాం గాం, శశ్వత్ సదా ఆ ప్రసాదమవిచ్ఛేదే నేత్యర్థః, ఆత్మన స్తవ కర్తుః, అనుగమనేన అనుసరణేన, అభ్యసనేన అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామివ, ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుమ్, అర్హసి.

అవతారిక :- కథం ధేనురారాధనీయేత్యాహ -

శ్లో॥ ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః
స్థితాయాం స్థితిమాచర।
నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం
పీతాంభసి పిబేరపః॥ 89

పదవిభాగము :- ప్రస్థితాయామ్, ప్రతిష్ఠేథాః, స్థితాయామ్, స్థితమ్, ఆచర, నిషణ్ణాయామ్, నిషీద, అస్యామ్, పీతాంబసి, పిబేః, అపః।

అన్వయక్రమము :- అస్యాం ప్రస్థితాయామ్ (సత్యాం) ప్రతిష్ఠేథాః। స్థితాయామ్ (సత్యాం) స్థితిమ్ ఆచర। నిషణ్ణాం (సత్యాం) నిషీద। పీతాంభసి (సత్యాం) అపః పిబేః।

ప్రతిపదార్థము :- అస్యామ్ - ఈ నందినీ ధేనువు, ప్రస్థితాయామ్ (సత్యాం) - వెడలినది కాగా, ప్రతిష్ఠేథాః - వెడలి పొమ్ము। స్థితాయామ్ (సత్యాం) - నిలచియుండినది కాగా, స్థితిమ్ - నిలుచుటను, ఆచర - చేయుము। నిషణ్ణాయాం (సత్యాం) - కూర్చున్నదికాగా, నిషీద - కూర్చుండుము; పీతాంభసి (సత్యాం) - నీరు త్రాగుచున్నదికాగా, అపః - నీటిని, పిబేః - త్రాగుము.

తాత్పర్యము :- ఈ నందినీధేనువు - బయలుదేరిన బయలుదేరుము, నిలుచున్న నిలువుము, కూర్చున్న కూర్చొనుము, నీటిని త్రాగుచున్న నీటిని త్రాగుము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అస్యామ్ - **అస్యామ్,** అనయోః, ఆసుః; ఇదమ్శబ్దః మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. ప్రస్థితాయామ్ - **ప్రస్థితాయామ్,** ప్రస్థితయోః, ప్రస్థితాసు; ప్రస్థితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. స్థితాయామ్ - **స్థితాయామ్,** స్థితయోః, స్థితాసు; స్థితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 4. నిషణ్ణాయామ్ - **నిషణ్ణాయామ్,** నిషణ్ణయోః, నిషణ్ణాసు; నిషణ్ణాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 5. పీతాంభసి - పీతాంభసి, పీతాంభసోః, పీతాంభస్సు; పీతాంభశ్శబ్దః సకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 6. ప్రతిష్ఠేథాః - లిఙ్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 7. ఆచర - లోట్ - మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. నిషీద - లోట్ - మధ్యమ పురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 9. పిబేః - లిఙ్ - మధ్యమ పురుషైకవచనాన్తః । క్రియాపదమ్। 10. స్థితిమ్ - **స్థితిమ్,** స్థితే, స్థితీః; స్థితిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 11. అపః - **అపః,** అప్శబ్దః, పకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః నిత్యబహు వచనః, ద్వితీయాబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. పీతాంభసి - పీతం అంభః యయా సా పీతాంభాః (బ.), తస్యామ్।

పాఠాన్తరాలు :- 1. ఆచర - ఆచరేః। 2. స్థానమాచరేః - స్థితిమాచరేః।

సంధులు :-

1. నిషీద + అస్యామ్ - నిషీదాస్యామ్; సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. పిబేః + అపః - పిబేరపః - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

ఎ) **అప్శబ్దః,** పకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః నిత్యబహువచనః,

బి) **ఆప్నోతేర్హ్రస్వశ్చ।** ఆపః। అపః। అద్భిః। అద్భ్యః। అపామ్। అప్సు

సి) వేదములో - ఏకవచనముగాను / బహువచనముగాను ఉంటుంది.

'ఆపోః దేవీః'

డి) 'ఖాని చైవ స్పృ**శేదద్భిః**...' మను. 2-60.

ఇ) ఆప ఇద్వా ఉ భేష జీ। నీరే సర్వరోగాలకు మందు.

- యు.వే. 10-137-6

ఎఫ్) 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమవాసృజత్' - మను 1.8.

జి) 'జ్యోతిషశ్చ వికుర్వాణా**దాపో** రసగుణాః స్మృతాః।

అద్భ్యో గన్ధగుణా భూమిరిత్యేషా సృష్టిరాదితః॥

క్రియాదర్శము :- 1. ప్రతిష్ఠేథాః - 'ప్రతి' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ష్ఠా - గతి నివృత్తౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లిఙి ఆత్మనేపదే మధ్యమపురుషైక వచనాన్తః।

ప్రతిష్ఠేథాః - ప్రతిష్ఠేథాయామ్ - ప్రతిష్ఠేధ్వమ్

2. ఆచర :- 'ఆఙ్' పూర్వకాత్ 'చర - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యర్థే లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆచర/ఆచరతాత్ - ఆచరతం - ఆచరత

3. నిషీద - 'ని' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'షద్ - విశరణగత్యవసాదనే' - ష్విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః

నిషీద/నిషీదయాత్ - నిషీదతం - నిషీదత

4. పిబేః - 'పా - పానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లిఙి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

సంజీవినీ :- గవానుసరణప్రకారమాహ - ప్రస్థితాయామితి. - తస్యాం ధేన్వాం ప్రస్థితాయాం సత్యాం, ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాహి. 'సమవప్రవిభ్యః స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం, స్థితాయాం, నివృత్తగతికాయాం, స్థితిమాచర స్థితిం కురు - తి ష్ఠేత్యర్థః, నిషణ్ణాయా ముపవిష్టాయాం నిషీద ఉపవిశ. విధ్యర్థే లోట్, పీతమమ్భో యయా తస్యాం పీతామ్భసి సత్యామ్, అపః, పిబేః పిబ.

అవతారిక :- వధూరపి తపోవనవిధి తామనుగచ్ఛతు-

శ్లో॥ వధూర్భక్తిమతీ చైనా -
మర్చితామా తపోవనాత్।
ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు
సాయం ప్రత్యుద్వ్రజేదపి॥ 90

పదవిభాగము :- వధూః, భక్తిమతీ, చ, ఏనామ్, అర్చితామ్, ఆ, తపోవనాత్, ప్రయతా, ప్రాతః, అన్వేతు, సాయమ్, ప్రత్యుద్వ్రజేత్, అపి।

అన్వయక్రమము :- వధూః భక్తిమతీ (సతీ) ప్రయతా చ అర్చితామ్ ఏనాం ప్రాతః ఆ తపోవనాత్ అన్వేతు। సాయమ్ అపి ప్రత్యుద్వ్రజేత్।

ప్రతిపదార్థము :- వధూః - భార్య, భక్తిమతీ (సతీ) - భక్తికలిగినదియగుచు, ప్రయతా చ - నియతచిత్తము గలదియునై, అర్చితామ్ + ఏనామ్ - పూజ చేయబడిన ఈ నన్దినీధేనువును, ప్రాతః - ప్రాతఃకాలమునందు, ఆ తపోవనాత్ - తపోవనము వఱకు, అన్వేతు - అనుసరించుగాక! సాయమపి - సాయంకాల మందును, ప్రత్యుద్వ్రజేత్ - ఎదురుకొనిపోవలయును.

తాత్పర్యము :- భార్య సుదక్షిణాదేవి భక్తి కలిగినదియగుచు నియతచిత్తము గలదియునై పూజ చేయబడిన ఈ నందినీధేనువును ప్రాతఃకాలమందు తపోవనము వఱకు అనుసరించుగాక! సాయంకాలమందును ఎదురువెళ్లి స్వాగతించవలయును.

విభక్తులు / క్రియలు :-1. వధూః - **వధూః**, వధ్వౌ, వధ్వః; వధూశబ్దః ఊకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 2. భక్తిమతీ - **భక్తిమతీ,** భక్తిమత్యౌ, భక్తిమత్యః; భక్తిమతీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 3. చ-అవ్యయమ్। 4. ఏనామ్ - **ఏనామ్,** ఏనే, ఏనాః; ఇదమ్శబ్దః మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః । 5. అర్చితామ్ - **అర్చితామ్,** అర్చితే, అర్చితాః; అర్చితాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 6. ఆ-అవ్యయమ్। 7. తపోవనాత్-**తపోవనాత్,** తపోవనాభ్యాం, తపోవనేభ్యః; తపోవనశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః పఞ్చమ్యేకవచనాన్తః । 8. ప్రయతా - **ప్రయతా,** ప్రయతే, ప్రయతాః; ప్రయతాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. అన్వేతు - లోట్ - ప్రథమపురుషైరవచనాన్తః। 10. సాయమ్ - అవ్యయమ్। 11. ప్రత్యుద్వ్రజేత్ - లిఙ్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 12. అపి - అవ్యయమ్।

సమాసాలు :-

1. భక్తిమతీ - భక్తిః అస్యా అస్తీతి భక్తిమతీ।

పాఠాన్తరాలు :- ప్రయతా - ప్రయతామ్।

సంధులు :-

1. వధూః + భక్తిమతీ - వధూర్భక్తిమతీ - విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః।
2. చ + ఏనామ్ - చైనామ్ - వృద్ధిసన్ధిః।
3. ప్రాతః + అన్వేతు - ప్రాతరన్వేతు - విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః।
4. ...వ్రజేత్ + అపి - ...వ్రజేదపి - జశ్త్వమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **'ఆఙ్' - అవ్యయకోశః (151)**

శ్లో॥ ఆఙ్ ఆభిముఖ్యే కరణే గ్రహణే శ్లేషఘర్షణే।
క్రాన్తౌ శాపాధానకాంక్షా నిషేధప్రహ్వతావధే॥

శ్లో॥ విస్రమ్భేఽభివిధౌ బన్ధే స్పర్ధానిర్దేశభూషణే।
సమ్ప్రదాయే పారతన్త్ర్యే స్నానే సంస్థానదైర్ఘ్యయోః॥

శ్లో॥ విజ్ఞానే ఽఙ్గీకృతౌ త్యాగే ఉత్కణ్ఠావృత్తిభోజనే।
స్థానాధ్యానశ్చమాహ్వాననైకట్యే కాలయాపనే॥

శ్లో॥ స్పర్శావష్టమ్భోపరమే భృశే కృచ్ఛ్రాదికర్మణోః
వ్యాపృత్యాదిష్వపి దృశ్యతే।

ఎ) ఆభిముఖ్యే - ఆయాతి, ఆగతః।

బి) కరణే - ఆచారః।

సి) గ్రహణే - ఆదానమ్, ఆసాదయతి।

డి) శ్లేషే - ఆలిఙ్గనమ్, ఆమృశతి।

ఇ) క్రాన్తౌ - ఆరోహతి, ఆవృణోతి, ఆక్రామతే చన్ద్రమాః।

ఎఫ్) శాపే - ఆక్రోశః, ఆక్షారయతి।

జి) ఆధానే - ఆవపతి, ఆధానమ్।

హెచ్) కాంక్షాయామ్ - ఆశాన్తే, ఆశంసనమ్।

ఐ) నిషేధే - ఆక్షేపః, ఆగూరతే।

జె) ప్రహ్వతాయామ్, ఆవర్జనమ్

'దోర్దణ్డాఞ్చితచన్ద్రశేఖరధనుర్దణ్డావభఙ్గోద్యతః' -మహాభారతే 1-74

కె) వధే - ఆలమ్భ్యో గౌః। ... అవ్యయకోశః (151)

క్రియాదర్శము :- 1. అన్వేతు - 'అను' ఇత్యుపసర్గపూర్వకాత్, 'ఇణ్ - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లోటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అన్వేతు/అన్వితాత్ - అన్వీతాం - అన్వియన్తు

2. **ప్రత్యుద్వ్రజేత్** - 'ప్రతి, ఉత్' ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకాత్, 'వ్రజ - గతౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యర్థే లిఙి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రత్యుద్వ్రజేత్ - ప్రత్యుద్వ్రజేతాం - ప్రత్యుద్వ్రజేయుః

సంజీవినీ :- వధూరితి. - వధూ ర్జాయా, భక్తిమతీ సతీ, ప్రయతా నియతచిత్తా ప్రయతా సతీ, గన్ధాదిభిరర్చితా మేనాం గాం, ప్రాత, రా తపోవనాత్. ఆఙ్ మర్యాదాయామ్, పదద్వయం చైతత్ అన్వే త్వనుగచ్ఛతు, సాయ మపి, ప్రత్యుద్వ్రజే త్ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్. విధ్యర్థే లిఙ్.

---

126 **అవతారిక :-** ధేనోః ప్రసాదపర్యన్తం పరిచర్యా కార్యా-

శ్లో॥ ఇత్యాప్రసాదాదస్యా-
స్త్వం పరిచర్యాపరో భవ।
అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః
పితేవ ధురి పుత్రిణామ్॥ **91**

పదవిభాగము :- ఇతి, ఆ, ప్రసాదాత్, అస్యాః, త్వమ్, పరిచర్యాపరః, భవ, అవిఘ్నమ్, అస్తు, తే, స్థేయాః, పితా, ఇవ, ధురి, పుత్రిణామ్।

అన్వయక్రమము :- ఇతి త్వం ఆ ప్రసాదాత్ అస్యాః పరిచర్యాపరః భవ। తే అవిఘ్నమస్తు। పితేవ పుత్రిణాం ధురి స్థేయాః।

ప్రతిపదార్థము :- ఇతి - ఇవ్విధముగా, త్వమ్ - నీవు, ఆ ప్రసాదాత్ - అనుగ్రహపర్యంతము, అస్యాః - ఈ నందినీ ధేనువుయొక్క, పరిచర్యాపరః - శుశ్రూషయందు ఆసక్తుడవు, భవ - కమ్ము. తే - నీకు, అవిఘ్నమ్ - విఘ్నాభావము, అస్తు - కానిమ్ము. పితేవ - తండ్రివలెనే, పుత్రిణామ్ - సత్పుత్రులుగలవారియొక్క, ధురి - ముందఱ, స్థేయాః - ఉందువుగాక!

తాత్పర్యము :- ఇవ్విధముగా అనుగ్రహపర్యంతము నీవు ఈ నందినీధేనువు శుశ్రూషయందు ఆసక్తుడవు కమ్ము. నీకు విఘ్నములు లేకుండు గాక. నీవింక సత్పుత్రులు గలవారిలో అగ్రేసరడవుగా ఉందువుగాక.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఇతి - అవ్యయమ్। 2. ఆ ప్రసాదాత్ - అవ్యయీభావ సమాసః। అవ్యయమ్। 3. అస్యాః - **అస్యాః**, అనయోః, ఆసామ్; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 4. త్వమ్ - **త్వమ్**, యువాం, యూయమ్; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. పరిచార్యపరః - **...పరః**, ...పరౌ, ...పరాః; పరిచర్యాపరశబ్దః, అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైక వచనాన్తః। 6. భవ - **భవ/భవతాత్**, భవతం, భవత; లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। 7. అవిఘ్నమ్ - అవ్యయీభావసమాసః। అవ్యయమ్। 8. అస్తు - లోట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 9. తే - **తే/తవ,** యువయోః/వాం, యుష్మాకం/వః; యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 10. స్థేయాః - లిఙ్ మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 11. పితా - **పితా**, పితరౌ, పితరః ; పితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 12. ఇవ - అవ్యయమ్। 13. ధురి - అవ్యయమ్? 14. పుత్రిణామ్ - పుత్రిణః, పుత్రిణోః, **పుత్రిణామ్**; పుత్రిన్‌శబ్దః నకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠీబహువచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. పుత్రిణామ్ - ప్రశస్తాః పుత్రాః ఏషాం సన్తీతి పుత్రిణః, తేషామ్।
2. అవిఘ్నమ్ - విఘ్నానాం అభావః అవిఘ్నమ్, అవ్యయీభావసమాసః।
3. పరిచర్యాపరః - పరిచర్యాయాం పరః పరిచర్యాపరః।
4. ఆ ప్రసాదాత్ - ప్రసాదపర్యనమ్, అవ్యయీభావసమాసః।

సంధులు :-

1. ఇతి + ఆ ప్రసాదాత్ - ఇత్యాప్రసాదాత్ - యణాదేశసన్ధిః।

2. అస్యాః + త్వమ్ - అస్యాస్త్వమ్ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. పరిచర్యాపరః + భవ - పరిచర్యాపరో భవ - ఉత్వాదేశః।
4. పితా + ఇవ - పితేవ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ధురి -

1. అవ్యయమని - కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు పేర్కొనిరి.
2. బృహత్‌శబ్దకుసుమాకరము - 116వ పేజి చూడగలరు.

ధురి - ధురోః - ధూర్షు - సప్తమీవిభక్తులు.

3. ఎ) శ్లో॥ సిద్ధన్తి కర్మసు మహత్స్వపి యన్నియోజ్యాః
సంభావనాగుణమవేహి తమీశ్వరాణామ్।
కిం వాభవిష్యదరుణస్తమసాం విభేత్తా
తం చేత్సహస్రకిరణో **ధురి** నాకరిష్యత్॥ -అ.శా. 7-165

బి) శ్లో॥ శిష్టాక్రియా కస్యచిదాత్మసంస్థా
సంక్రాంతిరన్యస్య విశేషయుక్తా।
యస్యోభయం సాధు స శిక్షకాణాం
ధురి ప్రతిష్ఠాపయితవ్య ఏవ॥ - మాళవికాగ్నిమిత్రే -1-16

"...అతడే శిక్షకులలో ఉత్తముడు, **అగ్రగణ్యుడు** అగును.

4. భ్రాజభాస**ధుర్వి**ద్యుతోర్జిపౄజ్యుగ్రావస్తు వః క్విప్। (సూ. 3-2-177)

...ధూః ధురౌ।

5. అవ్యయకోశమున ఈ పదము కానరాదు.

శ్లో॥ తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసు-
మపాంసులానాం **ధురి** కీర్తనీయా।
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్॥ - ర.వం. 2-2

అలంకారాలు :- ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

ఉపమానము – దిలీపుని తండ్రి; ఉపమేయము – దిలీపుడు. సా. ధ – సత్పుత్రులుగలవారిలో అగ్రభాగమున నుండుట, వాచకము – ఇవ. ఇది – శ్రౌతి – పూర్ణోపము' గా చెప్పబడును.

క్రియాదర్శము :– 1. **భవ** – 'భూ – సత్తాయామ్', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి, విధ్యర్థే లోటి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

భవ/భవతాత్ – భవతం – భవత।

2. **అస్తు** – 'అస – భువి', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపదీ ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అస్తు/అస్తాత్ – స్తామ్ – సన్తు।

3. **స్థేయాః** – 'ష్ఠా – గతి నివృత్తౌ', ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి ఆశీరర్థే లిజి పరస్మైపదే మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః।

స్థేయాః – స్థేయాస్థం – స్థేయాస్థ।

సంజీవినీ :– ఇతీతి. – ఇత్యనేన ప్రకారేణ, త్వమ్, ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యన్తమ్. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో రి' త్య స్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వమ్' అస్యాః ధేనోః పరిచర్యాపరః శుశ్రూషాపరో, భవ, తే తవ, అవిఘ్నం విఘ్నాభావః – అస్తు. 'అవ్యయం విభక్తీ' త్యాదినా అర్థాభావేఽ వ్యయీభావః, పితేవ, పుత్రిణాం సత్పుత్రవతాం. 'ప్రశంసాయా మినిప్రత్యయః', ధుర్యగ్రే, స్థేయాః. తిష్ఠేత్యాశీరర్థే లిజ్ – తత ఏకారాదేశః, త్వత్సదృశ ఏవ తే పుత్రోఽ స్త్వితి భావ.

అవతారిక :– గురోరాదేశం దిలీపః ప్రతిజగ్రాహ –

శ్లో॥ తథేతి ప్రతిజగ్రాహ
ప్రీతిమాన్సపరిగ్రహః।
ఆదేశం దేశకాలజ్ఞ–
శ్శిష్యశ్శాసితురానతః॥ 92

పదవిభాగము :– తథా, ఇతి, ప్రతిజగ్రాహ, ప్రీతిమాన్, సపరిగ్రహః, ఆదేశమ్, దేశకాలజ్ఞః, శిష్యః, శాసితుః, ఆనతః।

అన్వయక్రమము :– దేశకాలజ్ఞః ప్రీతిమాన్ శిష్యః సపరిగ్రహః ఆనతః శాసితుః ఆదేశం తథేతి ప్రతిజగ్రాహ।

ప్రతిపదార్థము :– దేశకాలజ్ఞః – దేశకాలముల నెఱిగినవాడును, ప్రీతిమాన్ – సంతోషవంతుడును, శిష్యః – శిష్యుడు అగు దిలీపుడు, సపరిగ్రహః – భార్యా సమేతుడై, ఆనతః – వినమ్రుడగుచు, శాసితుః – గురువగు వసిష్ఠులవారియొక్క, ఆదేశమ్ – ఆజ్ఞను, తథేతి – అట్లేయని, ప్రతిజగ్రాహ – అంగీకరించెను.

తాత్పర్యము :– దేశకాలములనెఱిగివాడు, సంతోషవంతుడు, శిష్యుడు అగు దిలీపుడు భార్యాసమేతుడై వినమ్రుడగుచు గురువగు వసిష్ఠులవారి ఆజ్ఞ 'అట్లేయని' అంగీకరించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తథా – అవ్యయమ్। 2. ఇతి – అవ్యయమ్। 3. ప్రతిజగ్రాహ – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 4. ప్రీతిమాన్ – **ప్రీతిమాన్,** ప్రీతిమన్తౌ, ప్రీతిమన్తః; ప్రీతిమత్‌శబ్దః తకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 5. సపరిగ్రహః – **సపరిగ్రహః**, సపరిగ్రహౌ, సపరిగ్రహాః, సపరిగ్రహశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. ఆదేశమ్ – **ఆదేశమ్,** ఆదేశౌ, అదేశాన్; ఆదేశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 7. దేశకాలజ్ఞః – **దేశకాలజ్ఞః,** దేశకాలజ్ఞౌ, దేశకాలజ్ఞాః; దేశకాలజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. శిష్యః – **శిష్యః**, శిష్యౌ, శిష్యాః; శిష్యశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 9. శాసితుః – **శాసితుః**, శాసిత్రోః, శాసితౄణామ్; శాసితృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేక వచనాన్తః। 10. ఆనతః – **ఆనతః**, ఆనతౌ, ఆనతాః; ఆనతశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :–

1. ప్రీతిమాన్ – ప్రీతిః అస్య అసి ఇతి। తద్ధి.।
2. సపరిగ్రహః – పరిగ్రహేణ సహ వర్తతే ఇతి (బ.)।
3. దేశకాలజ్ఞః – దేశశ్చ కాలశ్చ, దేశకాలౌ (ద్వం.) దేశకాలౌ జానాతీతి (కృ.)।

సంధులు :–

1. తథా + ఇతి – తథేతి – గుణసన్ధిః।
2. దేశకాలజ్ఞః + శిష్యః – దేశకాలజ్ఞశ్శిష్యః – శ్చుత్వసన్ధిః।

3. శిష్యః + శాసితుః - శిష్యశ్శాసితుః - శ్చుత్వసన్ధిః।
4. శాసితుః + ఆనతః - శాసితురానతః - విసర్గసన్ధిః। రేఫాదేశః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. **పరిగ్రహః** (పుం.) -

ఎ) పరిగ్రహణమితి। పరి + గ్రహ్ + 'గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' ఇతి అప్।
సైన్యపశ్చాద్భాగః। పత్నీ। భార్యా।

బి) శ్లో।। నివవృతే స మహార్ణవరోధసః సచివకారితబాలసుతాఞ్జలీన్।
సమనుకమ్ప్య **సపత్నపరిగ్రహా**ననలకా నలకానవమాం పురీమ్।।
- ర.వం. 9-14

సి) శ్లో।। అత్ర గాథా వాయుగీతాః కీర్తయన్తి పురవిదః।
యథా బీజం న వప్తవ్యం పుంసా **పరపరిగ్రహే**।। -మను 9-42

క్రియాదర్శము :- ప్రతిజగ్రాహ - ప్రతిపూర్వకాత్, 'గ్రహ - ఉపాదానే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ప్రతిజగ్రాహ - ప్రతిజగృహతుః - ప్రతిజగృహుః

శిష్యేణాదేశః ప్రతిజగృహే। కర్మణిప్రయోగః।

శ్లో।। **ప్రతిజగ్రాహ** కాళింగః తమస్త్రైర్గజసాధనః।
పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః।।
- ర.వం. 4-40

సంజీవినీ :- తథేతి. - దేశకాలజ్ఞః - దేశోఽగ్ని7సన్నిధిః - కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకాలః - విశిష్టకాలోత్పన్నమార్షజ్ఞాన మవ్యాహతమితి జానన్ అత ఏవ ప్రీతిమాన్ శిష్యః అన్తేవాసీ. 'ఛాత్రాన్తేవాసినౌ శిష్యే' విత్యమరః - స రాజా, సపరిగ్రహః సపత్నీకః సన్ 'పత్నీ పరిజనాదాన మూల శాపాః పరిగ్రహా' ఇత్యమరః , ఆనతః వినయనమ్రః సన్నిత్యర్థః, శాసితు రాదేశితుః, గురోర్వసిష్ఠస్య, ఆదేశ మాజ్ఞాం, త థేతి ప్రతిజగ్రాహ యథోద్దిష్టం తథైవ కరోమీత్యఙ్గీకృతవానిత్యర్థః.

అవతారిక :- అథ ప్రదోషే రాజానాం సంవేశాయ విససర్జమునిః।-

శ్లో।। అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞ-
స్సంవేశాయ విశాంపతిమ్।
సూనుస్సూనృతవాక్ స్రష్టు-
ర్విససర్జోర్జితశ్రియమ్।। 93

పదవిభాగము :- అథ, ప్రదోషే, దోషజ్ఞః, సంవేశాయ, విశాంపతిమ్, సూనుః, సూనృతవాక్, స్రష్టుః, విససర్జ, ఊర్జితశ్రియమ్।

అన్వయక్రమము :- అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞః సూనృతవాక్ స్రష్టుః సూనుః ఊర్జితశ్రియం విశాంపతిం సంవేశాయ విససర్జ।

ప్రతిపదార్థము :- అథ - పిమ్మట, ప్రదోషే - రజనీముఖమున (రాత్రి సమయమున), దోషజ్ఞః - విద్వాంసుడు, సూనృతవాక్ - సత్యప్రియభాషియగు, స్రష్టుః - బ్రహ్మయొక్క, సూనుః - పుత్రుడగు వసిష్ఠుడు, ఊర్జితశ్రియమ్ - సమృద్ధమైన సంపదగల, విశాంపతిమ్ - ప్రజాధిపతియైన దిలీపుని. సంవేశాయ - నిద్రించుటకొఱకు, విససర్జ - విడిచిపెట్టెను.

తాత్పర్యము :- పిమ్మట రాత్రి సమయమున విద్వాంసుడును, సత్యప్రియభాషియు, బ్రహ్మమానసపుత్రుడగు వసిష్ఠుడు సమృద్ధమైన సంపదలుగల ప్రజాధిపతియైన దిలీపుని నిద్రించుటకొఱకు పంపెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అథ - అవ్యయమ్। 2. ప్రదోషే - **ప్రదోషే**, ప్రదోషయోః , ప్రదోషేషు; ప్రదోషశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 3. దోషజ్ఞః - **దోషజ్ఞః,** దోషజ్ఞౌ, దోషజ్ఞాః; దోషజ్ఞశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 4. సంవేశాయ - **సంవేశాయ**, సంవేశాభ్యాం, సంవేశేభ్యః; సంవేశశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః చతుర్థ్యేకవచనాన్తః। 5. విశాంపతిమ్ - **విశాంపతిమ్**, విశాంపతే, విశాంపతీన్; విశాంపతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 6. సూనుః - **సూనుః**, సూనూ, సూనవః; సూనుశబ్దః ఉకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. సూనృతవాక్ - **సూనృతవాక్**, సూనృతవాచౌ, సూనృతవాచః; సూనృతవాక్ఛబ్దః చకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. స్రష్టుః - **స్రష్టుః**, స్రష్ట్రోః, స్రష్టౄణామ్; స్రష్టృశబ్దః ఋకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 9. విససర్జ - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। 10. ఊర్జితశ్రియమ్ - **...శ్రియమ్**, ...శ్రియౌ, ...శ్రియః ; ఊర్జితశ్రీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః।

సమాసాలు :-

1. దోషజ్ఞః - దోషం జానాతి ఇతి (కృ.)।
2. సూనృతవాక్ - సూనృతా వాక్ యస్య సః (బ.)।
3. ఊర్జితశ్రియమ్ - ఊర్జితా శ్రీః యేన సః, ఊర్జితశ్రీః (బ.)। తమ్।

సంధులు :-

1. దోషజ్ఞః + సంవేశాయ - దోషజ్ఞస్సంవేశాయ - విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
2. సూనుః + సూనృతవాక్ - సూనుస్సూనృతవాక్ -విసర్గసన్ధిః।
3. స్రష్టుః + విససర్జ - స్రష్టుర్విససర్జ - విసర్గసన్ధిః (రేఫాదేశః)।
4. విససర్జ + ఊర్జితశ్రియమ్ - విససర్జోర్జితశ్రియమ్ - గుణసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సూనుః (పుం.) - సూనుః (స్త్రీ.); సూనూః (స్త్రీ.)

సూనుః (పుం) :- ఎ) సూయతే ఇతి। సూ + 'సువః కిత్' ఇతి ను, స చ కిత్।

సన్తతిః। ఆత్మజః। తనుజః। పుత్రః। ప్రసూతిః। సుతః। తనయః....

బి) శ్లో॥ తస్యాం రఘో**స్సూను**రుపస్థితాయాం
వృణీత మాం నేతి సమాకులోఽభూత్।
వామేతరస్సంశయమస్య బాహుః
కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద॥ - ర.వం. 6-68

'ఆ ఇందుమతీదేవి సమీపించుచున్నదగుచుండ రఘుమహారాజునకు కొమరుడైన అజమహారాజు...'

సి) '**సూనుః** పుత్రేఽనుజే రవౌ' ఇతి విశ్వః।

డి) 'పితురహవేవైకో **సూను**రభవమ్'... ఇతి కాదంబర్యామ్

ఇ) శ్లో॥ **సూనుః** సన్తతిరాత్మజశ్చ తనుజః పుత్రః ప్రసూతిః సుతః।
తుక్ తోకం తనయశ్చ నన్దన ఇతి ప్రాజ్ఞైరపత్యం స్మృతమ్॥ 497
- అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము :- విససర్జ - 'వి' త్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'సృజ విసర్గే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

విససర్జ - విససృజతుః - విసజృజుః

సంజీవినీ :- అథేతి. - అథ, ప్రదోషే రజనీముఖే. 'ప్రదోషో రజనీముఖమి' త్యమరః, దోషజ్ఞః విద్వాన్, 'విద్వాన్ విపశ్చి ద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః, సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్. 'ప్రియం సత్యం చ సూనృత మి' తి హలాయుధః, స్రష్టుస్సూనుః బ్రహ్మపుత్రః మునిః - అనేన ప్రకృత కార్యనిర్వాహకత్వం సూచితమ్, ఊర్జితశ్రియం విశామ్పతిం మనుష్యేశ్వరం. 'ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజా వి' త్యమరః, సంవేశాయ నిద్రాయై, విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాపః స్వప్న స్సంవేశ' ఇత్య పీ త్యమరః.

అవతారిక :- వ్రతార్థం వన్యామేవ సామగ్రీమకల్పయత్।

**శ్లో॥ సత్యామపి తపఃసిద్ధౌ
నియమాపేక్షయా మునిః।
కల్పవిత్కల్పయామాస
వన్యామేవాస్య సంవిధామ్॥ 94**

పదవిభాగము :- సత్యామ్, అపి, తపఃసిద్ధౌ, నియమాపేక్షయా, మునిః, కల్పవిత్ కల్పయమాస, వన్యామ్, ఏవ, అస్య, సంవిధామ్।

అన్వయక్రమము :- కల్పవిత్ మునిః తపః సిద్ధౌ సత్యామపి నియమాపేక్షయా అస్య వన్యామేవ సంవిధామ్ కల్పయామాస।

ప్రతిపదార్థము :- కల్పవిత్ - వ్రతవిధానమునెఱిగినవాడగు, మునిః - వశిష్ఠుడు, తపస్సిద్ధౌ - తపస్సిద్ధి, సత్యామపి - ఉండినదైనను, నియమాపేక్షయా - గోసేవావ్రతాపేక్షచేత, అస్య - ఈ దిలీపమహారాజునకు, వన్యామేవ - వనమందు పుట్టినదేయగు, సంవిధామ్ - కుశాదిశయనవస్తు సముదాయమును, కల్పయామాస - సమకూర్చెను.

తాత్పర్యము :- వ్రతవిధానము నెఱిగినవాడగు వశిష్ఠుడు, తపస్సిద్ధి ఉండినదైనను గోసేవావ్రతాపేక్షచేత ఈ దిలీపమహారాజునకు వనమందు పుట్టినదేయగు కుశాదిశయనవస్తు సముదాయమును సమకూర్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సత్యామ్ - **సత్యామ్,** సత్యోః, సతీషు; సతీశబ్దః ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 2. అపి - అవ్యయమ్। 3. తపః సిద్ధౌ - **తపఃసిద్ధ్యాం/తపఃసిద్ధౌ,** తపఃసిధ్యోః; తపఃసిద్ధిషు; తపస్సిద్ధిశబ్దః ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 4. నియమాపేక్షయా - **నియమాపేక్షయా,** నియమాపేక్షాభ్యామ్, నియమాపేక్షాభిః; నియమాపేక్షాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 5. మునిః - **మునిః,** మునీ, మునయః; మునిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. కల్పవిత్ - **కల్పవిత్,** కల్పవిదౌ, కల్పవిదః; కల్పవిత్‌శబ్దః దకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 7. కల్పయామాస - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్। 8. వన్యామ్ - **వన్యామ్,** వన్యే, వన్యాః; వన్యాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 9. ఏవ - అవ్యయమ్। 10. అస్య - **అస్య,** అనయోః, ఏషామ్; ఇదమ్‌శబ్దః మకారాన్తః పుల్లిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః। 11. సంవిధామ్ - **సంవిధామ్,** సంవిధే, సంవిధాః; సంవిధాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః

సమాసాలు :-

1. కల్పవిత్ - కల్పం జానాతి ఇతి (కృ.)।
2. నియమాపేక్షయా - నియమస్య అపేక్షా, నియమాపేక్షా (ష.త.) తయా।
3. తపఃసిద్ధౌ - తపసః సిద్ధిః - తపస్సిద్ధిః (ష.త.) తస్యామ్।

సంధులు :-

1. ఏవ + అస్య - ఏవాస్య - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కల్పః (పుం.)

ఎ) **కల్ప్యతే** విధీయతే అసౌ। కృప్ + కర్మణి ఘఞ్। **విధిః**।

శ్లో॥ ఏష వై ప్రథమః కల్పః ప్రదానే హవ్యకవ్యయోః।
అనుకల్పస్త్వయం జ్ఞేయః సదా సద్భిరనుష్ఠితః। - ఇతి మనుః 3-147

బి) కల్ప్యతే సృష్టిర్నాశో వా అత్ర। కృప్ + ణిచ్, అధికరణే ఘః। **ప్రలయః**।

శ్లో॥ "యుగానాం సప్తతిః సైకా మన్వన్తరమిహోచ్యతే
కృతాబ్దసంఖ్యస్తస్యాన్తే సన్ధిః ప్రోక్తో జలప్లవః।

ససన్ధయస్తే మనవః **కల్పే** జ్ఞేయాశ్చతుర్దశ
కృతప్రమాణకల్పాదౌ సన్ధిః పంచదశ స్మృతః॥"

సి) కల్ప్యతే స్వక్రియాయై సమర్థో భవత్యత్ర। కృప్ + అధికరణే ఘః। బ్రాహ్మం దినం దైవద్విసహస్రయుగమ్।

శ్లో॥ కల్పాన్ కల్పవికల్పాంశ్చ చతుర్యుగవికల్పితాన్।
కల్పాన్తస్య స్వరూపఞ్చ యుగధర్మాంశ్చ కృత్స్నశః॥
- ఇతి విష్ణుపురాణే 1-1-12

డి) ఉపనీయ తు యః శిష్యం వేదమధ్యాపయేద్ ద్విజః
సకల్పం సరహస్యం చ తమాచార్యం ప్రచక్షతే॥ - మను 2-140

2. 'కల్పవృక్షఫలదర్మి కాంక్షితం సద్య ఏవ సుకృతాం హి పచ్యతే'
- ర.వం. 11-50

ఇ కల్పవృక్షంలాగా వెంటనే ఫలితాన్ని ప్రసాదించే పుణ్యాత్ముల సంకల్పాలు వెంటనే ఫలిస్తాయి.

3. 'దిలీపుడు **సన్తానవంతుడగునని**' ఈ శ్లోకమునందు సూచితమైనట్లుగా భావింపదగును.

క్రియాదర్శము :- కల్పయామాస

'క్లపూ - సామర్థ్యే', ఇత్యస్మాణ్ణిజన్తాదామన్తాదనుప్రయుక్తాత్, 'అస - భువి', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

కల్పయామాస - కల్పయామాసతుః - కల్పయామాసుః

సంజీవినీ :- సత్యామితి. - కల్పవిత్ వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తపస్సిద్ధౌ సత్యామపి తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః; నియమాపేక్షయా తదా ప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా, అస్య రాజ్ఞః, వన్యామేవ, సంవిధీయతే, అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయనసామగ్రీ - తామ్. 'ఆత శ్చోపసర్గ' ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః. 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా మి' తి కర్మార్థత్వం, కల్పయామాస సంపాదయామాస.

అవతారిక :- రాజా కుశయనే నిశాం నినాయ -

శ్లో॥ నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా-
మధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః।
తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం
సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ॥ 95

పదవిభాగము :- నిర్దిష్టామ్, కులపతినా, సః, పర్ణశాలామ్, అధ్యాస్య, ప్రయత పరిగ్రహద్వితీయః, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానామ్, సంవిష్టః, కుశశయనే, నిశామ్, నినాయ।

అన్వయక్రమము :- సః కులపతినా నిర్దిష్టాం పర్ణశాలామ్ అధ్యాస్య ప్రయత పరిగ్రహద్వితీయః కుశశయనే సంవిష్టః (సన్) తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం నిశాం నినాయ।

ప్రతిపదార్థము :- సః - ఆ దిలీపమహారాజు, కులపతినా - కులగురువగు వసిష్ఠునిచేత, నిర్దిష్టామ్ - చూపబడిన, పర్ణశాలామ్ - పర్ణశాలయందు, అధ్యాస్య - ఉండి, ప్రయత - పరిగ్రహ - ద్వితీయః - పరిశుద్ధురాలైన భార్యయే రెండవదిగా కలవాడై, కుశశయనే - దర్భపాన్పునందు, సంవిష్టస్సన్ - పండుకొన్నవాడగుచు, తచ్ఛిష్య - అధ్యయన - నివేదిత - అవసానామ్ - ఆ వసిష్ఠుని శిష్యులయొక్క వేదపఠనచేత తెలియబడిన అంతము కలిగిన, నిశామ్ - రాత్రిని, నినాయ - గడపెను.

తాత్పర్యము :- ఆ దిలీపమహారాజు కులగురువగు వసిష్ఠునిచేత చూపింపబడిన పర్ణశాలయందుండి, నియమముగా భార్యాసమేతుడై ఆ రాత్రి దర్భపాన్పునందు పండుకొన్నవాడై వేకువజామున వసిష్ఠశిష్యుల వేదాధ్యయనము చేత మేలుకొన్నవాడయ్యెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. నిర్దిష్టామ్ - **నిర్దిష్టామ్**, నిర్దిష్టే, నిర్దిష్టాః; నిర్దిష్టాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 2. కులపతినా - **కులపతినా,** కులపతిభ్యాం, కులపతిభిః; కులపతిశబ్దః ఇకారాన్తః పుల్లిఙ్గః తృతీయైకవచనాన్తః। 3. పర్ణశాలామ్ - **పర్ణశాలామ్**, పర్ణశాలే, పర్ణశాలాః; పర్ణశాలాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైక వచనాన్తః। 4. అధ్యాస్య - ల్యప్ప్రత్యయాన్తమవ్యయమ్। 5. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః

- **...ద్వితీయః**, ...ద్వితీయౌ, ...ద్వితీయాః; ...ద్వితీయశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 6. తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానామ్ - **...అవసానాం**, ...అవసానే, ...అవసానాః; ...అవసానాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గఃద్వితీయైకవచనాన్తః । 7. సంవిష్టః - **సంవిష్టః**, సంవిష్టౌ, సంవిష్టాః; సంవిష్టశబ్దః అకారాన్తః పుల్లిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః। 8. కుశశయనే - **కుశశయనే,** కుశశయనయోః, కుశశయనేషు; కుశశయనశబ్దః అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః। 9. నిశామ్ - **నిశాం,** నిశే, నిశాః; నిశాశబ్దః ఆకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః। 10. నినాయ - లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః। క్రియాపదమ్।

సమాసాలు :-

1. కులపతినా - కులస్య పతిః - కులపతిః (ష.త.) తేన।
2. ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః - ప్రయతః చాసౌ పరిగ్రహః చ, ప్రయతపరిగ్రహః , ప్రయతపరిగ్రహః ద్వితీయా యస్య సః, ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః। (బ.)।
3. తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానామ్ - తస్య శిష్యాః తచ్ఛిష్యాః (ష.త.), తచ్ఛిష్యాణాం అధ్యయనం తచ్ఛిష్యాధ్యయనమ్ (ష.త.), తచ్ఛిష్యాధ్యయనేన నివేదితః, (తృ.త.) తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితః, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితః అవసానః యస్యాః సా, తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానా, (బ.), తామ్।
4. కుశశయనే - కుశానాం శయనమ్ కుశశయనమ్ (ష.త.), తస్మిన్।

'కుశైర్దర్భైః పరికల్పితం శయనం తస్మిన్। శాకపార్థివాదిసమాసః।

-అని చారిత్రవర్ధనుడు

పాఠాన్తరాలు :- పర్ణశాలామ్ - ధర్మశాలామ్।

సంధులు :-

1. సః + పర్ణశాలామ్ - స పర్ణశాలామ్, సులోపః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కుశమ్ (నపుం.పు.)

ఎ) కు పాపం శ్యతి నాశయతి। కు + శో + డః, యద్వా కౌ భూమౌ శేతే రాజతే శోభతే ఇత్యర్థః। తృణవిశేషః; కుథః, **దర్భః**। పవిత్రమ్।...

బి)1.**"కుశో దర్భస్తథా బర్హిః సూచ్యగ్రో యత్ర భూషణః।**
తతోఽన్యో దీర్ఘపత్రః స్యాత్ క్షురపత్రస్తథైవ చ॥"

2. పూజాకాలే సర్వదైవ కుశహస్తో భవేచ్ఛుచిః।
తర్జన్యా రజతం ధార్యం స్వర్ణం ధార్యమనామయా॥

3. కుశకార్యకరం యస్మాన్న తు వన్యాః కుశాః కుశాః।
కుశేన రహితా పూజా విఫలా కథితా మయా॥
నాన్యస్య రజతం స్వర్ణం ధార్యం హి నిజమఙ్గలే
- ఇతి వరదాతన్త్రే - ।పటలః।

సి) శ్లో॥ ...బర్హిర్దర్భః కుథః **కుశః** - 191
- అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) ముఞ్జాలాభే తు కర్తవ్యాః కుశాశ్మన్తకబల్వజైః।
త్రివృత్తా గ్రన్థినైకేన త్రిభిః పఞ్చభిరేవ వా॥ - మను 2-43

ఛందస్సు :- ఇది ఈ సర్గమున చివరిశ్లోకము కనుక వేరే ఛందస్సున కూర్పబడినది. ఇది 'అతిజగతీ' ఛందస్సున **'ప్రహర్షిణీ'** వృత్తమున నిబంధింపబడినది. తల్లక్షణం యథా -

'త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షణీయమ్' మ, న, జ, ర, గ (3,10)

శ్లో॥ తే రేఖాధ్వజకులిశాతపత్రచిహ్నం
సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్।
ప్రస్థానప్రణతిభిరఙ్గులీషు చక్రుః
మౌళిస్రక్చ్యుతమకరన్దరేణుగౌరమ్॥ - ర.వం. 4-88

క్రియాదర్శము :- నినాయ -'ణీఞ్ - ప్రాపణే', ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

నినాయ - నిన్యయః - నిన్యుః

శ్లో॥ విస్రస్తమంసాదపరో విలాసీ
రత్నానువిద్ధాఙ్గదకోటిలగ్నమ్।

ప్రాలమ్బముత్కృష్య యథాప్రవేశం
నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః॥ - ర.వం. 6-14

సంజీవినీ :- నిర్దిష్టామితి. - స రాజా, కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన, నిర్దిష్టాం పర్ణశాలామ్ - అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ - తస్యా మధిష్ఠానం కృత్వేత్యర్థః' అధి శీఙ్ స్థాసాం కర్మే' త్యనేన ఆధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా, ప్రయతో నియతః - పరిగ్రహః పత్నీ - ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః, కుశానాం శయనే, సంవిష్టః సుప్తః సన్, తస్య వసిష్ఠస్య - శిష్యాణామ్ - అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన - నివేదితః అవసానో యస్యాస్తాం, నిశాం, నినాయ గమయామాస; అపర రాత్రాధ్యయనే మనుః. 'స నిశాన్తే పరిశ్రాన్తో బ్రహ్మాధీత్య పునః స్వపేత్' - గౌతమ శ్చ. 'స చాప్యపరరా త్రాదా వధీ త్యపి పునః స్వపే ది' తి. ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్, ఉక్తం చ. మ్నౌజ్రౌగ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితి.

ఈ రఘువంశమహాకావ్యప్రథమసర్గకు నాచే చేయబడిన 'మృణాళినీ' వ్యాఖ్యానము 14-6-2013 ఉదయం గం. 8-42ని.లకు ప్రారంభింపబడి, 7-7-2013న సాయంసమయమున గం. 5-12ని.లకు పూర్తికావింపబడినది.

ఇతి రావిమోహనరాయరచితాయాం మృణాళినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః।
శ్రీః

శ్రీః

ఆనందదేవాయనివల్లభదేవవిరచితటీకాసహితః

రఘువంశః

ప్రథమః సర్గః

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भोराजिराजिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स नः पायाद्गणाधिपः ।। १ ।।

कालिदासोक्तयः कुत्र व्याख्यातारो वयं क्व च ।
तदिदं मन्ददीपेन नाट्यवेश्मप्रकाशनम् ।। २ ।।

तथापि क्रियते ऽस्माभिः पञ्चिका रघुवर्णने ।
टीकाविरहखेदार्तसाधुसार्थदुरवर्तितैः ।। ३ ।।

इह सकलव्यापारप्रवृत्ताविष्टदेवतासंस्तवनमभिमतसिद्धिहेतुः किमुत त्रिवर्गयशोनिदानस्य काव्यस्य रचनायामिति चेतसि कृत्वाह --

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।। **२**

पितरौ माता च पिता च तावित्येकशेषः। वागर्थौ शब्दाभिधेयौ वाच्यवाचकाविव सम्पृक्तावेकीभूतौ । यदुक्तम् -

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषो ऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।। इति ।

एकीभूतावन्योन्यमव्यभिचारात् ।
इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धे योग्यता तथा ।।

शब्दः कारणमर्थस्य स हि तेनोपपाद्यते ।
तथा हि बुद्धिविषयाच्छब्दादर्थः प्रतीयते ।।

किमर्थम्। शब्दार्थयोः परिज्ञानाय। तत्तत्त्वपरिज्ञानात्किल पुरुषार्थावाप्तिः। सा च तदभिनत्या सुलभा। काव्योपयोग्यलङ्कारविषयवागर्थ प्रतिपत्तये इत्यर्थः।

पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां येन माता गरीयसी ।।

इति मातुरभ्यर्हितत्वात्पार्वत्याः पूर्वनिपातः ।। १ ।।

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।। **२**

समुद्रं तर्तुकामः काण्डप्लवेन। यथा काण्डप्लवेनोदधितरणं दुःसहमेवमस्मदीयया धिया सूर्यवंशवर्णनमित्यर्थः। सूर्यः प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्य वंशस्य कुलस्य स तथोक्तः । अल्पविषया किञ्चिज्ज्ञा मतिर्बुद्धिः। क्वेत्यसम्भावनायाम्। दुस्तरं दुर्लङ्घम् । मोहादज्ञानात् ।। २ ।।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्यवहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ।। **३**

अहं नूनमुपहास्यतां गमिष्यामि । यतो मन्दबुद्धिः सन् कवीनां सुबन्ध्वादीनां सम्बन्धियशःप्रार्थी कीर्त्यर्थी । उन्नतपुरुषप्राप्ये ऊर्ध्वबाहुः खर्वो भूस्थो यथा लोकेनोपहस्यते ।। ३ ।।

यद्येवं तन्मूक एवास्स्वेत्याह -

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशे ऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ।। **४**

अथवेत्युपायस्मरणे पक्षान्तरे । ममोपायो वर्णयितुं प्रसरो विद्यते । यतो व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः कविभिः कृतं वाचां द्वारं प्रवेशोपायो यस्य तस्मिन्। रत्ने हीरकोपलेन विद्धे सूत्रस्य यथा प्रवेशो विद्यते ।। ४ ।।

कथं कथान्तराण्युत्सृज्यात्रादर इत्याह -

सो ऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ।। ५

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ।। ६

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ।। ७

शैशवे ऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।। ८

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवो ऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रतारितः ।। ९

कुलकम् ।। यस्य मे तद्वर्णन एवंविधा गतिरुपायो ऽस्ति सो ऽहं रघूणामन्वयं वक्ष्य इति समन्वयः। अल्पभारतीप्रपञ्चोऽपि भवन् । तेषां रघूणां गुणैरौदार्यादिभिः कर्णमागत्य चापलाय वर्णनाय प्रेरितो नियुक्तः। आजन्मशुद्धानां जन्मनः प्रभृत्यदोषाणाम् । तत्र त्रिविधा शुद्धिः। जन्मशुद्धिरुदात्तकुलद्वयप्रसवेन । विद्याशुद्धिरागमात्सर्वशास्त्रावगमेन । कर्मशुद्धिरागमोक्ताचारचरणं निषिद्धवर्जनं च । आफलोदयकर्मणां फलोदयपर्यन्तं कर्म येषाम् । अनेन मन्त्रज्ञतापि प्रतिपादिता । यदुक्तम् । 'कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पद्देश-

135

कालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः'। आसमुद्रक्षितीशानां न तु मण्डलमात्रेश्वराणाम् । नाकः स्वर्गः। वर्त्म मार्गः। अनेन चक्रवर्तिताकथनम्। यथाविधि शास्त्रोक्तविधानेन हुता गार्हस्पत्याहवनीयदक्षिणाग्नयो यैस्तेषामित्याहिताग्नित्वोक्तिः। इच्छापूरणपर्यन्तं पूजिता अर्थिनो यैस्तेषामित्यौदार्योक्तिः। अपराधानुसारेण दण्डो दमनं येषाम् । कर्मस्ववस रजागरूकाणां ब्राह्ममुहूर्तोत्थायिनां वा। त्यागाय दानाय न तु भोगार्थं सञ्चितानि धनानि यैस्तेषां । सत्यं रक्षितुं न त्वशक्त्याल्पं वदन्ति ये तेषाम्। यशोर्थं जेतुमिच्छूनां न तु लोभेन वैरेण वा । उक्तं च । सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिः। इत्यादि । अथवा । उत्साहमन्त्रप्रभुशक्तियुक्त इति । स च त्रिधा । धर्मविजयी लोभविजय्यासुरविजयी चेति। सन्ततये न रागाद्दारैः सङ्गच्छन्ते ये तेषाम् । पितृणनिवारणार्थं गृहस्थानाम्। बाल्ये ऽभ्यस्ताश्चतस्र आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतयो विद्या यैस्तेषाम् । तारुण्य इन्द्रियार्थकामानामुपभोगवताम्। स्थविरभावे वानप्रस्थानाम् । समाधिना पर्यन्ते उत्सृष्टदेहानाम् ।। ५-९ ।।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ।। १०

साधवो ऽन्वयमाकर्णयितुं योग्या भवन्ति न त्वन्ये । यतः शोभनाशोभनयोः प्रकाशकारणभूताः । यस्मात्सुवर्णस्य नैर्मल्यमौज्ज्वल्यं मलश्च वह्नौ जनेन दृश्यते, न तु जलादिके । इह च वंशक्रमो हरिवंशपुराणाश्रितो न तु रामायणाश्रितः ।। १० ।।

तमेव वंशं वर्णयितुमाह -

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।। ११

मनुः प्रसिद्धो रविजो भूमिं क्षियन्ति पालनार्थं निवसन्तीति राजानस्तेषां प्रथमो बभूव । बुद्धिमतां पूज्यः । यथा वेदानां पूर्व ओङ्कारो ऽभूत् । सो ऽपि बुद्धिमतां पूज्यः ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२

मनुकुल इक्ष्वाकुककुत्स्थसगरादिजनिते दिलीप इति नृपचन्द्रो ऽजनि। शुद्धयः पूर्वोक्ताः सन्ति यत्र स तस्मिन् । अतिशुद्धः। समुद्रे यथा चन्द्रोऽजनि॥१२॥

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः सालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३

विशालं मांसलं वक्षो यस्य सः। उक्षण इवांसौ यस्य सः। पीवरांसः। वृक्षवदुन्नतः। अथवा सालाख्यो वृक्षः। आजानुबाहुः। क्षत्रियाणां सम्बन्ध्याचारो देवताविशेषो वा स्वव्यापारे युक्तं प्रजानियमनादिके शक्तं शरीरमाश्रितः। मूर्त इवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४

आत्मना देहेन भूमिमाक्रम्य स्थितः। सर्वेभ्यो ऽधिक उत्कर्षो बलं वा यस्य।

अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्यये ऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥

सर्वेषां तेजो दीप्तिं वा तिरस्करोति यः। सर्वेणां मध्य उच्चो महाप्राणश्च। यथा मेरुशैलो भुवमवष्टभ्यात्मना स्थितः। अत्र पक्षे सारो दार्ढ्यं तेजोभि-भावित्वं सौवर्णत्वात् । तेजांसि ज्योतींषि वा तेषामधःकृतत्वात् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः।
आगमैः सदृशारम्भः प्रारम्भसदृशोदयः ॥ १५

आकृत्यानुरूपा योग्या धीर्यस्य । धियानुरूपं श्रुतं यस्य । श्रुतैरनुरूपः कर्मारम्भो यस्य। व्यापारारम्भेणानुरूपा प्रवृत्तिजनितार्थस्योत्पत्तिर्यस्य। इति प्रज्ञादीनामुत्कर्ष उक्तः। आकृतेस्तु व्यूढोरस्क इत्यादिना ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६

स चण्डत्वादिभी राजगुणैरनभिभाव्य आसीत् । वदन्यत्वादिभिस्तु सेव्यः। नृपाणां गुणाः षट्त्रिंशत् । यथाब्धिः पोतवणिजां भयानकैर्जलजन्तुभिरनभि-भवनीयो भवति, कमनीयै रत्नैस्तु सेव्यः ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादात्मनो वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७

दिलीपस्य वर्णाश्रमरूपाः प्रजाः सततसेवितात्स्वजातिविहितान्मार्गादन्यदीयं मार्गं नातिचक्रमुः। दण्डधारकस्योत्पथप्रस्थितानां निगृहीतुः। चक्रधारातुल्याः। ता हि प्रहतान्मार्गात्परं मार्गं वालाग्रमपि नातिक्रामन्ति ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८

स राजा प्रजाभ्यः करं दण्डं जग्राह तासामेवोद्भवाय वर्धनाय वा शान्ति-कर्मोपयोगित्वाद्दुर्भिक्षसङ्कटे प्रतिपादनाच्च । यदुक्तम् --

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

इति । यस्मात्सूर्यो ऽनेकगुणं जलं त्यक्तुं वर्षासु गृह्णाति ग्रीष्मे ॥ १८ ॥

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रे च व्यापृता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९

तस्य राज्ञः पृतना परिवार ऐश्वर्यशोभोपकरणमभूत् । बुद्धिर्ज्या चेत्युभयं तु प्रयोजनसम्पादकम् । शास्त्र उद्युक्ता धीर्गुणश्चापे प्रसारितः ॥ १९

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २०

तस्य यात्रादयो व्यापारप्रवृत्तयः कार्यसिद्ध्यानुमीयन्ते स्म, न तु क्रियमाणा ज्ञायन्ते स्म । यतो गुप्तो गिर्यग्रादौ मन्त्रितत्वान्मन्त्रो यस्य । गुप्तो मुखरागादिकः कायव्यापारो यस्य । शुभाशुभानि कर्माणि यथा जन्मान्तरकृतानीह लोके सुखदुःखाभ्यामनुमीयन्ते ॥ २० ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सो ऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१

सोऽकातर आत्मानं ररक्ष । यत उक्तम् । आपदर्थं धनं रक्ष्यमित्यादि । अनार्तो व्याधिं विना पुण्यमाचारं सिषेवे, तस्य सदा सेव्यत्वात् । यदुक्तम्। आर्ता नरा धर्मपरा भवन्तीति । अलुब्धो ऽर्थाञ्जग्राह । यदुक्तम् । अनादेयं नाददीतेत्यादि । अव्यसनी सुखमनुबभूव । यत उक्तम् । सुखमापतितं सेव्यमित्यादि ॥ २१ ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२

तस्य राज्ञः पाण्डित्यादयो गुणाः सप्ररोहाः सापत्या इवासन् । यतो गुणा गुणान्तरमनुबध्नन्त्यनुवर्तन्ते तद्भवात् । तथा ह्यस्य ज्ञत्वे सत्यपि मौनं

वाक्संयमः। यदुक्तम् । नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादित्यादि । समर्थ्येऽपि क्षान्तिः। दानेऽप्यविकत्थनम् । अन्ये किञ्चिज्ज्ञा अपि वाचाटा भवन्ति, ईषच्छक्ता अपि लोकपीडाकारिणः, मनागपि दत्त्वा विकत्थन्ते ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३

तस्य वार्द्धकं विस्रंसाया ऋते ऽभूत् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरहृतस्य जितेन्द्रियत्वात् । पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गवेदाख्यानां चतुर्दशानां विद्यानामान्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतीनां वा चतसृणामन्तगस्य। धर्मासक्तस्य। वृद्धश्च विषयैर्नाकृष्यते बहुशास्त्रदर्शी धर्मपरश्च भवति। यत उक्तम् । पूर्वे वयसि यः शान्त इत्यादि । तथा --

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः। इत्यादि ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४

स प्रजानां विनीतत्वोत्पादनात्पालनात्पोषणाच्च पिताभूत् । यत उक्तम् । अन्नदाता भयत्रातेत्यादि । प्रजानां पितरो जननस्य कारणभूताः केवलमासन् ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५

धर्मार्थकामाः पृथक्स्वरूपाः। तस्य राज्ञस्त्वर्थकामावपि धर्मरूपावेवाभूताम्। दण्डार्हानर्थं दापयतो मर्यादायै, न तु द्वेषलोभाभ्याम् । विवाहं कुर्वतो ऽपत्यार्थम्, न तु रागेण । यतो बुद्धिमतः ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ।। २६

द्वौ राजा शक्रश्च द्यावापृथिव्यावन्योन्याधीनसम्पत्परिवर्तनेन धारयांबभूवतुः। तथा हि राजा पृथिवीं धनमक्षारयद्यागार्थम् । तेन हि देवप्रीणनात्स्वर्गः पालितो भवति । शक्रश्च वियज्जलमक्षारयत्सस्यार्थम् । वृष्ट्या चान्नोत्पत्त्या भूः पालिता भवति ।। २६ ।।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ।। २७

किलेति सत्यार्थमागमसूचनाय । एतद्राज्ञो दिलीपस्येत्यादि । तस्य राज्ञो ऽन्ये नृपा यशो नानुचक्रुः। यस्मात्तस्करता चौर्यमन्यधनेभ्यो निवृत्ता सती शब्दे कृतास्पदा । परस्वविषयं चौर्यं नासीत्किं तर्हि चौरतस्करादिशब्दविषयम्। परधनं तदा न कश्चन मुमोष । केवलं चौरतस्करादयः शब्दा एव मुषिताः। वाच्याभावाद्वाचकस्यासत्कल्पत्वात् । सति हि परस्वचौर्ये ते प्रवर्तन्ते, तदभावे तु ते ऽप्यस्तमिता इत्यर्थः। केचित्त्वाहुः शब्दमात्र एव। वाच्यरूपस्यात्मनः प्रत्यस्तमये वाचकांश एवावशिष्टो ऽस्याः। तस्करशब्दः परं विद्यत इत्यर्थः।। २७ ।।

द्वेष्यो ऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियो ऽप्यासीदङ्गुष्ठ इवाहिना ।। २८

तस्य शत्रुरपि सदाचारस्थितः प्रियो ऽभूद्गुणानुरागित्वात् । व्याधिपीडितस्य यथौषधं व्यथकमपि प्रियमस्ति । पुत्रादिरपि दुष्टाचारो हेयोऽभूत् । यथा सर्पेण दष्टो ऽङ्गुष्ठो विषव्याप्तिभयाच्छित्त्वा त्याज्यो ऽस्ति ।। २८ ।।

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ।। २९

नूनमित्यनुमाने । प्रजापतिस्तं नृपं निर्ममे। निश्चितं पृथिव्यादीनि येन चित्तैकाग्र्येण तेनैनमपि । तथा हि तस्य गुणाः श्रुतादयो ऽन्यप्रयोजनमेवैकः प्रवृत्तिजनितो ऽर्थो येषां ते तथाविधा अभवन्। श्रुतेन ह्यसौ नमति धर्मं च कुरुते। शौर्येणान्यान्रक्षति । औदार्येण दरिद्राणां दारिद्र्यं दारयति । पृथिव्यादीनामपि गन्धादयो गुणाः परप्रयोजना एव ।। २९ ।।

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ।। ३०

स राजा समग्रां भुवं पर्यपालयत् । जलधिजलविकृतिर्वेला तदाधारो ऽपि गिरिर्वेला सैव प्राकारमण्डलं यस्याः। खातवलयाः सम्पादिताः समुद्रा यस्यास्ताम् । पुरीपर्यन्ते हि रक्षार्थं वप्रवलयेन खातवलयेन च भाव्यम् । अविद्यमाना परस्य राज्ञ आज्ञा यस्याम्। यथैकनगरी सुखेन रक्ष्यते ।।३०।।

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मागधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ।। ३१

दिलीपस्य सहधर्मचारिणी भार्या सुदक्षिणेत्यभिधानेनाभूत् । मगधे गौडदेशे राजा मागधस्तत्कुले जाता । आनुकूल्येन कृतस्थितिना । अनेन नाम्नो ऽन्वर्थतोक्ता । यज्ञस्य यथा दक्षिणा । अनेनावियोगः प्राधान्यं चोक्तम्।। ३१।।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ।। ३२

भूपतिस्तया विपुलाशयया गौरवौदार्याभिमानादिवासितचित्तवत्या श्रिया च स्वं प्रशस्तदारं बुबुधे । अन्तःपुरे ऽनेकस्मिन्नपि । वसुधाधिप इत्यनेन भुवो ऽपि कलत्रत्वमुक्तम् ।। ३२ ।।

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३

स मनोराज्यैर्वाञ्छाभिः प्राप्यप्रेप्साभिर्विघ्नितफलैश्चिरकालभाविनिष्पत्तिभिरनेहसमत्यवाहयत् । तस्यां स्वसदृश्यां स्वस्योत्पत्तौ सोत्कण्ठः ।

पतिर्भार्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

इति स्मृतेः। आत्मा वा पुत्रः। आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः। अनेन पुत्रस्य भावित्वमाह ॥ ३३ ॥

गङ्गां भगीरथेनेव पूर्वेषां पावनक्षमाम् ।
ईप्सता सन्ततिं न्यस्ता तेन मन्त्रिषु कोसला ॥ ३४

तेनापत्यमभिलषतायोध्यानगरी सहायेषु रक्षणार्थं न्यासीकृता । यथा गङ्गां वाञ्छता भगीरथेन सैव पुरी पुरा सचिवेषु न्यस्ताभूत् । आदिपुरुषाणां पवित्रीकरणसमर्थां सन्ततिं गङ्गां च। कपिलरोषदग्धानां प्रपितामहानां पावनाय भगीरथो गङ्गां स्वर्गाद्भूमिं पातालं चावातारयदित्यागमः ॥ ३४ ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५

अनन्तरं तौ जायापती सुतेच्छया वसिष्ठाख्यस्य गुरोराश्रमं ययतुः। स्रष्टारं सम्पूज्य सनियमौ ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६

अरूक्षो मधुरो धीरश्च ध्वनिर्यस्य तमेकमेव रथमारूढौ तौ दम्पती यथा विद्युन्नागौ वर्षाभवं मेघमाश्रयतः। ऐरावतः काद्रवेयो नागः। मेघान्तर्गतौ

किल विद्युन्नागौ भवतः। मेघवाहनत्वान्नागानाम् । केचित्त्वैरावतमिन्द्रचापमाहुः॥ ३६ ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
वशानागौ सगन्धाल्पकलभानुगताविव ॥ ३७

परिगणिताः स्वल्पे ऽग्रगामिनो ऽनुचरा ययोः वसिष्ठावासबाधा मा भवत्विति हेतुना । यथा हस्तिनी हस्ती च सनाभयः सगोत्रा ज्ञातयो ऽल्पे ये करिपोतकास्तैर्युक्तौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः सालनिर्यासगन्धिभिः।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८

पवनैः कृतसेवौ देहप्रियसंस्पर्शैर्देवदारूणां स्रुत्या रसेन सुगन्धिर्गन्धो येषां तैः कुसुमरजसां क्षेपकैरीषत्कम्पितकाननपङ्क्तिभिः॥ ३८ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ३९

मनोरथसम्पत्तिसूचकस्य वातस्य पश्चादागतत्वेन हितत्वादश्वोत्खातै रेणुभिर्यथाक्रममधूसरिता ललाटलम्बिशिरः केशपङ्क्तिः शिरः शाटकश्च ययोः ॥३९॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपागतान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४०

नवनीतं गृहीत्वा निकटप्राप्तान्गोनिवासस्थविरान्वनजातानां वृक्षाणां नामान्यनुयुञ्जन्तौ ॥ ४० ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४१

महत्सु सरःसु पद्मानां सौरभं तरङ्गविमर्दशीतमात्मनिःश्वासतुल्यं शिङ्घन्तौ ॥ ४१ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ४२

मनांस्यभिरमन्त आस्विति हृदयहारिणीः स्यन्दनचक्रप्रान्तशब्दे मेघध्वनिभ्रान्त्योद्ग्रीवैः स्त्रीपुंसरूपैर्मयूरैर्द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पृथक्कृताः षड्जाख्यस्वरसदृशत्वकारिणीर्मयूरवाणीराकर्णयन्तौ ॥ ४२ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४३

अन्योन्यनेत्रसादृश्यं राजा राज्ञ्या मृगीसदृशदृक्त्वं पश्यति, सापि तस्य मृगसमेक्षणतामिति मृगमिथुनेष्वालोकयन्तौ । किञ्चिन्निकटपरित्यक्तमार्गेष्वहिंस्रत्वेन विश्वास्यत्वाद्रथासक्तदृक्षु ॥ ४३ ॥

श्रेणिबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४४

लक्ष्मणाख्यैः पक्षिभिरुद्ग्रीवीकृतमुखौ क्वचित्प्रेक्षाकौतुकात् । पङ्क्तिरचनात्खे स्तम्भरहितां बहिर्द्वारमालां विरचयद्भिः। यादृशी तोरणोपरि माला राज्ञां क्रियते तादृश्येव तैः पङ्क्तिः कृता । मधुरस्वनैः ॥ ४४ ॥

ग्रामेष्वात्मनिसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४५

स्वयं दत्तेषु यज्ञपशुबन्धनकाष्ठाङ्कितेषु ग्रामेषु याजकानां द्विजानामर्घार्थादुदकादेः पश्चात्सफला आशिषो ऽभिनन्दन्तौ । अर्घेति पाठे अर्घः पूजा॥ अथाभ्यर्च्येत्याद्येकादशभिः कुलकम् ॥ ४५ ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेशयोः।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६

तयोर्गच्छतोरपूर्वावर्णनीया शोभाभूत् । विशदाकल्पयोः । यथा नीहारत्यक्तयोश्चित्राचन्द्रयोश्चैत्रपौर्णमास्यां शोभा रम्या भवति ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७

क्षितीश्वरो ऽतिक्रान्तं त्यक्तमपि मार्गं नाचेतयत । तत्तददृष्टपूर्वं भार्यायै दर्शयन् । रम्यचक्षुः रम्यो वाक्षिपातो यस्य रुच्यो वाकारो यस्य । सोमसुतसमः॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८

स वसिष्ठस्य तपोवनमाससाद । अन्यैर्दुष्प्रापं यशो यस्य । श्रान्तरथ्यः। सन्ध्याभागे दिनान्ते। सन्ध्यादिनियमप्रवृत्तस्य शान्तस्य वा। सवधूकः॥ ४८॥

वनान्तरादुपावृत्तैः स्कन्धासक्तसमित्कुशैः।
अग्निप्रत्युद्गमात्पूतैः पूर्यमाणं तपस्विभिः ॥ ४९

मुनिभिर्भ्रियमाणं काननमध्यात्प्रत्यागतैः । अंसलग्ना इन्धनदर्भा येषां तैः। वह्निकृतं यदग्रनिर्याणं तेन पवित्रैः। आहिताग्नीनां ह्यग्नयः स्वयं प्रत्युद्गमं कुर्वन्तीति पौराणिकाः। अन्ये ऽत्रासमाश्वसन्त उपस्थानं परिचरणं प्रत्युद्गममाहुः ॥ ४९ ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिर्विविक्तीकृतवृक्षकम् ।
आश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५०

ऋषिदुहितृभिर्निर्जनीकृताः स्वल्पवृक्षा यत्र तम् । सेचनावसाने विस्रम्भार्थं पक्षिणाम् । सेकाधारो वृक्षाधःसेतुवलयं तज्जलं पिबन्ति ये तेषाम्॥ ५०॥

आतपापायसङ्क्षिप्तनीवारासु निषादिभिः।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५१

करङ्गैः प्रारब्धं भुक्तोद्गीर्णाहारचर्वणं यत्र । पर्णमठिकाजिरोर्वीषु विश्रान्तैः। सोष्मत्वात्तत्रावस्थानं मृगाणां सुखकारि। आतपस्य निवृत्त्यैकत्र ढौकिता नीवाराख्या धान्यविशेषा यासु ॥ ५१ ॥

अत्र पाठः

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५२

मृगैर्व्याप्तं नीवारांशसमवेतैः। एतदुटजद्वाररोधे कारणम्। अत एवापत्यतुल्यत्वम्। शिशुर्हि मातुरभ्यर्थितमन्नमुष्ट्यादिकमददत्या द्वारप्रवेशं रुणद्धि॥५२॥

अभ्युद्धृताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः॥ ५३

धूमैरध्वनीनांस्तपोवनोद्गीवान्पवित्रयन्तं धूमस्पर्शात्। प्रयत्नरक्षिताद्गार्हस्पत्यादुद्धृत्याहवनीयदक्षिणाग्न्योर्निजकुण्डक्षेपो ऽभ्युद्धरणं सन्धुक्षणमित्यर्थः। तादृशसंस्कारवतां वह्नीनां सूचकैः कथकैः। अकृते ह्यभ्युद्धारे ज्वलनाभावाद्धूमस्याप्यनुत्पत्तिः। दधिसर्पिर्यवागूनां गन्धो विद्यते येषां तैः। स दुष्प्रापेति षड्भिः कुलकम् ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रमयेति सः।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवरुरोह च ॥ ५४

अनन्तरं राजा सूतं तां भार्यां रथादवारोहयदिति द्विकर्मकत्वं स्वयमवारोपणे ऽनौचित्यात्। प्रकृतत्वात्सारथिमेवाश्वान्विगतक्लमान्कुर्वित्याज्ञाप्यावातरच्च॥ ५४ ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५

राज्ञ ऋषयः पूजां विदधुर्यतः पूज्याय । ते ऽपि सभायां साधवो योग्या वाचारज्ञाः। सपत्नीकाय । संयततमानि श्रोत्रादीनि येषाम्, राज्ञीसन्निधेः। सन्ध्यादीनां षण्णां गुणानां यथावत्प्रयोगे नय एव नेत्रं यस्य ॥ ५५ ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६

राजा वसिष्ठमद्राक्षीत्। प्रादोषिकस्य होमादिकर्मणः समाप्तौ सेवितं स्वभार्यायारुन्धत्याख्ययाग्निमिव स्वाहाख्यया भार्यया सेवितम् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादौ राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७

सुदक्षिणादिलीपावुभावरुन्धतीवसिष्ठयोश्चरणौ ववन्दाते। अरुन्धतीवसिष्ठौ चोभौ सुदक्षिणादिलीपौ स्नेहेनाशिषानुजगृहतुः ॥ ५७ ॥

आतिथेयस्तमातिथ्यविनीताध्वपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः॥ ५८

स ऋषी राजानं राज्यमेव तपोवनं तत्र ऋषिमिव राज्ये कल्याणं पृष्टवान्। अतिथिसाधुः पूजाकुशलः। अतिथ्यर्थं चरणक्षालनासनपुष्पादिदानमातिथ्यं तेन निवारितो मार्गखेदो यस्य ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः॥ ५९

अनन्तरं राजा वसिष्ठस्याग्रे सत्यां गिरं जग्राह। अथर्वणि वेदे भवा अथर्वाणो मन्त्रविशेषास्तेषामाश्रयः। अथर्वा नाम ऋषिस्तेनोक्तमध्ययनं यत्तस्य वा स्थानम्। विजितानि शत्रुनगराणि येन। अभिधास्यमानतया मनसा व्यवसायो वाचो ग्रहणम्। गदतां प्रधानः॥ ५९ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम्॥ ६०

तस्य मम कुशलमवश्यमेवोपपद्यते।

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च कोशो दुर्गं बलं सुहृत्।
परस्परोपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥

देवकृता आपदो व्याधिदुर्भिक्षाद्या मानुषकृताः पुरोपरोधादिकास्तासां प्रतीकारकारी त्वं यस्य मे भवसि ॥ ६० ॥

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संयमितारिभिः।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः॥ ६१

तव मन्त्रैर्ममाशुगाः स्वव्यापारात्प्रत्याख्यायन्त इव । अस्त्रमन्त्रप्रणेतुर्मन्त्रप्रकाशकस्य। यतो योजनशतादपि निवर्तितशत्रुभिः। शरास्तु लोचनगोचरगतशरव्यवेधिनः। इति पुरुषकृतापत्प्रतीकारलक्षणम् ॥ ६१ ॥

देवकृतायास्तु -

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टीभवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२

142

हे पुरोधः त्वया वह्निषु होतव्यमन्नं विधानेन क्षिप्तं सत्सस्यानां वर्षतया सम्पद्यते। यदुक्तम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यादि। वर्षप्रतिबन्धेन विशुष्यन्ति ये तेषाम् ॥ ६२ ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः।
यन्मदीयाः प्रजास्तत्र हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम्॥ ६३

वर्षशतायुष्काः। यदुक्तम्। शतायुर्वै पुरुषः। इति। व्याध्याद्युपद्रवरहिताः।

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः।
अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥

इति षडीतिवर्जिताः। यदेवंविधा मदीयाः प्रजास्तत्र कारणं त्वदीयं तपः स्वाध्यायानुष्ठानसम्भृतं तेजः॥ ६३ ॥

तदेवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः॥ ६४

तस्मादित्थं भवता विरिञ्चितनयेन ज्ञानप्रभवेन वा कर्तव्येषु चिन्त्यमानस्य मम सम्पदो वर्धमाना विपदमिश्रिताः केन प्रकारेण न भवेयुः। अवश्यमेवैवंरूपा भवन्तीत्यर्थः॥ ६४ ॥

यद्येवं किमर्थमुद्विग्नो ऽसीत्याह -

किं तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५

यद्यप्येवं तथापि भूर्मां न प्रीणयति न मे प्रीतिं जनयति। एतस्यां स्नुषायामनीक्षितानुरूपसन्ततिम्। सारभूतानि वस्तूनि सृजन्त्यपि॥ ६५ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्वे स्वनिःश्वासकदुष्णमुपभुञ्जते॥ ६६

निश्चितं मया जलं दत्तमाद्याः पित्रादयः पितर आत्मनिःश्वासैरीषदुष्णं पिबन्ति। यतो मत्सकाशादन्यमुत्तरं दुष्प्रापं ज्ञात्वा। यद्वा अहं परः पर्यन्तोऽवधिर्यस्य पयसस्तत् ॥ ६६ ॥

सो ऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः।
प्रकाशश्चान्धकारश्च लोकालोक इवाचलः॥ ६७

सोऽहं यागपूतस्वो ऽत एव प्रकाशो भवामि। सन्ततिविच्छेदेनाप्रकटो ऽतो ऽन्धकारो भवामि। यथा लोकालोकाख्यो ऽचलः सूर्याचन्द्रमसोरवधिभूतः प्रकाशश्चान्धकारश्च भवति। लोकालोकस्य हीहभागे रविस्तपति नापरत्र॥६७॥

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
सन्ततिः शुद्धवंश्या तु परत्रेह च शर्मणे ॥ ६८

नियमाज्ञपोपवासादेस्तथा दानाज्ञनितं पुण्यं परत्रोपकारि न त्विहापि। निर्मले पूर्वबान्धवप्रबन्धे भवः सन्तानस्तु परे लोके ऽस्मिन्नपि लोके श्रेयसे सुखाय दृष्टिसुखत्वात्स्वर्गहेतुत्वाच्च ॥ ६८ ॥

तया हीनं विनेता मां कथं पश्यन्न दूयते ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ६९

सन्तत्या वर्जितं मामवलोकयन् गुरुः केन प्रकारेण न सन्तप्यते। प्रीत्यात्माना दत्तसेकं सन्तमफलमाश्रमाल्पवृक्षमिव ॥ ६९ ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणबन्धमवैहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानं नवबद्धस्य दन्तिनः॥ ७०

हे भगवन् । ऋणं पुत्रानुत्पत्तिलक्षणमेव बन्धं ऽशक्यव्यथं त्वं जानीहि। मर्मवेधकं बन्धनस्तम्भमिव नूतनबद्धस्य करिणः। जायमानो हि त्रिभिः

पुरुष ऋणैर्बद्धो भवति। तत्र ब्रह्मस्वाध्यायभ्यामृषीणामनृणो भवति, यागेन देवतानाम्, सन्तत्या पितृणाम् ॥ ७० ॥

तस्माद्यथा विमुच्येयं संविधातुं तथार्हसि।
इक्ष्वाकूणां दुरापे ऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः॥ ७१

ऋणबन्धाद्येन प्रकारेणाहं विमुक्तो भवेयं तेन प्रकारेण कर्तुं योग्यो भवसि। यस्मादिक्ष्वाक्वपत्यानां दुर्लभे वस्तुनि तवायत्ताः सुप्राप्तवरूपाः सिद्धयः॥७१॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः॥ ७२

स ऋषिरेवं राज्ञा विज्ञापितः प्रत्ययैकतानतया निश्चलनेत्रः क्षणमतिष्ठत्। अगाधजलो जलाशयो यथा क्षणं निद्रितमत्स्यस्तिष्ठति ॥ ७२ ॥

सो ऽपश्यत्प्रणिधानेन सन्ततिस्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७३

मुनिर्भूपतेरपत्यप्रतिबन्धहेतुमवालोकयत्। इन्द्रियेभ्यो व्यावर्तितस्य मनस आत्मनैव सह संयोगेन। साक्षात्कृतो यथास्वरूपं लब्धः क्षेत्रज्ञो येन सः। अनन्तरं दिलीपं प्रतिबोधितवान् ॥ ७३ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रतियास्यतः।
आसीत्कल्पतरुच्छायासेविनी सुरभिः पथि ॥ ७४

पूर्वं सुरभ्याख्या दाक्षायणी गौर्मार्गे ऽतिष्ठत् । तवेन्द्रं सेवित्वा भूमिं प्रतीपमेष्यतः कल्पवृक्षच्छायासेविनी ॥ ७४ ॥

इमां देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः।
प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमजीजनः॥ ७५

सुरभेः क्रोधमुदपादयस्त्वमकृतप्रदक्षिणः सन्। पत्नीं ध्यात्वा नारीरजःकाले कृतस्नानां तत्क्षणमेव त्वरायुक्तः। तदा च त्वरा भवति, ऋतावुपेयादिति श्रुतेः। मा भूदृतुरस्या वन्ध्य इति ॥ ७५ ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वा शशाप सा ॥ ७६

सुरभिस्त्वेति शप्तवती । यस्मान्मामवधीरयसि तस्मात्कारणात्तव सन्ततिर्नोत्पत्स्यते मदीयां सन्ततिमसेवित्वा। यदा तु त्वया मदीया सन्ततिः सेविष्यते तदा तूत्पत्स्यते। अनाराध्येत्यन्तर्भावितण्यर्थः॥ ७६ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह --

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७७

हे नृप त्वया यन्त्रा वा स शापो न श्रुतः। येन प्रत्यायनं स्यात् । वियति त्रिस्रोतसः सम्बन्धिनि प्रवाहे शब्दायमाने। विशृङ्खला जलक्रीडार्थमागताः ककुप्करिणो यत्र तस्मिन् ॥ ७७ ॥

अवैमि तदपध्यानाद्यत्नापेक्षं मनोरथम् ।
प्रतिबन्धाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः॥ ७८

तस्मान्मनोराज्यं पुत्रोत्पत्तिलक्षणं प्रयत्ने सव्यापेक्षं नियमादिकापेक्षमवगच्छामि। तदीयात्कलुषदर्शनाद्धेतोरशुभेन चेतसा ध्यानात् । यस्मादर्च्यस्यार्चोल्लङ्घनं शुभतरं विघ्नयति ॥ ७५ ॥

सैव कथं नाराध्यत इत्याह --

हविषे दीर्घसत्त्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ७९

सा च गौर्वरुणस्य हविरर्थं होतव्यं दातुं पातालमधिवसति। तेनेदानीं सा दुर्लभा । यज्ञान्ते प्राप्स्यते तर्हीत्याह वर्षसहस्रयाजनः क्रतुर्यस्य । तत्र यास्यामस्तर्हीत्याह सर्पैराच्छादितं द्वारं यत्र तत्। अतो दुष्प्रवेशम् ॥ ७९॥

किमधुना तर्हि कुर्म इत्याह --

स त्वमेकान्तरां तस्या मदीयां वत्समातरम् ।
आराधय सपत्नीकः सा वां कामं प्रदास्यति ॥ ८०

स त्वं शप्तः सुरभेरेकया सन्तत्या व्यवधानं यस्यास्तां तद्दौहित्रीं मद्गृहस्थां धेनुं सभार्यः प्रसादय। वत्सजननीमित्यक्रूरत्वं तस्या उक्तम् । तद्दौहित्री युवयोरभिलाषं करिष्यति ॥ ८० ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८१

अस्य वसिष्ठस्येत्थं ब्रुवत एव नन्दिन्याख्या धेनुः काननात्प्रत्याययौ । पुरोधस इज्योपकरणम्, न तु जीविकाहेतुः। अगर्ह्या प्रशस्ता ॥ ८१ ॥

कीदृशी सेत्याह --

ताम्रा ललाटजां राजिं बिभ्रती सासितेतराम् ।
सन्ध्या प्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना हिमांशुना ॥ ८२

वर्णेन कपिला कृष्णाया अन्यां शुक्लामलिकजातां लेखां दधाना । पार्वणेन चन्द्रेण विशेषिता पितृप्रसूर्यथा ॥ ८२ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि।
प्रस्नवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८३

प्रस्नौतीति क्षीरं तेन भूमिं सिञ्चन्ती । किञ्चिदुष्णेन यज्ञान्तस्नानादपि पवित्रेण। तर्णकदर्शनोद्गतेन। कुण्डाकारं स्तनमण्डलं यस्याः।। ८३ ।।

रजः कणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ।। ८४

धूलिलवैश्चरणोत्पाटितैर्निकटाच्छरीरं कुषद्भिस्तीर्थस्नानतुल्यां पवित्रतामापादयन्ती । इतीत्यादि चक्कलकम् ।। ८४ ।।

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोधनः।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ।। ८५

तां नन्दिनीं पवित्रालोकामालोक्य मुनिर्नृपं भूयो ऽवदत् । शुभाशुभफलचिह्नवेदी। सम्भाविता सफलमनोरथसम्पत्तिर्यस्य तम् ।। ८५ ।।

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ।। ८६

हे नृप तस्मान्निकटस्थां कार्यनिष्पत्तिं स्वस्य विशेषेण गणयावेहि । यस्मादियं नन्दिनी शुभाभिधान उक्त एव प्राप्ता ।। ८६ ।।

यन्तापेक्षमिति --

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ।। ८७

वने साधु फलमूलादिकं तेन वर्तनं प्राणयात्रा यस्य स नित्यं स्वयमनुयायित्वेन नन्दिनीं धेनुमेतामाराधयितुं योग्यो भवसि। यथा विद्यां पुनः पुनरावर्तनेनाराधयितुं कश्चिद्योग्यो भवति ।। ८७ ।।

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थानमाचरेः।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः।। ८८

नन्दिन्यां प्रयातायां गच्छेः। कृतगतिनिवृत्तावुत्थितायां गतिनिवृत्तिमुत्थानं कुर्याः। उपविष्टायामुपविश । उपयुक्तजलायां च जलमुपयुञ्जीथाः।। ८८।।

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयातां प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ।। ८९

मत्स्नुषा सुदक्षिणा च धेनुं तपोवनं यावत्तपोवनपर्यन्तं प्रभाते ऽनुगच्छतु । दिनान्ते तपोवनपर्यन्तं प्रत्युद्गच्छतु च। भक्तियुता। माल्यादिना पूजिताम् ॥८९॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ।। ९०

अनेन प्रकारेण प्रसादावधि सेवानिष्ठस्त्वमेधि । विघ्नाभावस्तव भवतु । त्वज्जनको यथा भवता प्रशस्येन पुत्रेण प्रशस्यपुत्राणामग्रे ऽतिष्ठत्तथा त्वमासिसीष्ठाः। अविघ्नमित्यर्थाभावे ऽव्ययीभावः। तत्पुरुषे नपुंसकता दुर्लभा स्यात् ।। ९० ।।

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः।। ९१

शासनीयो राजा गुरोराज्ञामेवमस्त्वित्यङ्गीचकार। तुष्टः सभार्यः। यत इदमधुनोचितमिति वेत्ति । प्रणतः।। ९१ ।।

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशां पतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ।। ९२

अनन्तरं ब्रह्मपुत्रो वशिष्ठः प्रजानां प्रभुं राजानं स्वापार्थं व्यसर्जयत्। रात्रिमुखे । दूषणवित्पण्डितः। प्रिया सत्या वाणी यस्य सः। अदीना लक्ष्मीर्यस्य तम्॥ ९२ ।।

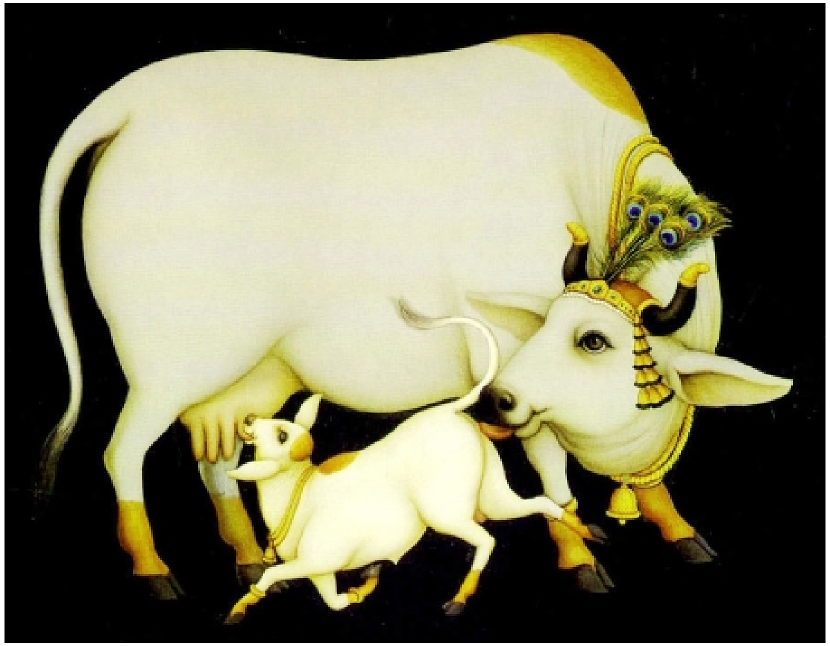
सत्यामपि तपः सिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्॥ ९३

नृपस्य वनसाधुमेव तृणशय्यापरिकरसम्पत्तिमकारयत्। कदाचित्तदेव सम्भवेदित्याह - तपोमाहात्म्ये विद्यमाने ऽपि। किं राजोचितां सामग्रीं नाकल्पयदित्याह - व्रतपारतन्त्र्येण। यतो विधिज्ञः। व्रतिनो वन्यमेव संविधानं योग्यमिति ॥ ९३ ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशालाम्
अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय॥ ९४

राजा रात्रिमत्यवाहयत्। आश्रमगुरुणा वसिष्ठेन निरूपितां कथितां पर्णमठिकामधिष्ठाय। सनियमा भार्या सहाया यस्य सः। गुरुवटूनां पठनेन सूचिता समाप्तिर्यस्यास्ताम्। वटवो ह्युत्थाय निशान्ते पठितुं प्रक्रमन्ते। दर्भशय्यायां सुप्तः। प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ९४ ॥

इति रघुवंशे महाकाव्ये सटीके प्रथमः सर्गः॥ १ ॥

హృదయోల్లాసమును అందించిన
డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావుగార్కి,
ప్రోత్సహించిన శ్రీ దేశం పాపిరెడ్డిగారికి నమస్సులు.
ఎందరో మహానుభావులు, అందరికీ వందనాలు.

- రామోరా

అనుబంధము -1 రఘువంశః ప్రథమఃసర్గః

శ్లోకానుక్రమణికా

అనుబంధము -2

రఘువంశః - ప్రథమః సర్గః

పదసూచీ (పదమ్ - శ్లోకభాగః)

శ్రీః

అనుబంధము -3

రఘువంశః - ప్రథమః సర్గః

లోకోక్తులు

అనుబంధం-4

ఉపయుక్తగ్రన్థసూచీ

1) మేఘదూతమ్ - మృణాళినీ వ్యాఖ్య
2) కుమారసమ్భవమ్ - పుంసవనీ వ్యాఖ్య
3) కుమారసమ్భవనమ్ - ప్రకాశికా మరియు వివరణం వ్యాఖ్య
4) అష్టాధ్యాయీ సూత్రపాఠః - ప్రహ్లాద టిప్పణి - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2001.
5) Practical Sanskrit - English Dictionary - 3 Volumes - Apte.
6) హలాయుధ కోశః - ఉత్తరప్రదేశ్ హిందీసంస్థాన్ - 1993.
7) ఉణాదికోశః - యుధిష్ఠరమీమాంసకః - 2000
8) సంస్కృతధాతుసాగరతరణిః - మద్రాస్ పబ్లికేషన్.
9) అభిదానచిన్తామణిః - చౌఖాంబా - 1996
10) అమరకోశమ్ - గురుబాలప్రబోధికా - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
11) అవ్యయకోశః - The Sanskrit Educational Society, Madras - 1971
12) సంకేతపదకోశము - డా॥ రవ్వా శ్రీహరి - పతంజలి పబ్లికేషన్స్ - 2002.
13) బృహద్ధాతుకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
14) బృహచ్ఛబ్దకుసుమాకరః - హరేకాన్తమిశ్రా - చౌఖాంబా - 2003.
15) సంస్కృతవ్యాకరణమ్ - శ్రీ ఆర్.వి.ఆర్.కె. శాస్త్రి - కృష్ణానందమఠం - 1997
16) పుష్పబాణవిలాసః - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
17) అమరుకావ్యమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1931
18) మనుస్మృతి - పరిమళ ప్రచురణ - 2004
19) తర్కశాస్త్రం - వ్యాఖ్యాత - డా॥ రామానుజాచార్య - 1991
20) భర్తృహరి సుభాషితములు - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
21) యోగదర్శనమ్ - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
22) శ్రీమద్రామాయణం - బాలానందినీ వ్యాఖ్య - ఆర్షవిజ్ఞాన ట్రస్ట్.
23) ఋతుసంహారః - మృణాళినీ వ్యాఖ్య - రామోరా - 2004
24) రఘువంశమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1926.
25) రఘువంశమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2004.
26) కుమారసంభవమ్ - వేదం వారి ప్రచురణ - 1943
27) కుమారసంభవమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి. శాస్త్రి - 2003.
28) ఘటకర్పరకావ్యమ్ - మఞ్జరీ వ్యాఖ్య - రామోరా, దుర్గానంద - 2003.

29) శిశుపాలవధమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 1998
30) మాఘకావ్యమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1967
31) కావ్యాదర్శః - బాలానందినీవ్యాఖ్యా
32) కావ్యాదర్శః - చౌఖాంబా - 2001
33) ఏకావళి - మాధవీయ వివృతి - అభినవభారతి ప్రచురణ - గుంటూరు.
34) కావ్యప్రకాశము - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
35) ప్రతారుద్రీయయశోభూషణమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1965
36) సాహిత్యదర్పణమ్ - కృష్ణదాస్ అకాడమి - 2005
37) దశరూపకమ్ - చౌఖాంబా - 1987
38) ధ్వన్యాలోకమ్ - బాలానందినీవ్యాఖ్యా - శ్రీజయలక్ష్మీ పబ్లికేషన్స్ - 1998
39) రఘువంశమ్ - నన్దార్గికర్
40) భగవద్గీత - గీతాప్రెస్.
41) శ్రీమద్భాగవత మహాపురాణమ్ - గీతాప్రెస్.
42) నైషధీయచరితమ్ - నారాయణీయమ్ వ్యాఖ్యా.
43) నైషధీయచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ప్రచురణ.
44) A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion - J. Dowson.
45) The Kiratarjuneeyam of Bharavi - M.R. Kale. - Banarsidas Pub.
46) దశకుమారచరితమ్-1 - వేదంవారి ప్రచురణ - 1994
47) సూర్యశతకము - బాలప్రభ - డా॥ తాళ్ళూరి - 1990
48) ప్రసన్నరాఘవమ్ - చౌఖాంబా - 1972
49) సిద్ధాంతకౌముదీ - నిర్ణయ్‌సాగర్ ప్రెస్ - 1929.
50) అష్టాధ్యాయీ పదానుక్రమకోశః - పరిమళ పబ్లికేషన్స్ - 1996.
51) గీతగోవిందకావ్యము - వావిళ్ళ ప్రచురణ - 1993
52) కిరాతార్జునీయమ్-1 - శ్రీ పరమేశ్వర పబ్లికేషన్స్.
53) కిరాతార్జునీయమ్-3 - సంస్కృతభాషా ప్రచార సమితి.
54) భామినీవిలాసః - సురభారతీ ప్రకాశమ్ - 2000
55) విక్రమోర్వశీయమ్ - సంస్కృత అకాడమి - ఓ.యు., హైదరాబాద్.
56) విక్రమోర్వశీయమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
57) మాళవికాగ్నిమిత్రమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002
58) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ ఆర్.సి.శాస్త్రి - 2002

59) అభిజ్ఞానశాకున్తలమ్ - పబ్లిషర్ నోరి భోగీశ్వరశర్మ - 2002
60) నాగానందమ్ - శిరోమణివ్యాఖ్య - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 2001.
61) ఉత్తరరామచరితమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1965
62) ఉత్తరరామచరితమ్ - చౌఖాంబా - 2003
63) మాలతీమాధవమ్ - యం.ఆర్. కాలే - బనారసీదాస్ - 1997.
64) మృచ్ఛకటికమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం - 2005.
65) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆర్.డి. కర్మార్కర్ - చౌఖాంబా.
66) ముద్రారాక్షసమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
67) వేణీసంహారమ్ - డా॥ బేతవోలు రామబ్రహ్మం-తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం - 1988
68) కావ్యాలంకారః - భామహవిరచితః - బా.వ్యా.-సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి- 2004
69) సరస్వతీకంఠాభరణమ్ - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి - 1984
70) నీతిసారః - కామందకః
71) పాణినివిరచితాఅష్టాధ్యాయీ - 2 భాగములు - చౌఖాంబా - 2004.
72) పంచతంత్రం-1 & 2 - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి - 1988.
73) హితోపదేశమ్ - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి
74) శ్రీ విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ - ఆంధ్రానువాదము - శ్రీ న.చ.రఘునాథాచార్యులు.
75) బృహత్స్తోత్రరత్నాకరః - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
76) సర్వశబ్దః - ఏ.యి.యస్. పబ్లికేషన్ - 2004
77) శబ్దసాగర్ - చౌఖాంబా - 2004
78) రసగంగాధరమ్ - (అనువాదము) ధరణికోట వెంకటసుబ్బయ్య.
79) లఘుసిద్ధాంతకౌముదీ - బాలానందినీవ్యాఖ్య - సంస్కృతభాషాప్రచారసమితి.
80) అమరుకకావ్యమ్ - మనసిజవ్యాఖ్య - సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి.
81) కిరాతార్జునీయమ్ - వావిళ్ళ ప్రచురణ.
82) రఘువంశమ్ - కర్మార్కర్
83) చమత్కారచంద్రిక - ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయ ప్రచురణ, వాల్టేర్ - 1969
84) శ్రీమహాభారతమ్ - వావిళ్ళ ప్రతి - 1931
85) శ్రీకాలిదాసకవితావైభవము
86) శబ్దకల్పద్రుమః।
87) రఘువంశః (I - VI) Spain Publications
88) రఘువంశమ్ - S. Pandit, Principal, D.C.

- - -